॥ तन्येते कलपाय स्मा तु स्वाति थ्यि: ॥
सि ज्ञा ना श्रि रो म तो ॥

६ कालसत्वं
११ निर्णययोग्यता
१२ जन्मकालनिरु

कालमाधवं
१—६८ है

1

संक्राति को उपवास एक पुत्र वाले को नही करणा ग्रहण मे नही करणा रविवार की ११ को नही व्रत करणा कृष्णपक्ष की एकादशी को बी व्रत नही करणा इसी अर्थ मे लिखा है प० १८ पर ग्रहण संक्रान्ति में

संक्रांतिनिर्णयपत्र १६ पर है

ग्रहणकालसंक्रान्ति ग्रहणान्त श्राद्धं धाविषु को दिन चन्द्र भी आदित्य मुहूर्ते: ग्रहण [illegible] दोष: ॥ कालमाधवे प० ३३

३० घटि के ऊपर जाने ६ घटि [illegible] भाग का नाश करता है॥

[illegible]

कालमाधव० श्रीमतेरामानुजायनमः श्रीमतेनरसिंहायनमः श्रीराम॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे
१ यंनत्वाकृतकृत्याः स्युः स्तंनमामिगजाननं १ सोहंप्राप्यविवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थेपरंमज्जन्
सज्जनसंगतीर्थनिपुणः सद्वृत्ततीर्थंश्रयन् लब्धामाकलयप्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो विद्या
तीर्थमुपाश्रयन् हृदिभजे श्रीकंठमव्याहतं २ सत्यैकव्रतपालकोद्विगुणधीस्त्रय्यीचतुर्वेदिता
पंचस्कंधकृतीषडन्वयपटुः सप्ताङ्गसर्वंसहः अष्टव्यक्तिकलाधरोनवनिधेः पुष्यद्दशप्रत्ययः सोति
ष्ठापयुरंधरोविजयते श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ३ आमूलनामिहतनुमतांआहूवीतीर्थमेकं विद्यातीर्थंप्रकृतिविमलंसाहिवेकोदयानां सर्वेषांतत्प्रथमसुखदंभारतीतीर्थमाहुस्तद्यस्याचान्मेविमलमनसो
निर्लिपेशाक्रिरस्ति ४ व्याख्यायमाधवाचार्यो धर्मान्पाराशरानथ तदनुष्ठानकालस्यनिर्णयंव
क्तुमुद्यतः ५ अर्थानुक्रम्यतेश्लोकैरथैर्निर्णीनीषितः तावतैवानुतिष्ठासुर्निःसंदेहंप्रवर्ततां ६ त
त्रामीमांसुवितस्यसमाधानायतत्पुनः विवरीष्येपथान्यायंश्रुतिस्मृतिवचोबलात् ७ पंचप्रकरणा श्रीकृष्ण
न्यत्रतेष्ट्रयोहानवत्सरौ प्रतिपात्संक्रश्चनिष्पयोनक्षत्रादिरितिक्रमः ८ उपोहातेकालसत्वं तस्यानि १

लो३

का॰मा॰
२

समाप्तेष्वमध्येस्याच्चेन्मलिम्लुचः २२ प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयमेव तु कार्यो द्वितु यत्काम्यं
तस्यारंभसमापने २३ कार्यकालविलंबस्य प्रतीक्षापात्र्यसंभवात् अनन्यगतिकं नित्यं मग्निहो-
त्राद्यपि न त्यजेत् २४ गर्भस्पंतरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत् अगतिग्रहणस्नानं जाते हि
तिसंयुता २५ इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता ३ युग्मासमत्तानां स्यान्मलिने प्रेयपा-
माब्दिकं २६ मसमासमन्तानांतु मलेस्यादाब्दिकांतरं देवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये वि-
२६ धीयते २७ तृतीये तु प्रकरणे ब्रावाऽऽविवा प्रतिपत्तिथिः प्रतिपन्नाम विज्ञेया चंद्रस्य प्रथमा कला २८
शुक्लपक्षे विशेश्चंद्र कृष्णपक्षे विनिःसरेत् शुद्धा विद्धा तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यास्त्यया हनि २९
उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्तके सायं तु तरया तत्तु न्यूनपातेन विध्यते ३० वेधाऽपि त्रिमु-
हूर्तेवन्न्यूनाबेधमर्हति शुद्धायां नास्ति संदेहो द्वैधापि अथ कर्मणि ३१ उपवासश्चैककर्तृक-
कर्माण्यापि तु व्रतं दानं च षड्विधं द्वैधं कर्मास्त्रविविभिद्यते ३२ एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्र्यं द्वि विधमी-
र्यते शुक्लपक्षे दर्शे विद्धा कृष्णे विद्धा हि तीथया ३३ उपोष्या प्रतिपच्छुक्ला मुख्यास्याद्दापराहिकी श्रीकृस
तदभावे तु सायाह्न व्यापिनी परिगृह्यते ३४ प्रातः संगमध्याह्नापराह्नसायमस्य सौ अत्राह्नः पंचधा २

वः२

य२

णीयपोग्पता ईश्वरो नित्य कालात्मा चिंतनियः सकर्मसु ९ जन्यकाले द्युमुख्यत्व मुक्तमेतत्स्वतुष्टय
अ...द्वौ मन्तुर्मासाश्च पक्षः प्रकरणांतरे १० अब्दपं बिध्यश्चांद्रे ब्रतादौ तिलकादिके सुजन्मादि
बुते सौरो रोगो सत्रादिषु सावनः ११ त्रयोप्याचार्यसेवादौ बिकल्पंते निजेच्छया आपुर्दायेतु नात्त्रोबा
र्हस्पत्योधिवत्सरे १२ चांद्राणां प्रभवादीनां पंचके पंचके युगे सपरीद्वान्विदिप्तेत ल्कोद्य सूर्वा सुब
त्सराः १३ तिलायवा बकाश्चान्ये रजतं दीपतेत्रतु उग्रकर्मणि पांते च तो ऽपरे दक्षिणोणांतरे १४ ब
संता द्युतबाद्दिषा चांद्रसौराच्च चांद्रकाः चैत्राद्या मीनाद्या मेषाद्या बा बिवस्वतः १५ तेषां यानां
९ रूपं हृत्वा राम्भ... ब्रतपूजनं मासास्तु सावनः सौरः अंद्रोनाह्न ...रूपापि १६ दर्शांतः पूर्णिमांतो बा
चांद्रे सौ बिप्र ब्रतयोः सौरो राज्ञ सावनस्तु यज्ञे ज्योतिषिकेपरः १७ माघादिमास मेदेषु तिलदाना
दपः स्मृताः चांद्रादिमासा ऽसंक्रांतः सौंतर भवतिचांतरे १८ असंक्रांता चेकवर्षे द्वौ चेत्संसर्प आदि
म ... यमासो द्विसंक्रांतः सबांहस्पतिसंज्ञक १९ त्रयस्त्वाऽपाबिवाहादौ संसर्प्याहस्पतीउभौ ...धौ
श्रौते तथा स्मार्ते मलमो बिविच्यते २० काम्यारंभं तत्समाप्तिं मलमासे बिवर्जयेत् आरब्धमल
मासात्प्राक् कृच्छ्रं चांद्रादिकं चयत् २१ तत्समाप्यं सावनस्य मानस्यो नतिलंघनात् आरंभस्य

छ१

कार्यादेकभक्तवत् ४७ एकदेशस्य समव्याप्तौ तु पूर्वान्यथोत्तरा कृतयाथपरां ह्णं तद्व्याप्तिरा
ब्धिकृततमा ४८ तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका ग्रहतां तिथिः तथा पूर्वोत्तरा कृत्यौ व्याप्तिश्चेद
पराह्णयोः ४९ न ग्राह्या तिथिर्कोरुद्दिष्ट तथा न्यूर्ध्वं तिथिस्तु तौ साम्येन्यूर्ध्वे वा विष्णुग्रामाह्ना परा विद्धेव
त्तिथिर्वत् ५० न स्पृशात्यपराह्णं चेत्पूर्वास्या कुतयो द्वयो वैषम्येणैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या दैवी
के त्वतः ५१ साम्येन वैषम्येणैव पूर्वापरा स्यान्न्यूनाधिकसाम्यो द्वयोः ह्रस्वसाम्ये द्वयोर्ग्राह्या तिथिर्गानो ध्वंगा
ह्नः ५२ द्वितीयाद्यास्तु पञ्चाद्यास्तु पर्वप्रकरणोदिताः संचारणोपः सामान्यात्तिथिषु प्रतिपत्स्वयः ५३ श्री
चित्के चिद्विशेषोऽस्ति सोऽपमत्राभिधीयते पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा ५४ सा द्वितीया
परा ह्येषा पूर्वाविद्धा ततोऽपरा- रंभात्क्षीया पूर्वास्या दुत्तरा स्याद्दिनान्तरे ५५ परे ह्निनास्ति चेत्पूर्व
विद्धाप्यस्तुद्दिनान्तरे मुहूर्तमात्रसत्वेऽपि दिने गौरीव्रतं तरे ५६ अथ्याधिकापामप्येवं गणेया
गणेशसनात् चतुर्थी तु परा पादमागणनापत्र त्तस्तु ५७ मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्दिनागव
तुर्थ्यपि परेद्युरेव पूर्वाह्णव्याप्तौ विघ्नसचोत्तरा ५८ अन्यथा पूर्वाविद्धेव मातयोगप्रशास्तितः पूर्वे श्रीकृष्ण ३

भागोऽस्त्यो दिवा आदिभागस्तः ३५ अभावे पिप्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते तिथ्यां हि पासनार्वाकु तिथ्यं
तेपारणं भवेत् ३६ यामत्रयोर्ध्वगामिसां प्रातरे वहिःपारणं वस्तु संबंधपूर्वेयुस्तपवास वद्वावरेत्
३७ मुख्यातिथ्यंत्तरायेतु तिथ्यविशेषोपि गृह्यतां शुद्धादिकानुक्तस्यापि पूर्वासंपूर्तिसंभवात् ३८
गृहीतव्यात्वेक भक्ते मध्यानुव्यापिनी तिथिः पर्वपुरे वपूर्वेद्युरेवं व्याप्तिर्दिनद्वये ३९ नोभयत्रो म्या ५
भयत्रांशे साम्यं वैषम्यमित्यमी षट्पक्षास्तिपूर्वैकैक व्याप्तौ सेवा ग्रह्यतां ४० दिनद्वयेपि त
द्व्याप्त्यभाव्याप्त्यैवैक देशतः समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वाधिकैव्यतां ४१ अथांगसेकभक्तस्य का
स्वा ५ लस्त्वंश्यनुसारतः उपवासप्रतिनिधे स्तिथिःस्यादुपवासवत् ४२ प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथिर्व्या
ग्या प्तिर्दिनद्वये अथ प्राप्तिर्बाध्यवंशेन व्याप्तिःस्यात्सर्वथोत्तरा ४३ सायन्नक्तेतु सायाह्नव्यापिनीनप्रदो
षगा अयाचितेतु विषयः स्वीकार्यो ऽपवासवत् ४४ सोदयत्रिमुहूर्त्ता यां कुर्याद्दानं व्रतानिच
उभयत्रतथा व्याप्तौ तु पूर्वेद्युस्तदनुष्ठिति ४५ यत्रैव तत्पात्वं चेत्पूर्वा ग्राह्याति पितृद्वये तिथेःसाम्ये
चपूर्वैव गृह्यतां तिथिसत्तमा ४६ अपरैश्चैकदेशस्य व्याप्तैः पूर्वैवगृह्यतां स्कोदेरस्तु मे हृदु
ग्रा॰

मं २

द्वयोर्योगस्तिथ्योर्मिन्नो निशीथे व्रतिभेदस्तत्र द्वितिहिनस्यैकस्मिंस्तु भयोर्नोभयोरिति १४ एकस्मिं श्चेत्
हिने स्यात्सद्भयोरं त्सयोः परं वुधे सोमे जयंती वेद्धारे सांतिफलप्रदा १५ तिथ्यंत्रेयो द्वयोरंतत्र तत्सम
स्तां भवेत् एकस्यांते मध्यमं स्यादुत्सवांते घसेत्तं १६ यस्मिन्वर्षे जयंत्यां ख्योयोगजन्माष्टमी तदा
अंतर्भूता जयंत्यां स्यादत्रयोगप्रास्तितः १७ नवमी पूर्वविद्धे वपदत्तयोरुभयोरपि मध्याह्रेराम नवमी पुन
र्वसु समन्विता १८ अष्टम्यां नेवाष्टमी युक्ता सनैव्रापि वैष्णवैः कलामाद्रुबी तरा युक्ता दशम्येवं व्यवस्थिता
१९ जयंती व्रतवन्निः संकामयेकादशी व्रतं अरुणोदयवेधोत्र वेधः सूर्योदये तथा २० कालो हि द्वयर
शमी वेधो वैष्णवस्मार्तयोक्रमात् कलाकाष्ठादि वेधोपि ग्रौं त्रिमुहूर्तवत् २१ वैखानसाद्यागमोक्तरीत्यां
प्रापे हि वैष्णवः विसास्याजपा वैष्णवैनयुग्माप्याधिक्य संभवे २२ एकादशी द्वादशी वा धिका चेत्सजतां
स्तिं पूर्वेऽग्राह्यं न तूत्तरं स्यादितिवैष्णवनिर्णयः २३ एकादशी द्वादशी वे तुभे पंचवर्धने यदा तदा पूर्व
दिने त्याज्यं स्मार्तैर्ग्राह्यं परा दिने २४ एकादशी मात्रवृद्धौ गृहिभिस्तोपवत्स्यताः उपोष्या गृहि भिः पूर्वा यतिभि
स्तूत्तरा तिथिः २५ द्वादशी मात्रवृद्धौ तु युग्माविरुद्धवस्थिते युग्माद्रवैष्णव विधस्मार्त निर्णयईदृशः २६

तुतद्विरः सो ५

4

श्रीराम ६

सर्वत्र पञ्चमा पूर्वाग्रा ह्यस्कद्वन्न प्रा नागविद्याश्च रेखशासना पि सा ब्रूनातर ६२

ग्र॰१ युरेवत्त म्यो प्रोपूर्वा सर्पत्रितिप्पि: ५९ नोचेत्सर्पस्य पंचम्या योगोत्यंतं प्रशस्यते गो॰पी॰ अत्य जयाख्य
स्तु नागविद्या निषिध्यते ६० उत्तरस्याश्च नामेतु नागविद्धेव रत्न मी विनाह्न दर्शनाउ पिनाग
वेधोन दोषकृत् ६१ सप्तमीपूर्वविद्धेव बन्नेषु निषिद्धेनेषु पि अन्नामेपूर्वविद्यापा: परविद्धेका
र्यता ६२ अत माविहमीकृष्णा पूर्वाअष्टाहमीपरा तुर्वा हमीतत्र कापि पूर्वविद्धीयते ६३ पदह पेष विद्ध
तरेव शिवशक्तिमहोत्सवे अहं हे पिपंग पूर्वापि ग्रा त्याज्या हा ब्रतेतिप्पि: ६४ मध्यान्हाद्यूर्ध्व ... मप्तवेत्
परेद्यु: साप्रशस्यते अह हीमानु वारा भ्या उकाहम्या ति दुर्लभा ६५ जयंत्याख्यं ब्रतंमिन्त कृष्णजन्मा
हमी ब्रतात् अष्टा च सप्तमी विद्धे सैवं जन्माष्टमी हि धा ६७ सप्तमी वेन्निशीथ्या स्यानविद्धा अत्या
प्पामचेत् अत्यापांनास्तिसंदेहो विद्धाच त्रिविधोच्यते ६८ निशीथयोग: ... पूर्वेद्यु: परेद्यूर्वा ह्योपर
त एकैव प्रथमे पक्षे परे वोत्तर पद्दयो: ६९ अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयंती साचतु विद्धा अष्टम्याअष्टमौके
सैवं विद्धा विद्धा धिके शिव १० अत्यापामस्ति संदेहो हियेण प्रथमं दिने सदा निशीथ्याअहे ... सुर
मो मध्यमोधम: ११ योग हिंधापि पूर्वेद्यु: संपूर्ण खोडुपो पवासो विद्धाद्धे कायामेप्पिक हि योगेत्तर सत्तो ७३

का॰मा॰ ॐ धर्मम ख्याहृतः संध्या वन्वाधानं हि तद्दिने १ इष्टिश्चर्ष्व दिने कुर्यादन्यो वाजसनेयिनः परन्तु वाजसनेयी सायसं
५ धिदिना तु २ न श्चोध्यन्वाहितिः किंतु सदा संधिदिने हि सा संधेश्च संगवाद् ध्वं चा स्पर्शा वर्तनाद् द्वे ३
सापौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः इति प्रतिपद्येयास्ति तद्भूर्ध्वं पर्वणि दिनेपि तु ४ त्रपसार्ध्वं तत्याह
त्यां संधेर्निश्चयतां सदा वोधायनमते दर्शश्चाहं चेष्टि विशेष्यते ५ द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपद्यापरा
5 ह्निकी अन्वाधानं चतुर्दश्यां दर्शे सस्येपि वर्तयेत् ६ दर्शश्चाहं तथा कार्यमिति बोधायनोऽब्रवीत् इत्यादि
विकृतीः सर्वाः पर्वण्येवेति निर्णयः ७ पंचमेनुष्ककरणोपूर्वा त्थ्यें भादिनिर्णयः उत्तरा स्येकालभेदाक
देशानं मे भेदो प[illegible]ः ८ यस्मिन्नक्षत्रमित्यादिन्नानुस्तन्नक्षत्र मुपोषणो मुख्यं तस्यासंभवे तु गृहीयद्वं तेषोत्पुक
९ उपवासे पदर्ष्ट स्या तारेषां तनैकबाधयोः त्रिपत्रिमुहूर्तस्थ नक्षत्रं व्रत दानयोः १० द्विनहूपेत
थात्वेतु पूर्वस्याद्दक्षवत्वतः श्रवणां च नक्षत्रं ग्राह्यमुपाकरणकर्मणि ११ पित्र्ये तुतिथिवत्सर्वं नक्ष
त्रस्यापि निर्णयः पूर्वं साद्दुपवासा दावुत्तरो ब्रह्मदानयोः १२ योगश्चाहे कर्मकाल व्याप्तस्तु परिर श्रीरूप
ग्रह्मा करणं पदिने तंतु ग्राह्यं रात्रौ पदा तदा १३ द्विनद्वये कमक्ता भोगमुपवासः प्रसिध्यति वारेष्वसं ५

भक्तयोः ४ [illegible]

पराक्संज्ञपो द्वादशी ८० ... त्रयो ... शुक्लाग ...

श्रवणेन युता चेत्स्यात् द्वादशी सा हि वै सर्वैः स्मार्तैश्चाप्युपोषणीया स्यात्त्यज्जैकादशी तदा ८७ उपवासव्रतादन्य
[illegible] व्रते सार्धमुहूर्तकैः सप्तमिश्रा दशमीविद्धा मता मे कादशी त्यजेत् ८८ द्वादशी पूर्वविद्धैव व्रतेषु नि
खिलेष्वपि शुक्ला कृष्णापि स्याद्वै [illegible] त्वतः सा पराह्णिकी ९० चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वाङ्का सचतुर्दशी भद्र
पत्रिमुहूर्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः ९१ शुक्लापि रात्रियुक्ता स्याच्चैत्राश्वयुणमासयोः शुक्ला सर्वापि पूर्वैव
पक्षिण्यापराह्णिकी ९२ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या यस्यां ततो भवेत् शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्त्वासत्त्वे ९३
तदभावे निशीथैकव्याप्तिपरित्यक्तं [illegible] प्रदोषव्यापिनी तिथिः ९४ तिथ्यन्ते पारणा यत्र पार
वीक्ष्य समापने [illegible] तिथ्युपवासवत् ९५ पूर्वविद्धैव सा विद्धे व्रते पञ्चदशी तिथिः ताश्च
[illegible] रणस्य [illegible] तत्र हरि ९६ व्रतान्तराणि सर्वाणि परे ह्येव सदा अपराह्णकालीना आश्विक वं४
न्मतः ९७ दिनद्वये [illegible] नौ ग्राह्योऽपराह्णव्रतः [illegible] ९८ तस्य
[illegible] सायाह्ने [illegible] पराह्णपो ९९ पूर्वेद्युः सायिका कुपु
[illegible] पर्वप्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्नाद्वा ततः पुरा १०० अन्वाधानं पूर्वदिने यागः सन्धिदिने भवेत्

का·मा·
६ मंगलेषु समस्तेषु ग्रहणे चेद्धसर्वपर्वणि ॥ २७ ॥ हारस्त्वादेरन्तेपाठे वेधदृग्ग्रहेस्मृतः स्वारस्त्वादेकः
सौरे चन्द्रमुर्ध्वतः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥ खेडग्रहेतयोः प्रोक्तमुभयत्रादिरन्तयं नित्यनैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञे पासु
च ॥ २९ ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहस्वेयोनामेघते तमेव निर्णयं शास्त्रन्यायाभ्यां कर्तुमुद्यतः ॥ ३० ॥
6 श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ ननु नायमुद्यमः सफलः कालस्य गगनकुसुमायमानत्वात् तदेतत्परमरहस्य
मभिजानानः कपिलमहामुनिस्तत्त्वानि विवेक्तुकामः कालमुपेक्ष्यान्यान्येव पंचविंशतितत्त्वानि विवेचमू
ह ६ लप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ।
त ५ न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिना विवक्षित इति शंकनीयं त्वदभिमतस्य कालस्य पंचविंश
तिविंशतितत्त्वानां च परस्परमत्यन्तविलक्षणत्वात् तथा हि चिरक्षिप्रादिव्यवहारस्यासाधारणः का
रणमिति त्वदभिमतं काललक्षणं तत्त्वानां त्वन्यादृशानि लक्षणानि सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्या राम
वस्था मूलप्रकृतिः महदहंकारपंचतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृतिविकृतित्वं पंचतन्मात्राणि पृथिव्यादिपंचभूता ६
नामेकादशेन्द्रियाणां च षोडशविकाराणां लक्षणं निष्प्रसिद्धानि मूलप्रकृतिरविकृतिः पुरुषश्चेतनात्मकः

क्र२

शापाभोवाहं होतवंपथ्यास्थितं १४ आसन्ननाड्यः संक्रांतेः पुण्याः स्नानादिकर्मसु अर्कस्तु कर्कटे पूर्वा
मकरे विंशतिः पराः १५ वर्तमानात्तु सप्तम्येना स्नानपर्वादश वृषभादौ स्थिरेषु पुण्याः प्राक्पश्चा
घपिषोडश १६ मिथुनादौ हि: स्वभावे अराषष्टिनाडिकाः ग्रहः संक्रमणे रात्रावनुष्ठानं निषिध्यते १७
सौ४ अर्धरात्रव्यवस्था पौनःरात्रः पूर्वपाश्चिमौ रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः १८ अर्धे
रात्राधस्तस्मिन्मध्यान्हस्योपरि क्रियाऽऽ ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयं १९ पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा सं कर्५
तेर विः प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ २० कर्कटे मकरे रात्राववाप्यादारम्य नुहतेः पूर्णिमा वर्तिपर्व सं
धौ ग्रहः संस्पर्शमंडले २१ ग्रस्तेऽस्तं वेदमर्कं च पर्वकृषानिपर्वत्सरे ग्रस्यमाने स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते २२ मु भवेत्
च्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं समाचरेत् सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं २३ चंद्रग्रहे तु यामां
स्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विना अपराह्णे न मध्याह्ने भक्तं तु संगवे २४ भुंजीत संगवे चेत्स्यान्न पूर्वं भुजिमाचु
रेत् ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् २५ ग्रस्ताववालमानं तु रवीं दुःशास्त्रेपादृ तयोः पूर्वं
युस्तदये स्नात्वाभ्यवहार्यन्नरः २६ अपरेद्युः शास्त्रदिवा दिना नाम वकुर्वे एकादश्यादै कसौ

संचीत

म्र२

नित्यत्वं कालं निर्णेतुं सूत्रमाह मुख्यमः प्रेक्षावत्शिरोमणिर्भगवानाचार्यैस्स न कथंचिदप्युपपन्नं
का॰मा॰ रूपेण प्राप्तवत्त्वमः आयुः तेऽप्येतत्सर्वं निष्ठेयं कालस्य चैव प्रद्वेषः स कस्य हेतोरिति वक्तव्यं किं कपि
लमहामुनिना निराकृतत्वात् उत लक्षणाभावात् आहोस्वित्प्रमाणाभावात् अप्रयोज
नाभावात् अप्रवादत्वगतपंचविंशतिसंख्याभ्यासपाटवेनावसितात्तत्त्वयोजनात्वात् न प्रथमः का
7 लनिराकरणस्य तत्रभवन्मुनिना प्रणीतस्याऽनुपलंभात् न द्वितीयः अतिप्रसंगात् अस्वेदादिप्रोक्ता
नां ज्योतिष्टोमादीनामपूर्वेदधनुर्वेदप्रोक्तानामौषधमन्त्रास्त्रस्वरादीनां वा संग्रहीतत्वेन तेष
पि भवतः प्रद्वेषः केन वापि न अपि तेषां विशेषाणां संग्रहे पि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयां
तर्भावाद् इत्येवापरिसंग्रहदुष्टत्वमेतत् न हि कालस्य घटादिवदर्थानां इति बुद्धिं समाधत्ते स्वका
लस्य गुणत्रयपरिणामत्वेनावयवत्वमनित्यत्वं च घटादिवद् प्रसज्येतेति चेत् नित्यानिरवयवकालत
त्वाभिनिवेशवतो वैशेषिकादेः परम् त्वयं वज्रप्रहारः परिरसि वेदवादिनस्तु न कापि क्षतिः कालस्यो राम
त्पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षानुमानाद्युपलम्भमानत्वात् नैतरेयब्राह्मणादौ नारायणीये कालोत्पत्ति

न ह्येवं लक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः संभाव्यते नापि षड्विंशात्तत्त्वान्तरं मुनिर्मन्यते कथं तर्हि मुनिप्रणी
तानि तत्त्वानि आर्याभिः संगृह्णन्नीश्वरकृष्णो वहिः केवलगणितः कस्माद्विविच्य नु कालं व्यवहारं सुप्र
तं कालं बाह्यत्रिकालमाभ्यन्तरं करणमिति परमर्षिपञ्चशिखाचार्यो वोधनीयं पञ्चनिन्यायेनायं व्यवहारो ख्याते न२
ध्यानाभिप्रायेणेति वदामः अतएवैतद्वचो व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्राः स्वतत्त्वकौमुद्यामेवमाहुः कालस्य
वैशेषिकाभिमतस्यैकोनातीतादिभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति तस्मादयं येहं पाधिभेदैरतीतानागतादिभे
दभावं प्रतिपद्यते सं तु तथैवोपाधयो व्यवहारहेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्याः तस्मान्न
कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति अत एवेत भूतकालो वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इत्येवं त्रिष्वपि
भूतादिषु अनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालमन्तरेणानुपपन्न इति तन्न पदार्थप्रत्ययवदुपप
त्तेः पदार्थ भवन्मते द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु चतुर्षु भाविषु वानुगतः पदार्थप्रत्यय ए र्ष२
क मनुगतं पदार्थशब्दबोध्यं तत्त्वान्तरेणाप्युपपन्नः तथा कालप्रत्ययोऽपि कुतो नोपपद्यते तस्मा

का-त- नं स्मर्यते श्रीकण्ठ नरी सर्वो वेदः पिनद्धेति तत्र संशयः इत्याश्रयिः प्रमाणान्नवेति तत्र सर्वाधिकारो
८ अष्टका-चके येथ्या रुद्रसंसाः स्मृते मूल वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमुक्तं तेनैव न्यायेन तत्सर्ववेदस्य
स्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वः पक्षः श्रीकण्ठ नरी सम्यक् शैवागमे चितिप्रत्यक्षश्रुतो सम्पूर्णो विधीयते न च सोमस्य वेद
इत्येनेसत्युपपद्यते तथा च सर्वैः सर्वे वेद इत्यनस्मातिम् ते वेदानुमान स्य प्रत्यक्ष श्रुति विरुद्धस्य का
लात्ययापदिष्टत्वेन निर्मूलावेक्ष्मनस्मृतिरप्रमाणमिति राद्धान्तः अथ मन्यसे मैवात पसारो- ६
व माश्रयत त्प्रासाद सर्वे तत्त्वप रः करणात्समुनिर्वेदस्तात्पर्यं सम्यग्वेतीति चेदस्येव मंदस्म
ति प्रत्येतास्तदर्थीर्थी तरत्नेतन्नमिति एवमपि पक्षप्रदार्दर्पं सर्वबुद्धीमतमतस्य त्वाशैवो मुख्यः सर्व
कर्तृ शिवमतानुसारेण करणात् मतस्थैवान्यथा न पुनम स्पंतमुचितं शैवोहि सर्वागमेषु षट्त्रिं था५
शत्तत्त्वानि निरूपयनु कालतत्त्वस्योत्पत्तिमंगीचकार खिलशैवागमसारभायोभिः संग्रहीतोऽभि
ज्ञतजः प्रत्यानि पंचतत्त्वानि विपचपत्तिमहाविवेश्वर विघाख्यानि निर्दिश्य तत्रापि तत्र मायाका रम
र्यत्वोक्ति पूर्वकमेव कालं निर्दिशंश्च पुंसो जगतः कृतपेमापातत्त्वपंचकं भवति कालो नियतिश्च =
तथा कला च विद्या च रागश्चेति तानि मांसाहित कार तत्त्वानि सांख्यमासेत्यपंच विशतितत्त्वानि

मा१ अ४

एतस्यापत्ते सर्वनिमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः अ
र्धमासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्तामिति तस्यामेव ऋचि व्याख्यातं माहात्म्यं एकेनानुकचपन ब्राह्मणोसावपव
र्वं स्फूर्यते उक्तो वेदो वासांसि च कालावयवानामिव प्रतीयते ष्वित्यतो ह्यस्यानुवाकान्तरेषु ध
र्व [illegible] मासांस्फूरते उक्तो वेदो वासांसि च कालावयवानामिव प्रतीयते ष्वित्यतो ह्यस्यानुवाकान्तरे
[illegible] त्वेषु अनुवाकेषु कालावयवानामद्भुतानां व्याख्यानं विशेषकः ब्रह्माणि होत्राणि नाम सर्वनि
ष्पत्वं निरवयवत्वाभिधायिनो विशेषिका दिशास्वस्मा मता देवता इति वेदापेक्षिकनिष्पत्तापामंतृत्वो
न्मा नुपेतप्रहा तसादिन संस्पर्शो योगावयवभूता तापायन तात्पर्यं वर्णानां स्वं च संसेवि
रोधाधिकरणन्यायो अत्रानुग्रहीता भवति तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ औदुम्बरं वि
ष्णोर्यसर्वं त्वेषा स्मृतिरिति अभिनिर्वृत्ति संदेहे मितिः स्यादस्फकोदिवत् २ औदुम्बरी स्पर्शा
पेदिति प्रत्यक्षः वेदतः विरोधानरलेवेदस्यानतुमानाद्रमानतेति अथवा पः अथवा महावेद्यांस
हेनामकस्यमंत्रपस्य मध्ये कापि द्वन्द्वरूपा खास्तम्भेवेन निरवोता भवति नामुदित्य पवेलेर

का·मा· ते सांख्यस्य तिल्वेकामूलहीनाद्येति दुर्बलत्वात्सैव बाधा अप्रतोनास्ति वेदस्य संकोच इति सिद्धांतः॥
८ अथ तार्किकत्वाभिमान अहंगृहीतः स्मारवत्स्वत्वबुधे म्लानीनामोपाधिकामोकासविशेषाणां
रवोत्पत्तिनंतु नित्यस्याधिकस्य कालस्येति तर्हि कपर्दिकान्वेषणापयुक्तं ताक्षेत्रं नामाणोमत्तमतेबस्या
रा४ सिद्धरामाप्रमाणयोक्त साभावं सत्तामेव विषयो मः पतः साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानापक्षया ग्राण्विद्वत्स्वरूपस्व
तत्वमागमः व्यवहारहेतु नामनत्वादिकालविशेषणामाधारः स्वपंव्यवहाराशतो नित्यो निरवयवो
९ मुख्योपः सपरमात्मैव नथाचस्मेनाश्वतरा श्रामनंति कालकालो गुणी सर्वविद्य इति। आत्मा नि
त्यत्वान्नित्यत्वसावयवत्वनिरवयवत्वचिंता सर्वथाप्यस्ति सांख्यमते वैशेषिकः कालस्य संग्रहः सांख्या
संग्रहाभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवस्तुकृतिपुरुषविवेकानुपयोगादि एवं तावत् ननुपस्तुर्धपशतु
भवतो वैशेषिकपरिवयपगं धोपि न त्यतोतिप्रकटपतः वैशेषिकग्रंथेषु सर्वेष्वपि कालस्य करणे तत्प्रस्ताव
तत्साधकानुमानस्य च प्रपंचितत्वात् प्रमाणपरीक्षाग्रंथे तु कालसाधकानि दूषितान्युपन्यस्तानि तथा २म
चैतैलैरी पाद्याः कालस्याकेनु लोकेममाणमनंति स्पृतिः प्रमदस्य निहम्यनुमानवतद्रूपं एवेतदाहरणकंलं ६
सर्वैर्विधास्यत इति तत्र स्मृतिरनुभवप्रत्युतिमूलं मन्वादिशास्त्रप्रमाणके ग्राह्याः कृतिमेवैदो

वोदिंप्रपञ्चमेण चित्रप्रविभ्रिदमाहनान्ना विचप्राक्केमयासाजनयतिकानतत्त्वमेवदौ भाविमवद्
नमयं कल्पयतिजगद्देषकालो नद्रुति तत्सीकाकारद्रव्यं व्याचष्टे नन्वेषकालोनैष्यापि कादि
भिर्निष्योऽभ्युपगत अत आह भाविभवम्द्रहमयमिति मूर्त्तादिरूपेलौविधत्वास्येतनत्वेन तस्यानि
त्यत्वं सिद्धमिति भावः केन कार्यं लाघ्यासिध्यिरत्त आह कल्पयतिजगद्देषकालोद्रुति विंशादिप्रस दि=
वोत्रुपाधिद्वारेण कल्पयत्यादिपदीसर्वद्रुति द्रव्यंप्रस्तत्श्रुतिसहकृते रागमैः कणादशास्त्रस्पब
धेसम्पुत्तमीमांसागतादिह्नीपाध्यायपद्रवमाधिकरणन्यायेत्र अनुगरलैते तसय न्यापस्य संग्राहको
श्लोको सांख्यस्य स्पष्टिसंकोचो न वा वेदस्मस्त्वपि धर्मेवेदः सावकाशः संकोच्यो नवकाशापाद
स्य श्रुतिस्मृताभिर्मन्त्रास्मृतिभिः स्मृतिः अमूलाकापि लोकव्याख्यानं कोचानपातत्रुति अयम
र्थः आविर्भावतिरोभावधर्मोवा स्यात् जगत्कर्तृत्वंप्रत्तोपुते सांख्यस्यसादिस्तुप्रधानस्य
जगत्कारणत्वप्रतिपादेयति तत्र तयास्मृत्यावेदस्यसंकोचोस्तिनवेति संशयपक्षेतेजे गत्कारणमत
रेण निरवकाशावास्यावत्वं वेदस्यतु धर्मेपि च प्रमाणत्वं सावकाशत्वं तत स्मृत्यनुसारेणावेदः संकु
चितव्य इति पूर्वः पक्षः प्रमाणश्रुतिभिर्वह्नीभिरनुगृहीतावब्रह्मणवादिस्मृतयो वलवत्कारणतामावदे

का.मा. कालं कालविभागिं वेति सा ह्येषकरालकालं व्यूवजहार पातञ्जलस्योपि अत्र कालाङ्कोर्तिताः।
१० इति एमन्यात्तपिस्मृतिसूदाहार्ये श्रुतिष्वपि कल्पसूत्रे विविनोति कालं इति वेदाः अहमे
व कालो नाह कालस्येति तैत्तिरीयाः कौसल्याकमूलध्याया कालं इति साम्नगाः योगशास्त्रेपि
सयम विशेषो धारणाध्यानसमाधित्रयरूपात् योगिनोऽतीतादिकालप्रत्यक्षतः पतञ्जलीयमित्र
तथाच पातञ्जलसूत्रं परिणामत्रयसंयमादतीतानागतादिज्ञानमिति सा। वैष्णवमतेपि अह
10 मस्मिन् कालेऽस्मि सामान्यत्तु भवसार्वजनीनः नवासौ बाह्येन्द्रियकालः कालस्यरूपादिहीनत्वा
त् नापि मानसः तार्किकैरनङ्गीकारात् नाप्यनुमानादिजन्यः अप्रत्यक्षत्वात् अतः सा दर्द
मग्यभावेप्यपरोक्षदर्शनात्साक्षिप्रत्यक्षमिति औपनिषदाम् अन्ये तु इतिहासेपि महाभारते
प्रयते प्रहरौ घटिकामुहूर्तोप्रहरौ घटिका घिको सकालः कुतयोनियः पितॄणां दंतमद्रूपानिति राम
पुराणेपि अनादिरेषभगवान्कालोनंतोऽजरः परः इति शिक्षाश्रपी लीमासायां काले आह्निके बुका १०
नेविवेकेशेषभ्यः श्रीरुद्रध्यादिसमर्पणादिकानु धर्मविशेषानभनुवारादिकालविशेषसमा

व्योक्तत्वात् शिष्यैर्गोप्यत्वमुक्तं गोपनीयत्वाभिमतं साधकेभ्यस्तु वा देयं इति ख्यापितं तत्सम्प्रदायादिकं ज्योतिः
शास्त्रस्य परमार्थभावोद्भवत्वं अनुमीयते स्वमूलभूतस्य निबाकस्य अनेनेति अनुमानः । देश
स ३ चारस्तं च स्मरत्यनुमापक. स्वमाचार्यविशेषसमभिहितं आचाराच्च प्रतिज्ञात्वा स्वतन्त्र श्रुतिक
ल्पनमिति तदेव स्मृत्यादीनां चतुष्टयं सम्पन्नं एतैश्चतुर्भिः सर्वैरादिसमङ्गलं च मोपतते मन्त्र-
स्यार्थः ननु स्मृत्यादीनि मङ्गलसाधकत्वेनोपन्यस्तानि न तु ... कालस्य साधकत्वेनेति चेत् नैव
मङ्गलस्य सर्वजनीनप्रसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्यनुपपत्तिगात् कालविशेषस्यैवात्र कालस्ता-
वीहकेमङ्गलेनानुपन्यस्तानि तथा च मङ्गलं हारा कालस्येति प्रमोपते कालविशेषो नरमन्त्रे स्मृति-
सूत्रा तन्त्रान्तरे मन्त्रस्य समाम्नायते स्वर्णमरीचिमाद्दत्ते सर्वेस्मा वनाद्यधि तस्मात् पाकविशेष
रास्तं कालविशेषणमिति तस्यायमर्थः भुवनगतं सर्वभूतजालमधिकृत्य रसवीर्यपाकादीन् स ३
स्तदनुग्रहसमर्थं मरीचिस्वरूपं स्वीकरोति तत्रैवं भूतयाकालविभेदेन निमेषादिपरार्धपर्यन्तः
कालविभेदोऽस्याभिव्यक्तो भवतीति कालप्रतिपादकानि च स्मृत्यादीन्युदाहरामः तत्र तु

का॰मा॰ ११ सविश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्ष
स्थितिबन्धहेतुरिति कूर्मपुराणेपि अनादिरेष भगवान् कालोनन्तोजरः परः सर्वगत्वात्स्वतन्त्र
त्वात्सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ब्रह्माणो बहवो रुद्रा अन्ये नारायणादयः एको हि भगवान् कालः शनैः ल२
कविरिति स्मृतः ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो लयः प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च संभवः
परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोपि शंकरः कालेनैव च सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः तस्मात्कालात्मकं विश्वं
२२ स एव परमेश्वरः इति विष्णुधर्मोत्तरेपि अनादिनिधनः कालो रुद्रः संकर्षणः स्मृतः कलनात्स
र्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः कर्षणात्सर्वभूतानां स तु संकर्षणः स्मृतः सर्वभूतशमित्वाच्च स
रुद्रः परिकीर्तितः अनादिनिधनत्वेन महान्परमेश्वर इति ज्योतिःशास्त्रेपि भूतानामन्तकृत्का
लो कालोन्यः कलनात्मक इति तत्रैवं सति हेयोपादेये कालकालोत्र तावन्न निर्णेतव्यः तस्य धर्मानु
ष्ठानेष्वहेतुत्वादनुपादेयत्वाच्च यस्त्वितरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोपि ज्योतिःशास्त्रसमधिगम्यो न रा॰ ११
इति कृतमत्र कालनिर्णयप्रसक्त्यादिति प्राप्ते ब्रूमः उभयमत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्व
रस्य सर्वेषु कर्मारम्भेषु अनुस्मर्तव्यत्वात् अत एव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति तदेषु का

चरं ॥ नदेवमनेकप्रमाणाप्रमितकालेप्रमाणाभाववस्तुपक्षश्चतुर्थः पक्षः कथं शंक्यते नापिप्रयो
जनाभावादितिपंचमः पक्षोयुज्यते तार्किकैस्तावत्सर्वोत्पत्तिमान्निमित्तकारणत्वमुद्भावितं तो
केचहेतुः रथाद्युयोगः कालविशेषस्य कर्मबलादिभिर्व्यवह्रियते गृहप्रवेशप्रयाणाद्युपयोगो
तिः शास्त्रप्रसिद्धः श्रौतस्मार्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते तस्मात्केचिज्जाड्यकृतः स्वप्रद्वेषदूष्यप
क्षः पक्षः परिशिष्यते तथाचपापात्मनस्तवस्वबुद्ध्यपराधं पुत्रोत्पत्तिमात्रवाचापि समारोपयन्
कथाशिष्टपानंच श्रोसि [illegible] तदेवं कालस्य प्रमाणस्यानुमपृष्टाकल्पना लितोपोयमः सफल इति
स्थितं ननु कतरः कालोऽत्र निर्णीयते किं केवलः किंवा कालकालः ननु किमित्यप्रसिद्धभाषया
भीषयसि न भीषयामहे किं तस्यैव कल्पितव्यभेदात् कालस्त्रैविध्यं येन प्राणिदेहाद्युपाधिरतीत
वर्तमानादिरूपेण कल्पितव्याः स केवलः कालः स च [illegible] तत्त्वप्रकाशवचनेन स्वैवमुदाहृतः
कलयतिजगदेषकालोऽनन्तमूर्तिस्ततश्च कालोऽप्युत्पत्तिस्थितिविनाशकारणं परिणामयेन कल्पि
तव्यः स कालकालस्तु नित्यः सच वै शिव परात्परः श्रितः कालोपि कल्प्य तेषु नित्येषु विभुर्भवति

का·मा·

२२

चिन्मूर्तिं धारयित्वा प्राग्दुर्वासमुवच तथा सह वारं कृत्वा पिराजसचिन्ताव गित्वा पूर्वं सत्वं नैवं बुधा
ते दुंदुस्तु सात्विक चित्तो बुधुवरिति वासिष्ठ रामायणेपि कृत्वोपाख्याने कृतं स्मृतमव तो का
तविताम्रगुः कृष्णो मारयितारं कालं नाम मुमुक्षतः तदानी कृष्णोनुगृहीतुं मोक्षेण स्वरूपेण विदेश
वेति पश्यते अथ कालितत्त्वेसौ कारः केवलिचः प्रजः आधिभौतिक मात्स्य आपद्य मुनि मु
पापयो रविजं पापापरः श्रीमान् कुंडली कवचान्वितः अनुषङ्ग मपोदार वक्रपट्ट समन्वितः
22 मासद्वादशा कोदूम मुजहार क्रोधोऽस्य स्वाकार सम पाव धूर्तः किंकर सेनया सरूपेण
प्राणापादे कुपितं तं महामुनिं कल्पकु ध्या बिगंभीरं सांत्वपूर्वमुवाच हा त्वमसत्तत्वथा वि
मवयं निपतितिपालकाः तेन संशृज्य सयूत्य साधुनेतर पेष्ठेपा मौनयः नृपपाऽनला कालमम
हमसि: योनस्यो क्षिमेतस्य किं त्वं शापेन पचामि संसाराबलयोग्यस्तानि शेरणो स्वदुःकोदयः
भुक्तानि विस्मुर्दानि वो नश्यापा स्वयंमुने मोक्षमोहि बंधवृत्तन् भोजनं पुनःद्वादशः. स्वपंति राम १२
पतिरे वाहि नाव यो रेतदीहितमिति नवजिघत्त्वपाखीकृता भूतिर्रक्षणे वेति कण्ठ्वान्तेप

लेषुसम .स्तदेशेषक्लेशकर्मपेषु तपेश्वरेश्वरः सर्वैस्त्वहेतैभगवाननादिमानमालुमांगस्यवि
बंधपहारिः पश्यैत्याचनाभोक्तृत्वावपोपयज्ञक्रियादिषु न. नंसंस्कृतीलोयात्तिसर्वोचरे तमच्युत
मितिमप्स्वादिस्वरूपभेदस्य स्वरूपेणानिर्गतित्वेपिक्षोतस्मात्तकर्मणोविशेषेराकालस्यांगानिभा
वोनिर्णीतत्वात् पश्यपसौ हेमाद्रिप्रमतिपुगुंपेषु निर्णीतस्यपावनेकत्रविकोणसैकत्रसंगृहा
पीमत्रपत्रः क्रियते तदेवं विकारवित्तस्य गुणस्य कालस्योवधिषपः संगृहस्पंप्रयोजनं वास्तीति
अपंगुणप्रत्यारभ्यते निष्प्रोजनपश्च कालोहो तपेराधः पैश्वरः सेवा ज्ञानसगम्यो पिदेहीम २६
त्तानुकंपयेति निस्यकालस्यपरमेश्वरत्वेपिप्रमाणंपूर्वमेवोपन्यस्तं परमेश्वरस्यवावाज्ञान
स्योच्चारत्वेसर्वैवेदांतास्तदनुसारिस्मृतिपुराणानितत्वविदनुभवश्चप्रमाणं भक्तस्यानुगृहे
स्मर्तिच्चीकारश्च तत्तवकाराश्चेसा भवेदन्यागवोविशेषेकेस्यांविदास्यापिकायामाश्रीयतेत
स्यांहास्याविकायामेवमुक्तं अग्निवायिंद्रादयोपिदेवाईश्वरानुगृहीताः सर्वत्रविजयमानाःस्व
कीयमेवैतत्सामर्थ्यमिति अभिमन्यंत तान्बोधयितुमवाङ्मनसगम्यं परमेश्वरूपं स्वरूपंज्ञानदुर्गम्यो

का. मा. १३

स्वरूपमूर्त्तिमिष्टदेवतास्वरूपेणानुस्मरेत् अत एव मंत्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिश्यन्ते
लोकेप्याविष्टगोपालं सर्वेपि जना एकैकां देवतां स्वेष्टां पूजयंति तद्देतम्ग वानाद्द यजंते
सात्त्विका देवान्यजंते यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः तस्मादारभ्यमा
णकर्मफलप्रदो निजेष्टदेवतास्वरूपो नित्यः कालः कार्यारंभेष्वनुस्मर्तव्य इति सिद्धं अथ जन्यं का
13 लं निरूपयामः ननु कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये कालव्यवहारः प्रलयकालेप्यतीतः प्रलयो भा
वीति कालनित्यत्ववादिनस्तवापि समो दोषः नित्यस्य कालस्य तपनपरिस्पंदाद्युपाधिभिः व्य
च्छेदे सत्यतीतादिवत्तवापि समो दोषः नित्यस्य कालस्य कालेद्युति कालेपत्ता वर्णापित्तव्या नव
प्रलयेपतनस्योपाधयः संति अतस्तव कथं प्रलयकाले उपपत्तिनिर्णयः अथ सत्कार्यवादाभ्युपगमेनो
पाधयोपि वासनारूपेण संतीति हि कालेपि तत्समानं न चैतावता नित्यत्वप्राप्तिः उपाधिष्वेव तत्प्रसं
गो कारादेः अथ जन्यो यदि कथं तर्हि तेपि प्रलयकाले सृष्टिकालेपत्ता वासना बन्धादिष्पत्ता व्यव
ह्रियते तत्रोपाधयापत्वादिर्दर्शितः पथा कश्चित् नूमाणकः त्रिंशद्वर्षवयस्कादन्योनुपनक्रस्य राम १३

मोऽस्ति सर्वात्मकस्यभक्तचिंतेपिपूर्वपाः सर्वस्यापिमूर्तेः स्वकीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायां योयो
यांयांतनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धां तामेवविदधाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तस्त
स्याराधनमीहते लभतेचततः कामान्मयैवविहितान्हितान् इति विसृष्ट्यां स्थिते तनमूर्तिवद्द्ये
तनमूर्त्तयोपितत्तन्मूलविशेषाधिष्ठितमिरीश्वरस्यैवोपास्याः तदेतत्सर्वं वेदेसमाम्नायते एतंह्येवब
ह्वृचामहत्युक्थे मीमांसंते एतमग्नावध्वर्यव एतंमहाव्रते छंदोगा एतमस्यामेतंदिव्येतंवायावेतमाकाश
एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वभूतेष्विति वाजसनेयिनोपि मंडलब्राह्मणेऽतमेतमग्निरि
त्यध्वर्यव उपासत इत्यादि ब्राह्मणपठंति विष [illegible] विषमिति सर्पाः सर्प इति सर्पविदः ऊर्गिति देवाः रयिरिति मनुष्याः
मायेत्यसुराः स्वधेतिपितरः देवजन इति देवजनविदः रूपमिति गंधर्वाः गंध इत्यप्सरसः [illegible] सत्त्वपञ्चोप वीप
धोपासते तद्देव भवतीति तैत्तिरीयपाक्षपठंति [illegible]
[illegible] च्छेमइति बाधिर्यगते मइति ग्रहणापानयोः इत्यादि इपरं स्वल्पादयोपि तत्तद्यावज्ज
गद्रूपे प्राप्ति तेन सर्वे गाणपत्यादयः नावपरमेश्वररूपत्वात् भवतीति हि रूपपाधिकरणमनोम
याधिकरणपोः प्रपंचितं एवं सति यावदायत्तं भक्ते तदात्तत्त्वमोक्षपुरुषो कालात्मकस्य

का.मी.
२५

अन्येसर्वेगुणभूताः तथाचारुस्यकेतुसमामाप्यते नदीप्रभवाकाचिद्रूणष्यासंदृश्ये यथा तान्नद्यं
भिसमायंति सोऽस्तःसतीननिवर्तते एवंनानासमुत्थानाःकालाः संवत्सराश्रिताः चन्द्रोत्पत्तिख्या
नसारख्यातप्रकृतिः शैवागमोक्तमायाबाम्पुतेस्यति उदितानेत्यकालात्मक ईश्वरोबाभविष्यते यथा
तांगंगादिकामहानदीश्रन्याः स्वल्पनद्योऽभितः प्रविशंति सचप्रविशेर्नद्यंतरैः सहविस्तीर्णाः अरण्
राश्रमहष्यसर्वे सम्भवयंतित सतेः सर्वेः समाविश्यह्रदं सन्ननिवर्त्तते अप्यमर्थ भागीरथीगादाव
ष्यादिकानदीवाच्यकाव्यः कुत्राश्रितस्तिर्नष्ठ्यानादुसंघप्रवहत्प्रवाहसमुतीनरूराविस्तुपाते एवंना
नाविधरूपेसमुत्पन्नाः कालभेदासंवत्सराख्यप्रधानकालमाश्रिताः तत्रनिमेषाद्याअयनपर्यंताः काल
भेदाःसंवत्सरादशावोयुगाद्याःपरार्धपर्यंताः संवत्सरा महांतस्तेसर्वेतं संवत्सरमितिमध्यप्रविशंति अ
णनामवयवत्वेनप्रवेशः महतांतुसंवत्सराणांति निष्पाद्यत्वादध्यन्तः संवत्सरइति तत्रप्रवेशोऽभिधीय
ते तत्राचवेदांगेज्योतिषकग्रंथेपठ्यते पंचसंवत्सरमयंयुगं गाध्यक्षंप्रजापतिं दिनर्त्वयनमासांगप्रणम्यशि
रसाशुचितदातिषकग्रंथेयमते पंचसंवत्सरमयंयुगाध्यक्षं सचसंवत्सरस्तुर्भिमहद्भिःसर्वेः समाविशंति

श्रीकृष्ण
२५

24

सवत्सरमधीत्यास्य दुष्पाध्यापरक त्रिंशद्वर्ष वपस्कस्तूपाध्यापनरहितं व्यतीतेति वपस्तुपाध्यापत्वं व्य
वहरति तर्हि दिपंक्ताव्यवहारः एवं तर्हि नेन न्यायेन कालरहितेप्रलपे कालव्यवहारः किंन स्यात्
कालरहितं चप्रलपादिकं वस्तु स्तीति मांद्र क्यादि श्रुतपो श्रुपगच्छेति तथाच श्रूपते पश्चान्यत्रि
कालातीतं तदव्यवहार एवेति प्रभाकरादिमारपूर्वपक्ष कालस्वपार्थ संसर्गस्य को विरवस्थामाहुः तस्मा
स्मात्कालः सुखेन ज्ञायते सचसामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः तत्र सर्वोभयविधसंस्तूर्णात्मिका
त्कालादुत्पत्तिमनुराह कालं कालविभक्तिं चन रुद्रायणि ग्रहांस्तथा सृष्टिंसृज्जे चैवेमां स्रष्टु
मिच्छन्निमाः प्रजा इति तत्र यः सामान्यकालः सविशेषानुगतत्वात्तद्रूपेण ज्ञानिवस्त्रिग्रहगत्याधिभिरंत
मेघोमेघो भूतो ह्यनिमित्त कारणमिति तिना किं कर्मपतिषिद्धाद्यः प्रतिपदिपरे तत्र ज्योतिषिका
आहुः प्रमव खित्तिमध्य ज्ञानवं धानित्ताजं चिंदितपरमतत्वापनतेयोगिनोपितमह मित्तनिमि
तं विश्वजन्मा स्वपानामनुमित मभिवंदे मग्रहैः कालमीडं युगवर्षमास दिवसाः संप्रवृत्ता स्तु
चैत्र शुक्लादिः कालोयमनाद्यंतो ग्रहभेरनुमीयते देवश्रुतिं कालविशेषेऽपि संवत्सरः प्रधानभूतः

का॰मा॰
२५

प्रातर्जुहोतीति विधिवाक्ये गम्यते इति तत्र कर्मणामावश्यकत्वेन विषयत्वात्प्राधान्यमभ्युपेतं तथा च कालस्य
गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अत एव गार्ग्यः तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन स्वा
तन्त्र्येण ते क्षमा इति तस्मादुक्तेषु कालेषु अवयवित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वात् प्रथमं वक्तव्यत
स्वरूपे कथिते इदानीं न्यायानुसारेण वत्सरस्यावान्तरनिर्णय इति स्थितं इति माधवीये कालनिर्णये उपोद्घातप्रकरणं ॥
25 संवत्सरो नामायनद्वयावयवकोऽवयवी कालविशेषः स च संवत्सरस्मिन्नयने द्वे मासा ऋतवस्तु स्युः
षड्ऋतवो द्वादश मासाः संवत्सर इति श्रुतेः मासानां तु चान्द्रसावनसौरत्वेन दिवसभेदेन च
द्वादशविधं वक्ष्यते मासत्रैविध्येन संवत्सरस्त्रिविधः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते चान्द्रसावनसौराणां मासानां
तु भेदतः चान्द्रसावनसौरास्तु त्रयः संवत्सरा अमी इति चान्द्रः संवत्सरः चैत्रशुक्लप्रतिपदादिफाल्गुन
दर्शान्तः सौरस्तु मेषादिमीनान्तः सावनः षष्ट्यधिकशतत्रयाहोरात्रात्मकः तेषु त्रयः संवत्सराः केषुचित्कर्मसु
व्यवतिष्ठन्ते केषुचिद्विकल्प्यन्ते तथा च भविष्योत्तरपुराणे संवत्सरसाध्यं वैतनिकव्रतं प्रस्तुत्य संवत्सरं विना
कार्योऽयं कार्याभिते प्रतिपत्तिथिः प्रकीर्तितः सांवत्सरिकेषु तिथ्यादिनियमः स्थितः लग्नादयदैतिवकं शुक्लसंवत्स श्रीराम
२५

दीयः सन्तस्मिन्जगति नेच्छिद्यते इति न न्वस्य स्वत्वं नैमेव पर्यवसितं महत्त्वं तु पुरुषार्थे तथा च तपोरस्य तत्स्वरूपं धान्य
स्यचितं तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यमिति चेत् ईश्वरेणाप्रथमसृष्टत्वादिति ब्रूमः तथा च वाजसनेयिनः समा
मनंति सो चकमयत द्वितीयो म आत्मा जायेयेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् यद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवदि
ति तस्मात्संवत्सरः प्रधानं अत एव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषान्निर्णयामः तत्र संवत्सरोपन्यस्तुमासः
पक्षः तिथिर्नक्षत्रमित्येवं विधाः कर्मकालाः यद्यपि पुराणेषु मन्वन्तरादीनां युगादि कल्पादि परिमितं तपः
स्यंते तथापि नैतानि संवत्सरादिवन्मनुष्याणां प्रत्यक्षधर्मशास्त्रवत्त्वेन युगादिकर्मणोपयुक्ताः मनुष्याधि
कारत्वं वास्माभिः पारानुरक्तस्मृतिव्याख्याने मनुष्याणां हितं धर्ममित्यत्र स्ववचने प्रपंचितं चेतु कर्तृत्वप्रयोजनं वेदजे
ये हिंसादयो मनुष्यधर्माः तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं संदेहाभावात् न चैवं तथापि तेषामधिकारे कथं संव
त्सरस्तत्र श्रुतिरितिहासं कल्पनीयं तत्र संवत्सरगुरुदेव्यः स परे इति प्रथमपादे निर्णीतत्वा
त् ये च संवत्सरावर्तिताः साध्याश्च ते नेन बृहत्यस्तेषामपि न संवत्सराद्याचरणं कः कालः कालनिर्णीतव्यो ते
अतः संवत्सरमारभ्यार्थेषां च निर्णेतव्याः कर्मांगकालाः न च कालस्य कर्मांगत्वे विवदितव्यं सायं जुहोति

का॰मु॰ सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसंपादितत्वात् तेषु समावेशेन षष्ठ्यधिकत्रिशतत्रये संख्यकैः
१६ निष्पन्नोयः स सावनः एवं सति वर्तमानभाद्रशुक्लचतुर्दशीमारभ्यागामिभाद्रप
दशुक्लचतुर्दश्याः प्राचीनेति थिसमुदाये चान्द्रसंवत्सरत्वमविरुद्धं यच्च निरूढ
पशुबंधप्रकरणे श्रूयते तेन संवत्सरे संवत्सरे यजेतेति पशुना संवत्सरो नातीयादि
28 ति च तत्रापि चान्द्र एव द्रष्टव्यः सर्वान् लोकान् पशुबंधयाज्यभिजयतीति तेन यस्मा
त्सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेति कल्पसूत्रकारैश्चान्द्रो तिथौ तदनुष्ठानविधानात्
सौरस्तु संवत्सरस्तु जन्मावाप्तिव्रतदानादावुपयुज्यते तच्च व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे स्मर्यते भ
गवन्नुक्रमेणाकेन तिर्यग्योनं जायते न्नं बदेशे बुधपुरुषस्तन्ममाचक्ष्व वैमुने श्रीमार्क
ण्डेयः मेषसंक्रमवारे नरोत्तम पूजयेद्भार्गवं देवं रामं ज्ञात्वाय यथाविधिरित्यारभ्य मीन
संक्रमणे मत्स्यं वासुदेवं च पूजयेदित्यंतेन ग्रन्थेन व्रतं विधायांते तदुपसंहृतं कृत्वा राम॰
संक्रमणे भानो २ १६

पंचांगं तत्र मनुष्याणां दिनानि लंकायां शुक्लादि मुख्यं चान्द्रं संवत्सरं यावत् अनेन वर्तनम् स्थूलमिति तत्र सं
वत्सरश्चांद्रादिगतश्च शुक्लप्रतिपदादितिथ्यादिस्तस्य गतत्वात् नाहि प्रकृतस्य प्रतिपदादिप्रवृत्तिरिति यथ
सौरसावननाक्षत्रजीवनेन प्रवृत्ताः एतेन वर्षाणि पंच वेद्या । ८ । दिस्यादि संवत्सरस्यानेनैव तावग
र्भस्य पतते तत्रापि चांद्रस्य संवत्सरः शुक्लप्रतिपच्चतुर्दश्यामिस्यादि इति गौतमवचनैः प्रतिपदि तत्प्रवृ
त्ताभावात् चांद्रस्य शुक्लादौ तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य तस्य पक्षत्वात् अत एव वत्सरतुल्यमिति चैत्रमा
सिजगत्सर्गासंसर्गप्रथमेऽहनि शुक्लप्रतिपदि समग्रं तत्र सर्गोऽस्य सति प्रवर्तते यावत् तदा कालस्य गण
नामपि ग्रहान्नागानतून्मासान्वत्सरान्वत्सराधिपानिति चांद्रसौरसावननाक्षत्रेषु तु लक्षणं
नामपि ग्रहान्नागानतून्मासान्वत्सरान्वत्सराधिपानिति चांद्रसौरसावननाक्षत्रेषु तु प्रशस्तानि
तान्युच्यन्ते वेदाङ्कलाद्याधिकरणप्रयुक्तं तिथ्यादि तिथीनां च पक्षाणां कस्मात् त्रयाणां मन्वन्तरोपयुक्त
चांद्रः । हाटकज्योतिषम् सूर्यसंक्रमणान्निष्पन्नः सौरः । सावननाक्षत्रौ ॥ २ ॥ रा... तदुक्तं सो

यां दुरिति यो सत्रापरीक्षास्वरूपते तत आंदुरेणैव संवत्सरेणा भवितव्यं मेवं उक्तस्य परीक्षाकोतस्य प्र
का-मा- वेपञ्चस्वरूपत्वात् तान्निरूपकरणे हि स्वरूपते आर्द्रेवा एते संवत्सरस्याभिर्दीक्षं दीक्षंते प्रएकाष्ट
१९ कां दीक्षंत इति व्याख्येया एते संवत्सरस्याभादीक्षंत इति अनुपद्यंतरामैमिपिवांदु तेषां मेवोपजी
व्यस्वरूपते फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरंन मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फाल्गुनीपूर्णमास इति न्यस
स्यापि निरूपकत्वात् तस्यैकेव निर्णीतो हि निरूपकत्वे एकैव निर्णये एकैव दोषद्वयं सर्थः न्युसि
17 ध्यंते प्येवं स्वरूपते चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चैत्रापूर्णमासो मुखत एव
संवत्सरमारभ्य परीक्षंते तस्य न काचन निर्भवा भवति वसुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरं तेषामेक
ष्टकायां क्रयः संपद्यत इति वाक्यं असत्वे न मंगलं तेरीक्षोपक्रमे चांद्रतेषु उपजीवनं तथापि प्रधानक
र्मणि साधनग्रहेकोवाधः नत्र स्वेव वाधः तेषां पूर्वपक्षे युक्ता संपद्यते इति तन्मात्रेप्रधानकर्मणि राम
चांद्रस्य स्वरूपक पक्षस्योपजीवनात् उपजीव्यानां नाम शुक्लः पक्षस्तथापि पिपर्थोन प्रकारेण क्व तस्य ११
स्य प्रधानकर्मणः साधन मंत्रेणा निर्वाहार्थ एवात्र गृह्यते अपमेव न्यायउत्सर्गिता मपरे नैक
उपापि नाम पर्वंतु रूपणा शेषे योजनीयः ते संगे स्वविक्षिप्ते त्यात् पत्रं तु चांद्रादि निपामकं नास्ति

वृत्तं वत्सरमेरुहि रं म्लेच्छषु तिथ्यत्र च बापि जन्मेति तथा चक्रं रघुराजे धान्य यन्मवृत्तं पण त्र
या तः संप्रेवक्ष्यामि धानुवृत्तमनुत्तमं अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः सारस्य वृत्तं विधायैव मु
पसंहृतं एवं संवत्सरे मुपूर्यत्य ध्रुवं त्यैवेति श्रुतौ गवामयनं सत्रस्य संवत्सरं नाम्ना व्यवहारात्सं
पूर्णं कुर्यादनुष्ठापनक्रियामिति सावनस्य सत्रादावुपयोगः तदप्युक्तं विष्णुधर्मोत्तरे सत्रा
द्युपयोगस्यान्यापि सावनेन लोकापचयपत्त्वा व्यवहारकर्मेति गोसत्रं वै संवत्सरोपरएवं विहासः
संवत्सरमुपयंत्य ध्रुवं त्यैवेति श्रुतौ गवामयनसत्रस्य संवत्सर नाम्ना व्यवहारात् संवत्सरो
~~[illegible]~~: कालस्तदंगमिति प्रतीयते तत्र सावनो ग्रहीतव्यः चांद्रसौरयोर्मानयोस्तद
नुष्ठानासंभवात् तथा हि अहोरात्रसाध्य एकः सोमयागो भवेदेष अहः एकं त्रामे चोपपतेताद
नुगामहर्विशेषाणां गणः षडहः सहि विधः अभिप्लवः पृष्ठ्यश्चेति तत्र चत्वारोभिप्लवाः षडहा
लाः एकः पृष्ठ्यः षडहः इति षडहपंचकेन एको मासः संपद्यते तादृशैर्द्वादशभिर्मासैः साध्यं संवत्स
रसत्रं तथा च सावनेनैव तत्संभवः चांद्रस्य षड्विंशत्यहोभ्यन्यूनत्वात्सौरस्य सपादैः पंचभिरहोभिर
धिकत्वात् ननु संवत्सरोपदेशात्तिथिप्रमाणापेक्षायां कोऽपि दोष इति माघमासगतत्रयोदश्यां

१८
का·मा·

मिम स्यात्र्वः अतः पंचाशद्दधिकशतात्रपमावहेताव दिवसपरिमितश्चांद्रः संवत्सरः तदंगत्वात्स्वत्रयुविं
शत्यधिकशतात्र पमाह ताव दिवसपरिमिते नाक्षत्रिकः त्रिकः संवत्सर इति एवं तर्हि तु संवत्स
रः पंचविधः तत्र नाक्षत्रिकस्य ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धे आयुर्दायादावुपयोगो बृहस्पतेः वार्हस्पत्यसं
वत्सरस्य षष्ट्यादिकमुपजीव्य मौद्गादावर्ष्यादिशानामादौ विनियुक्तः अनेन वार्हस्पत्यमानेन कदाचि

18

दधिसंवत्सरो निषिध्यते तेन तु लोके सुत्सरसोरि गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोपश्चान्द्रसंवत्सरः अधिसंव
त्सरः तस्मिन्न कार्यमन्नप्रवेशं व्रतोपनयनप्रथमं तेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनां स्फुटसंक्रान्तिहीनस्तु लोके पा
त्राधिमासवदिति मध्यमागणनया गुरोः संक्रान्तिर्यस्मिंश्चान्द्रसंवत्सरे न विद्यते सोपमाधिवत्सरः त
त्रैवत्सप्तम्यादिकं न कार्यं स्फुटगणनया बृहस्पतिसंक्रान्तिरहितोपश्चान्द्रोवत्सरस्तस्मिन्नपि
मासेवत्काम्यादिकं कार्यमिति केचिन्मन्यन्ते अथ चान्द्रस्यावान्तरभेदा उच्यन्ते संवत्सरः परिवं
त्सरः इद्वावत्सरो अनुवत्सरः इद्वत्सरः इत्येते पंच भेदाः तदेतत्सामान्याकारेण संवत्सरा इति पंचविध
त्वं लोके वक्ति चापनगला ग्रुप्रकारांक मंत्रे पठ्यते संवत्सरोसि परिवत्सरोसि इदावत्सरोसि इद्वत्सरोसि इद्वत्सरोसि
इति इद्वत्सरोनुवत्सर इत्यर्थः अतएव चातुर्मास्यब्राह्मणे तैत्तरीयानेदेवताः एतेनैवं क्रमेण अग्निर्वाव

र·मा·
१८

तत्रैच्छिको विकल्पः तथाहि पिप्पलादश्रावणायाम आथर्वणिका भारद्वाजादीन्षण्मुनीन्नोदि
श्याधिकारमिध्याये गुरुणा पिप्पलादेनादिष्टं संवत्सरवासमामनन्ति भूयएव तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया च संवत्सरं संवत्सरस्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छतेति वत्सरवासस्त्वेवमेवार्थव्यतिरेकमुखेना-
मनन्ति ताण्ड्यास्तु हि नानेनैव वासिनेप्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने ब्रूयादिति तैत्तरीयाश्चारण्यके तु कमग्नि
चेष्यमाणस्य शैत्रिषवं स्नानादिरूपं व्रतमामनन्ति संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदिति एवं विषेषुपरदेशेषु
नियामकाभावाच्छ्रौतश्रुतीनामन्यतमद्रूपा गृहीतव्यः ननु संवत्सरस्य चान्द्रसौरसावनभेदे
न त्रैविध्यसंभवाभोगो कृत्यतत्त्वरूपविनियोगाद्युक्ता तत्रैवं त्रैविध्यविषयमेतत्पूर्वकः अनयोरपिनाहत्रयं
हेमत्वयो द्विविधयोः संवत्सरयोर्विद्यमानत्वाच्च तथाह्यायुर्वेदविदः पठन्ति सौरश्चान्द्रमसः सावनस्तथा
धरनात्त्रिकालः क्रमेणस्युः मानुषपात्रा तातुलबिम संवत्सरगाश्च वत्सरः पंचेति अत्रसायमर्थः गा
शिकप्रभृतिकयामास संव्यक्ता मानुषनरावः पंचषष्ट्यधिकशतत्रयमावर्तते तावद्दिवसपरिमितः का
लः सौरः संवत्सरः पात्रा सतुरावः एकषष्ट्याधिकशतत्रयमावर्तते तावद्दिवसपरिमितः कालोबृ
हस्पतेः संवत्सरः अनुलशावः षष्ट्याधिकशतत्रयमावर्तते तावद्दिवसपरिमितः सावनः संवत्सरः

का.मा. सौरमानमधिकृत्योक्तं मलमासे तु नक्षत्रापनेष्वादिति केचित्तु चांद्रमासे स्नापनं दर्शप्रभृति युगाद्यादिति मार्गमासा
दिकैः स्तोमैर्ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ज्येष्ठमासादिकैर्द्वादशस्नापनमिति नक्ष
१९ त्रमाराज्योतिः शास्त्रादौ मार्गं श्रौतस्मार्तेकर्मणि दर्शनेतु मकरकर्कटसंक्रांत्यादिक एवायनं छ
यकाले एतियश्चोक्तं स्मृतिसमुच्चये तत्र उत्तरायणस्नापनं कर्मांगं लोके एवार्थ येन उदगय
नश्रवणपूर्वमारापत्तस्य पुण्याहे हरिद्वादशाहमुपसंवृते भूलोकात् दोलादौ नामुत्तरायणे कर्तव्यतास्
४१ य स्नानतिथुप्रसिद्धा सत्यव्रत श्रृद्धेवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणादौ विशापनत्वादेश निषेधाच्चाह देव
तानामवाप्यादिप्रतिष्ठा दक्षिणे रवौ दक्षिणाभिमुखे कुर्वन्तस्य नमवाप्नुयादिति उग्रदेवतानां
प्रतिष्ठादौ दक्षिणायने कर्तव्या तथा च वैखानस हितापनमुक्तिरेवं विरुद्धधर्मोत्तराभिहितानुपपत्त्ययुक्तादि
स्नापनं कर्तव्यमनोनुरहार्षं इति स्नापननिर्णयः अथ ऋतव ऋतुराज्ञोक्तास्ते स्मा त्वाते निर्णयः
इत्यर्थं गच्छति अशोकपुष्पविकासादि ऋतुसाधारणलिंगमिति वसंतादिकाल विशेषः ऋतुः तथर्द्धिः
षड्वा ऋतव ऋतिश्रुतेः ऋतुर्द्वादशमासाः पंचर्तव इति श्रुतेस्तत्र हेमंतशिशिरयोरेकीकरणं विध रा
हितं तथा जन्मनेषु पंचप्रयाजानुमंत्रणमंत्रेषु हेमंतशिशिरयोरेकीकरणं नमंत्रस्यैव पदेनैकीकरणात् १९
तस्माद्धि वसंतस्य तन्वा ग्रीष्माय ग्रीष्मस्य तन्वा वर्षाभ्यः वर्षाणां तन्वा शरदे शरदस्तन्वा हेमंतायेति
शिशिरायेति पंचप्रयाजानां पृथक् पृथगनुमंत्रणमंत्राणां मध्ये हेमंतशिशिरयोरेकमंत्रत्वात्

संवत्सरः आदित्यः परिवत्सरोऽङ्गमा इडावत्सरः इद्वत्सर इति पंच मेहाः ब्रह्मवैवर्तेऽपि संवत्सरस्तु प्रथमो द्वि
तीयः परिवत्सरः इडावत्सरस्तृतीयश्चतुर्थश्चानुवत्सरः इद्वत्सरः पंचमस्तु तत्संज्ञा युगसंज्ञका इति स्मृते
षां पंचानां विनियोगो विष्णुधर्मोत्तरे प्रोक्ते संवत्सरे तु द्वाहहम्पाते स्नानं महाफलं परिवत्सरे वस्त्राणां पवा
मां हितमुत्तमं इडापूर्वे च वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके इद्वत्सरे रजतस्यापि दानं प्रोक्तं महाफलमिति त
था सर्वाधिपतेर्देवता पूजा स्यपावृतविशेषः प्रोक्ते संवत्सरः स्मृतो वा हुतपाः परिवत्सरः इडो
स्य सोमो ह्यनुवत्सरः प्रजापतिः इद्वत्सरस्य तथा प्रोक्तो देवः सोमो महेश्वरः तेषां मण्डले न्यासः प्राय
देवविधीयते प्राक्च वत्सरात्पूजनं कर्मोपचाराविधीति प्रभवमारभ्य नरयतेषु घाष्टवेमुहारणं(?)
कानि तत्रैकैकस्मिन्वर्षपंचके एकैकस्मिन् क्रमेण संवत्सराद्यो भवंतीति तदेतत्सर्वं ज्योतिःशास्त्रा
द्वगंतव्यं इति संवत्सरनिर्णयः ॥ अथायनं अयते पद्यनेन क्रतुत्रयेणास्यार्थाहेयं(?) दक्षिणमुत्तरा
ञ्चेति क्रतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समभाम्नातिपाष(?)
णमासान् दक्षिणादित्य एति तेयान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एतीति तथा छंदोगाः अथ चोपते पान्षड्दे
क्षेति मासांस्तान्मासान्दक्षिणेति मासांस्तानिति तैत्तिरीयास्तु गृह्यसूत्रे पठंति तस्मादादित्यः षण्मासो द
क्षिणेनैति षण्मासानुत्तरेणैति एवं नादित्यायनप्रभापयमयनं वैष्णवेऽपि तत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे

पञ्चपर्वते षड्ऋतवो षष्टी पञ्च पत्रवत्सरैः तैर्युगं वर्तते तथापि संवत्सरो मलमासादिकं संतत्य प्राप्यमेवं युक्तं तत्र देवा भि

का.मा. त्य भ्रूयते मुखं चैवात्र तदुक्तं पञ्चसंवत्सराद्युगं इति तथा ब्राह्मणेषु मंत्रेषु संवत्सरं संतत्य प्राप्यते तथापि च संवत्सरस्य प्राप्य

२० तिचन्द्रसंतापसंचोदिता वांद्रः सौरश्च द्वैमासिकाः स्तोत्राः सत्रेषु ब्राह्मणेषु मधुश्च माधवश्चेत्यादिना नयतञ्चै

त्रादयो नोक्ताः श्रुतिषु कथं च माधवादिनां चैत्रादिपर्यायत्वात् यतः स्मृतिः चैत्रो मासो मधुः प्रोक्तो वै

शाखो माधवो भवेत् ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते नभो मासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते

इषश्चाश्वयुजो मासः कार्त्तिकश्चोर्जसंज्ञकः सहो मासो मार्गशीर्षः सहस्यः पुष्यनामकः माघमासस्तपः प्रोक्त

१० स्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः इति एतेषां चैत्रादीनां मधुमाधवादीनां चांद्रत्वात्परिकल्प्यत्वात् सांवत्सरं अन्तरवर्ती

त्वमेव प्राप्यते वेदमासप्रतीतासनात्मकत्वपातित तथा सत्येव विशेषेण सर्पार्वादुमासो प्रकृत्या प्राप्यते एवं

परंपरतो मासपर्यौतौ शिष्टानां लौकिकानां परिपाती अर्थं प्रसिद्धमेवं मधुमाधवादीनामिति चतुर्थस्याप्युपदेश

नायते अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गात्संवत्सरविधानात्संवत्सरं पञ्चमेति न तत्स्यैवं मधुमाधवादीनां चांद्रमासानां वसंताद

तुत्वं संसर्प्य मासवत्तु त्रयोदशमासश्चांद्रमासमस्य कल्प्यमपि तु पुण्यतिर्निर्णीतः तन्मासस्य नाम सुतुरं संसर्प्यं मलि

मुचः स्तुतः स्वमासमाप्यते उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोसि अहस्पतये त्वा इति त्रयोदशो मासः इत्याह तत्तमेवंसंसर्पमिति

त्रयोदशमाससंसर्पमलमासोपि आमलत्रयोदशो मासः इत्यादि त्रयोदशः परिशिष्टे भवति तत्रैव त्रयोदशो मासः संसर्पं पतति

ततत्तिरीयक ब्राह्मणे नाम संसर्प्य वदन्ते विसृजामेवं त्रयोदशो मासः तस्य कात्यायनश्रिर्वसंतापत्

त्रिंशीष्टामीति एतदेवाभिप्रेत्यैव चैवब्राह्मणे द्वादश मासाः पंचर्तवो हेमंतशिशिरयोः समासेनेति प
लेनयोर्मंत्रब्राह्मणाद्विवचनं तत्स्वरूपैदेवेध्याभिप्रायेणा शिशिरस्यैव हेमंतस्यां। तेमंत्वात्तेनानुमंत्रणो
यस्य मकृप्रयाजेष्वाभावाच्चतस्यैव मध्ये हेमंते तर्भावो न्याय्यः अतएव प्रयाजवाक्ये वसंतमेवर्तूनां
मवरुंधइत्यादिना चत्वारः प्रयाजानां प्रस्पष्टं चेमेऽप्रयाजेकेवलेन हेमंतेनैव ऊं शास्वाहाहाकारं यजेति
हेमंतमेवावरुंध इति अत्र तु नामयपाठे तत्रापि स्वरूपेणापोक्षोभिद्यते द्वादशमासास्मकेस्वस्व
एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सति एकादशद्वादशमासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् पंक्तौ
रूपगतुशानविधानात् तत्रोपरि शिशिरहेमंतयोः ऐक्येन मासद्वयात्मकत्वं वा गृह्यते ऋतव्यैकोप
धानवाक्ये रूप्यते द्वादशपदधाति तस्मात्द्वादशमतव: एकादशर्तौ कयोर्मासयोर्द्वंद्वं गृहीतयोरिम
तिचेत् वसंताद्यृतुक्रमेणचैव मासाद्विद्वंद्वं स्यातिब्रूमः तत्रैवैकोपधानमंत्रेरूप्यते मधुश्चमाध
वश्चवासंतिकावृतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इषश्चोर्जश्च शारदा
वृतू सहश्च सहस्यश्च हैमंतिकावृतू तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू एतेषु द्वंद्वेष्वेकैकस्य ऋतुत्वमिति द्विवचनान्तर
त्वव पवमासाभिप्रायेण अन्यथा ऋतवइतिबहुवचनप्रमाणात् एकस्मिन्नधि संख्यायामेकवचनमेव वसंता
देरेकात्मकत्वं तैचामभ्यर्णात्तैतत्रैकवचनेन व्यवहारः स्यात्तद्वसंतेन ऋतुना देवाः गोष्ठे ऋतुना देवाः
स्तादिपृत्यते तस्मादेवाधानवाक्ये वसंतेब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मेराजन्यःशरदिवैश्यः इति

त्वं सौरसावनयोरननुगतं तर्ह्येवमस्तु मलमासपरिमाणे ऽस्य स्वाध्याती निश्चितो यं मासत्रयः मलमासे तेषां परिमीयते
यावता कालेन चांद्रस्य चांद्रमसौ सर्वा मासाः यदा चंद्रः पूर्वेण तथा यस्यां मलमासस्य इति मासः तथा वाक्ये द्वितीय
मलोपपद्यते मलमासे तेषां परिमीयते स्वकलाधिक्ये हानिः मासस्यैते स्मृता मासा हि त्रिंशता तेन ततः
सर्वस्य राशिगति पेत्र परिमीयते सौरः अहोरात्राणां त्रिंशता तस्य परिमीयते पत्र सावनः तद्युक्तं च मासे
द्वाते चांद्रः ऋक्षाः ऋक्षतः सावन स्त्रिंशतादिनैः एकात्रिंशद्विधो वा कालं मासः तस्मात् इह इति न मद्य
त्रयमपि मासं त्रैविध्ये स्थितं सर्वदा परिवर्तते नात्र ते मासो यतस्तु ते विस्पष्टं धर्मे तेषां मिथोनाः तत्रापि सर्व
शक्तिस्वरूपा परिमीयते अनेनेति मासः न सौयोजनीयः तत्र सौरमासस्य हृतो मेषादौ राशीनाम आदित्य
स्थितौ सावने पञ्च षष्टि दिनेतिथ मकः नाप्येनं चांद्रमासं चादृस्तु दर्शान्ततः पूर्णिमान्तो वेति विकल्पे
मस्याव क्ष्यते आमावास्या मासा संपद्यते तस्मात् समावास्यया हि मासा संपद्यन्ते पौर्णमास्या मा
सा संपद्यन्ते इत्यादि श्रुतेः तर्हि आहे मासा संपद्यन्ते ति अथ वा कथमत्र मधु मासे त्रिं यद्युक्तं
सामवेदं नाम सत्रं तत्र वाक्या प्रपञ्चस्य चिकित्सितः अतो द्वादशमासे पञ्चहविः प्रक्रमो इति काम्येन मासेष्टिं
शान्तहस्य मोमपाग विशेषा संत्र शतामनु हेय स्वान्न विद्वदहः साहुतु बृहस्पतिस्तद्वचि ताव
पिष्टो प्रतिमासं प्रमेकं कर्म न्यहं सोमपाग परिस्थागो विधीयते तत्र कतम महत्त्वं पताभितिबो

क्षितिचक्रमुच्यते किमयं सौरमासर्तुः आहोस्विच्चान्द्रमासर्तुः अत्र ब्रूमः उत्तरायणदक्षिणायनवर्ती कश्चिद
नर्तुरूपः न तावत्प्रथमः ऋतवस्तु मासद्वयमात्रा इति ऋतूनां नैरन्तर्यश्रवणात् नाप्यन्तिमः वसन्तादिव
लिखनसंख्याभिधानात् वसन्तादिषु मन्त्रब्राह्मणयोर्मासान्तराश्रवणाच्च नापि मध्यमः मध्वादिषु पाठात् उच्य
ते पर्यायेण मासयोर्मेषमकरयोः सौरयुक्तेषु सौरमासेषु कस्यान्तर्भावः तथा चासौ षष्टिदिवसात्मको मासेन श्रुत्य
भागद्वयात्मक इति मध्वादिरान्देवा चान्द्रेनोक्तेष्वृतुभावो मन्का अनुपपत्तिः सौरेषु तु बौधायनेन मीनमेष
योर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात् मीनादिर्वा मेषादिर्वा इति वसन्तस्य ... ते तथा वत्सरस्तु
सौरो ग्रीष्मादयो विपर्ययापर्ययविकल्पेन विनियोगश्चैषामृतुविविचो वा स्मृतिपुराणेषु ग
म्यते तत्र श्रुतिः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्य आदधीत शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि
स्मृतिरपि वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि वसन्ता
द्यृतुषु पृथक्पृथक्पूजाविशेषाः कथिताः तथा तत्रैव वसन्ते स्नानानुलेपनादिदानं ग्रीष्मे पानकदानादि
चोक्तं देवीपुराणे वर्षासु तिलदानमुक्तं तथा शरद्यन्नदानं हेमन्ते ...दानं शिशिरे वह्नि...मित्येवमादि वि
ष्णुधर्मोत्तरे चोक्तानि एवमन्यदप्युदाहार्यं इत्यृतुनिर्णयः अथ मासः तत्र सकामं तेषु सति ... तिलपाद
के चान्द्रसावित्रनाक्षत्रसौराख्याश्चत्वारो मासाः तदीय ... यदीरमास

भा॰ मा॰
२२

तत्र संवत्सरस्य द्वादशो भागो मासः अयनस्य षष्ठो भागः ऋतुस्तु द्वयोर्मासयोर्योगः एतत् स्वतन्त्रमानेन सा
वन नाक्षत्रसावनचान्द्रमसि दैवैः पञ्चभिः षण्मासेषु मासाधिकाः स्युः अतः ... दर्शान्त इत्या
द्यौ सौरं चान्द्रं च नाक्षत्रं सावनं मासस्य त्रिंशद्दिनात्मकत्वं प्रसिद्धं एवं सत्यत्र मासे मासानि सप्तभागाः ष
मासे कदेशं लक्षयति षट्ह्येदिस षट्कं पञ्चकं ... तापानकादित्यपश्यते एकैकस्यर्तोः द्वैवतापंसर्वं वदेकदेशा
लक्षणा अतोऽतेप्रयोगाभावादुक्ता वा द्यावा मासस्याम्नायासांत लवोऽमासस्य तत्व यावेकल्प्यते अथ यस्मादेते
ऽकादिदर्शान्तकृत्यादिफलत्ययुद्दाहार्याः शेषयवाच्याहुः संवत्सरे प्रसिद्धो द्वितीयपक्षपरिवर्तकश्रुतिरिति
स्यात् शेसे गव्यायत्योर्ल्लोकाः साहित्य कर्म्मणो संवत्सरादिशेषान्तरपदान्हस्तिमन्त्रायते संहितेवमानेनेति मासेषु प्रजा
पतिः तस्यकस्य तस्यवाचि कलेः प्रागाष्टावे तस्यकस्य तस्यप्रथमे न परो हि स्यतो महालयेभ्यते अय्यु
क्तस्य परस्तु आद्यं कुर्यादि नैद्रैवद्दने तत्र पदे हरशोमालो विवरसंतते त्यगात्पूर्वक्रमत हे तुमुखेन नदेवत्वे
आदिष्टमासात्तर्गन्नस्यात्महोदयते पूर्णिमान्तस्यैव भवति तथाच जयन्ती प्रकरणे समर्थिते मासेऽमावास्यायां हसा
हे सर्वत्रैव मध्ये प्रजापतेः ते जयन्ती नामसामर्थ्येन च अय्याप्यय च स्यादमावास्यान्तं त्वीमासस्यपूर्णिमान्तत्वं
नामवति शेषयवाचि शेषाञ्चितस्यां अत्यन्तस्य दृश्या वक्ष्यविशेषस्तु हृदि संवति पक्षे अयात्वास
परिहितोमासः साध्वासत्तु संक्रान्ते पौर्णमासी मान्तत्वैव तत्वेपुण्यरीति दर्शान्तानां पूर्णिमान्तानां वा राम
२२

२२

ह्यायामिरमुच्यते । अमावास्यायामनुहेये त्वौ नयोगेन पूर्वमासं परिसमाप्यो तस्यामिह मलमहस्य उप
तामिति विधानार्थवादे प्रसिद्धवाचिना हि नाङ्केन मासस्यामावास्यान्तत्वं प्रत्यज्ञायि एवं सर्वेषां समन्ततामि
ति रठयति एवं चो समी मासो वा कोविधिः ज्यमिति येषां मासस्य तत्त्वे श्रुतेः कटाक्षो भूपान्तराधि पूर्णा आसि
वतोस्मादिनाय रैन्नप तं प्रस्यप ठी हेतो संवत्सरार्थवादप्रपंचेन दृष्टान्तान्वयव्यतिरेकयुक्ते न प्रपंचित
त् । ननु नोदाहृतं कथं मासान्तस्यातिपामकं । अतिप्रसंगात् तथा हि तस्यैवानुवाकस्यादौ पक्षाते
रमुपन्यस्तं षट्हेमोसान् संपादयाहरुत्स जेन्निषड्हेर्मीसान्संगृणातीति तत्र पूर्वन्यायेन षड्महर्मा
सान्तदृतिसज्येत अथ मन्यसे यज्ञोपयति वहवचनान्त निर्दे शात् संचमि षट्हैः स्तिति ययो न कोपि विरोधः
एवमप्यत्रातिप्रसंगो दुर्वारः तथाप्य वाक्यान्तरं श्रूयते अस्य मासैर्मासान्संपादयाहरुत्सजेन् मूलमा
से हि मासानृत्सं प्रयन्तीति अत्रैकैकोऽध्वं मासस्वीकारे प्रत्यक्षमासलप्रसंगः वच्छ्वर्ष मासस्वीकारे प्रत्यक्ष
प्रसंगः किं च पूर्वेकोप्यतिप्रसंगो दुःपरिहरः एवं षड्हैर्दिसत्रं वर्षे पंचवर्षस्वीकारात्संप्रत्या
त् एकैव सैव षड्हस्स्वीकर्तव्या वातरु तत्र हुवाकेषडहैर्मासान्संपादयेदस्य प्रसमहलस्येति नुस्यते
प्रतीतिसप्रमत्वविनियोग अवलम्बात् तस्मादिति प्रसंगात् अपरगततस्तेन पूर्वो क्तो मासान्तः अथो च्यते कृतिस्म
ति ते कृपरिसाक्षेमोमासं मूर्च्छन्निशा दिनसम हेरुः कृतपः स्वस्था पवर्गं विषयाः पूर्वस्सृहताः

गां.का. तदुक्तं ज्योतिर्गर्गे सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः आब्दिके पितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते इति इ
२३ मा. ति ... मासनिर्णयः अथ मलमासः तत्र ... ऽभिहितं चांद्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः
प्रकीर्तितः मलत्वं च कालाधिक्यात् तथा च गृह्यपरिशिष्टे मलं वदंति कालस्य मासं कालविदोऽधि-
कमिति कालाधिक्यं च विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव सावनेन तु तदा
माने दिनषट्कं च पूर्यते दिनरात्राः स्मृतास्तामसे प्रोक्ताः संवत्सरे त्वथ सौरसंवत्सरस्यांते मानेन चांद्रेण
२३ तु एकादशातिरिच्यंते दिनानि भृगुनंदन मासद्वयेन सार्धेन मासेनैकस्तथा मासोऽतिरिच्यते स वाधिमासकः प्रो
क्तः काम्यकर्मसु गर्हितेति अयमर्थः सौरसंवत्सरः षड्भिर्दिनैः सावनादतिरिच्यते एकादशभिर्दिनैश्चां
द्रादतिरिच्यते तथा च चांद्रसंवत्सरापेक्षया सौरसंवत्सरे द्वयं द्वाविंशत्या दिनैरधिकं भवति तत्र उभयं सौरं मा
सार्धवर्षं चांद्रमासाभ्यां काष्टम्यां दिनैः ... मिलितैरतिरिच्यते तथा च मिलितैः सार्धमासेनाधिमासो भवतीति
यमाधिको मास इति अयमभिप्रायः दिनामर्षपूरणं च यथोत्तकालादूर्ध्वं बोद्धव्यम् मिलितैः संपद्यते अयमेव
स्मिन्वाक्येऽभिहितं द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा घटिकानां चतुष्केण पतति ह्यधिमासक इति राम
त्वे कालाधिक्यं मासेन मलत्वेनेत्यादि दोष ... सर्वत्र ... कनीयः कालाधिक्ये सति नपुंसक २३
त्वेन मलत्वांगीकारात् नपुंसकत्वं च ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितं असंक्रांतो हि यो मासः कदाचित्तिथिहीनः

मासविशेषाणां चैत्रादिसंज्ञानन्तरमयुक्ता यस्मिन्मासे पौर्णमासी चित्रानक्षत्रेण युज्यते स चैत्रः एवं वैशाखादिरु
न्नेयः चित्राविशाखादिपौर्णमासीयोगस्यापरलक्षणत्वात् कचित्तदभावेऽप्यमासान्तमासानुरोधादियोगवियोगे चैत्रवैशा
खादिसंज्ञा न विरुध्यते चैत्रादिष्वाश्विनान्तानां चित्रादिनक्षत्रं द्वंद्वं प्रयोजकं भाद्रपदस्य तु पूर्वभाद्रपदोत्तराश्रवणादि
त्रिकं कार्त्तिकादिमाघान्तानां कृत्तिकादि द्वंद्वं फाल्गुनस्य तु पूर्वाफल्गुन्यादित्रयमिति विवेकः तथा च संके ये
लकं द्वे द्वे चित्रादितारासंज्ञापरिपूर्णेन्दुसंगमे मासाश्चैत्रादयो ज्ञेयास्त्रिर्षष्ठान्त्यसप्तम इति अथ मासादीनां
स्वरूपं सौरमासो मेषे फाल्गुनस्य त्रिगोमतः ज्येष्ठामासादिमान्यपाः हरिकादिश्च वश्यैपीति तत्र मासः सामान्य
कर्मणामित्येतस्य नामान्तरमिति मासिमासि पितृभ्यः क्रियते मासि मासि कृत्यमुपचयते मासि मासीत्यादा
ग्रहणमिति महानिर्णयसिन्धौ विशेषाः अतिगालग्रहविशेषाः ग्रहणमनेन कृत्याविनाभावेन मासमग्रहेण
जुहोतीति मासविशेषानुयोग्यकर्तव्यविशेषं कल्पसूत्रकाराः इत्यादिनामपनेमासमग्रहेण जुहोति पंचति
अतः पंचवैवानुमास्यायोजनः सुकृतं भवतीति फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजेत ततश्चतुर्षु मा
सेषु आषाढ्यां कार्त्तिक्यां वरुणप्रघासैर्यजेत ततश्चतुर्षु मासेषु साकमेधैरिति तत्र तत्र
मासादिषु क्रमेण कर्तव्याः तेषु हेमाद्रौ व्रतखण्डे द्रष्टव्याः तथा विष्णुधर्मोत्तरे तिलदानादौ मासादिक
र्तव्यानि तानि च तत्र व्रतखण्डे द्रष्टव्यानि वोद्धव्यो मासानां मध्ये कस्यचित्कार्येषु ग्राह्यत्वं द्रष्टव्यं ॥ ॥

का.मा. ध्यते श्रौतस्मार्तं व्यवहारोपयोगि नित्याधिमासेऽस्तीति निर्णयः तथाच लघुहारीतः द्वन्द्वाग्रीपत्रहूपेते मासादिः परिकीर्तितः
२५ अग्नीषोमीयच्छेदो मध्ये समारोपितत्सोपकौ तमति कल्पतुवत्सा [illegible] दाचन अधोमलिम्लुचोऽस्तेयो द्वितीयः प्राह
तः स्मृतः अपमर्षः द्वर्गवर्णमासस्याज्ञिनाश्च कृष्णप्रतिपदादि दर्शोत्सर्गो चाविद्धा [illegible] पेते कृष्णपक्षप्रतिपत्तिर्यो ल
मासे हिंदुश्चाव्यग्रोषामो अमावास्यायां पिंडपितृभ्यः स्युर्दैवे पित्र्ये मध्ये तत्रैव संसति शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासः सं
क्रान्तिरहितोऽधिमासः स्यपर्याहस्यपेति तस्मात् [illegible] श्रौतस्मार्तयोग्योपयुक्तता बाढं तथापि कदाचिदधिकात्म
२४ लमासे स्यात् [illegible] नर्शीतद्युदाहरणात्मिस्यदोषः यत्तु मासे त्रिंशत्तमे मदिम्लुदाहृतं तत्त्वौतस्मार्तयोरुपयुज्यते सूर्यमान
सिद्धवार तादृशौचाधिमासमुदाहरणम् अहुत्पं चासपुत्र [illegible] तद्याधिके खर्षाणां [illegible] गते सति समनन्तरभावी यो
पमीश्वर संवत्सरस्तस्मिन्नमावणो मासोऽधिकः ततः पूर्वभावी यो यंभावः संवत्सरस्तस्मिन्नाख्या मासोऽधिकः तयोः सं
वत्सरयोर्मध्यवर्तिनौ यौ पुरबोधच संवत्सरौ तयोर्मध्यमवर्तिन्युत्तिमासे [illegible] संवत्सरे चैव च [illegible] वाधाः त्यापतिपयोक्त
कल्पव्यवस्था [illegible] नायां [illegible] त्रिंशत्तमो भवति अनेन न्यायेन षष्टिमासात्मकेषु पंचसु संवत्सरेषु द्वे
द्वावधिकमासौ संपद्येते तदुक्तं महाभारते पंचमे पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावधिमासावधिमासकौ तेषां कालातिरेकेण ग्रह
णाम तिचारतेति नन्वधिकमासस्य [illegible] त्रिंशत्तम [illegible] व्यभिचरति न्यूनाधिकसंख्यापात्राः पिदर्शनात् तथाहि यथोत्तरभ्व रम
रसंवत्सरोत्तरभाविनि विश्वभानुसंवत्सरे वैशाखमासोऽधिकः ततउत्तरभाविनि ताराणसंवत्सरं वहितेन [illegible] संवत्सरे २५

ते

कालो नराः समायाति स नपुंसक इतीरितः बृहस्पतिः सर्वकालं तत्रामावास्या त्रयं पुंसकं ते तदपि तत्रैवोक्तं अहस्पतिः

सूर्यो भानुमलपञ्चनपुंसकः प्रोक्तः संक्रान्तिरहितः सोऽयं मलिम्लुचः यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा

यो मासः प्राप्यते यस्मिन् संक्रान्तिमासेषु नि:सङ्क्रान्तिर्धिकमासो मलिम्लुचः यत्र मासे तत्र पापः मासेषु दशदशादि संज्ञा

लपन्ते हि पथ्याक्रमे नपुंसकेऽधिके मासि मन्दं सन्तपन्ति एव इति मलिम्लुचत्वे च तस्मादहम्सि तस्कराराकां

तत्त्वात् तदाहस्यात्तानयः अस्य संगतः पापोपत्तानां फलमाशा कालं मेकं तैर्यातु धामाद्वैः समाक्रान्तो

विनाशकैः मलिम्लुचैः समाक्रान्तः स सर्वसंक्रान्तिविवर्जितं मलिम्लुचं विजानीयात् सर्वकर्मसु विगर्हितमिति अनुदाहितं

द्विगते मासि इत्येतेन वचनेन येऽधिकाले दृष्टादशितास्ते वचनेन तेषां विरुध्यन्ते तथा च काठकगृह्ये यस्मिन् मासेन

संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा मलमासः स विज्ञेयो मासस्त्रिंशत्तमो भवेदिति तावदेवः द्वयोर्वचनयोर्भिन्नाविषयता

तु ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं मध्यममासमभिसंधाय त्रिंशद्धिरिति वचनं प्रवृत्तं यस्मिन्मासेति तु स्फुटमासानभिसंधाय प्रवृ

त्तं न तु मध्यमासप्रवृत्तोऽधिमासो ज्योतिःशास्त्रे व्यवहारायोपयुज्यते न तु श्रौतस्मार्तेयकर्मसु कर्मप्रतिपत्ताविह

र्शितत्वान्निपमासमवात् षोडशराशिविद्भिः घटिकाचतुष्टयेन चोपचितेषु द्वात्रिंशन्मासेषु गतेषु सोऽधिकमासो वि

धीयते तस्य पादिर्शनामासाविवहृतास्तदा स्पष्टद्वितीयापांघटिकाचतुष्टये गतेऽधिकमासे सोपक्रमः प्रक्षेपस्त

थ्यातिपतोपक्रमाविसानां द्वात्रिंशन्मासानविवक्षितेन तद्वापि क्रमप्रादतिपदिक्षुशीतो मासस्तु स्येषु निपमोऽन्न

का॰मा॰ २५ संक्रान्तिमेवानतिक्रम्य श्रावणमासस्य शुक्लपक्षे प्रतिपदि स्थितो यायां वा सिंहसंक्रान्तिस्तदा कर्कटसंक्रान्तियुक्त
स्य शुक्लमासस्याषाढत्वं युक्तं तदीयकर्कटस्थदर्शस्य कर्कटस्थत्वावसितत्वात् सिंहसंक्रान्तियुक्तस्यापि
श्रावणत्वमुचितं तदीयदर्शस्य सिंहस्थत्वावसितत्वात् तेनैव न्यायेन तयोर्मध्यवर्तिनः संक्रान्तिरहितमा
सस्य दर्शः कर्कटस्थ एवेत्याषाढत्वमेवेति पूर्वाषाढत्वेन आपाद्याषाढत्वमुचितं अतो यते मेषादौ नाग्रे स्वम
सस्य संपूर्णे वपुर्योगेन कृते मलमासस्योत्तरमासत्वे विषयलक्षणत्वात् तथा च ज्योतिः पितामहः षष्ट्या तु दिवसैर्मा
सः कथितो बादरायणैः पूर्वोर्द्धं तु परित्यज्य कर्तव्या उत्तरे क्रियाइति अमुमत्राधिषष्टिदिनात्मकं मासं प्रक
म्योक्तं आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः परिग्रहः कर्तव्या उत्तरे प्राकृतः स्मृतेति एवं षष्टिदिनो मासस्तद्वदेव तु
मलिम्लुचेति ज्योतिःशास्त्रेऽपि षष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथ्यते बादरायणैः पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्
तमिति अत्र त्वेवं संक्रान्तिरहितस्य मलमासस्योत्तरमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तियुक्तस्य तु कथमिति चेत् उच्य
ते प्रथमं तावत् स्वरूपं निरूप्यते तच्च ज्योतिःशास्त्रसिद्धान्ते अभिहितं असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसं
क्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चेति अयमर्थः
स्फुटमानेन यो यः संक्रान्तः स स्फुटोऽधिमासः तेनैव मानेन यो यं द्विसंक्रान्तियुक्तः स क्षयमासः स च कार्तिकमार्ग राम २५
शीर्षपौषेषु त्रिषु एको भवति नान्येषु माघादिषु नवसु एवंविधक्षयमासयुक्ते वर्षे क्षयमासात् पूर्वेषु त्रिषु

25

म

भाद्रपदमासोऽधिकः तथा च तस्मिन्नेकोनत्रिंशत्त्वं संपद्यते तथा खरसंवत्सरे वैशाखमासोऽधिकः नंदनसंवत्सरश्च
विहितं विजयसंवत्सरे भाद्रपदमासोऽधिक इति तत्राप्येकोनत्रिंशत्त्वं तथा दुर्मुखसंवत्सरे आषाढमासोऽधिकः प्लवे वि
प्लवसंवत्सरद्वयमप्यविहितं विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठोऽधिकः तथा च तत्रापि एकोनत्रिंशत्त्वं संपद्यते तस्मान्मासे त्रिंशत्त्व
मेव देवेष्वेतद्युक्तं भवति नायं दोषः त्रिंशत्त्वमत्र स्यैव सहोदाहृतेनांगीकारात् उदाहृता प्रदर्शनार्थमेत
द्युक्तमित्यविरोधः इदमत्र विचार्यते किमयं मलमासलक्षणं उत पूर्वसंक्रान्तिमासस्य दोषः आहोस्विदुत्तरस्य
संक्रान्तिमासस्य दोष इति नचैकाकदंतपरीहेयं अनुमानानुपयोगादिति शंकनीयं प्रत्याब्दिकाद्यनुष्ठाने तद्वि
चारस्योपयुक्तत्वात् तथा हि संक्रान्तिद्वयरहितयोः श्रावणयोर्मध्ये यदा मलमासस्तदा तस्य मृते तस्मिन्ना
प्राब्दिकमेव न प्राप्नोति पूर्वसंक्रान्तिरहितस्य वा दोषत्वे शोषितो मासे प्रत्याब्दिकादिकं तस्मिन्मले मासे स्यान्न प्रा
प्नोति पितृकार्याणि चित्यामेपरित्यजनात् तस्मात्सार्थको विचारः तत्र संक्रान्तिरहितं तावदनुनिर्णये नैरन्तर्यं पार्व
त्रेपि पूर्वदोषत्वं युक्तमिति केचिदाहुः तत्रोपपत्तिं केचिदित्थं वदंति घोपमसंक्रांतित्वे मेषादिसंक्रान्तिपश्चान्नादि
संज्ञानां प्रयोजकः तथा च ज्योतिःशास्त्रे अभिहितं मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रश्चैत्राद्यः
स्मृतः पूर्तितिद्वितयेऽधिमासोऽन्त्ये स्यादिति यदा सवितर्येकराशिस्थे तिथिदर्शद्वयं समाप्यते तदानीमन्त्यदर्शा
वसानको मासोऽधिमासः न तत्र पूर्वदर्शावसानकः सर्वः यदा संक्रान्तिमासस्य बहुलस्य तु दर्शो दर्शावसानके

का॰मा॰ देर्शे । तत्र तु धन्विमकरसंक्रान्ते मासमध्ये मौनमसांधुक्षु प्रतिपदि मीनसंक्रान्तिः एवं च सत्येकस्मिन्नेव व
र्षे द्वावसंक्रान्तौ मासौ एको द्विसंक्रान्तिमासेति यथोक्तमासत्रयं संपद्यते गजाग्निभूमिरित्यत्रापि गजाश्च
२८ ष्टौ अग्नयस्त्रयः भूमिरेका तत्रांकप्रवृत्तेर्वामतस्त्वधिकशतत्रयोपेतसहस्रसंख्या संपद्यते तथ
द्वे वत्सरे मिते शाककाले कार्त्तिकादिवृत्ताविद्यः संपद्यते वत्सरः कुवेदेन्दुवर्षेसिन्धुकुरेकैर्वेदाम्बरैः इन्दुरेकैः
२८ तत्रांकप्रवृत्तेरेकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति एतावद्भिर्वर्षैः क्वचित्संवत्सरे क्षयमासयोगो वर्धमान्य
ति जाकुम्भस्थे मीनसंक्रान्तिरित्यनुवर्तमाने च तत्र मासे च मकरेणवमः संपद्यते गोन्नव कुरेका तत्रांक
प्रवृत्तेरेकोनविंशतिश्च भवति तावद्भिर्वत्सरैः कश्चित्संवत्सरे क्षयमासयोगो व्यवधानमिति तत्राधि
संक्रान्तिमुखं क्षयमासस्यापप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या यदा धनुः संक्रान्तौ पूर्वं तदा तस्मिन्मासादि वचनेन मार्ग
शीर्षत्वं प्राप्तं तथा सति पूर्वेद्युर्द्विसंक्रान्तिमासे धनुः संक्रान्तौ न समासः किं तु मकरस्थे श्रुतः पौषमा
सत्वं तस्य संपन्नं तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वात् तस्य क्षयत्वं संज्ञा युक्ता अत एवैकमासद्वयात्मकस्य
स्य पतिरिति श्रुतत्वात् द्वयोर्मासयोः संज्ञापायं न हि प्रवृत्तिः सर्वथा व्यवहारे नाहे स एव ज्योतिर्निबन्धे स्पष्टीकृतमस्ति राम
सेन संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव च संसर्पाहस्पती मासावधिमासश्च निन्दिताविति तत्र क्षयमासः साधीनोऽसं २८
क्रान्तेरयः ससंसर्पः अनन्तरमसंक्रान्तोऽधिकमासः तत्कर्म्यमानहेतुः प्रायश्चित्तादि तत्प्रवाहेन कर्मोहः स एव

मासेषु एकाब्दे द्विक्षमासो भवति तत्क्षमासात्पूर्वमपि मासत्रयमध्ये परोऽधिमासः तदेवंविधमेकवर्षं स्वल्पमनुष्या
युःप्रविरलेन कालेन यदा कदाचिदायाति न त्वेकाधिमासवत्पुनःपुनः सहसा समायाति तच्चैतद्यागमप्रकालेष्व
सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितः गतोऽब्ध्यद्रिनन्दैर्मिते शाककाले तिथी १५ शैर्भविष्यत्यथांगाक्षसूर्यैः गजाद्रि
ग्न्यग्निभूमिस्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्च अस्यार्थः चतुःसप्तत्यधिकनवशतसंख्याकैर्व
र्षैः परिमिते शाककाले क्षयदुक्तमासत्रयोपेतो वत्सरो गतः यद्योक्तसंख्याब्ध्यद्रिनन्दैरित्यनेन पदेन वि
वक्षिता अब्धयश्चत्वारः अद्रयः सप्त नन्दा नव एतत्संख्यात्रयमङ्कानां वामतो गतिरिति प्रसिद्ध्या व्यस्ततो ले
न लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्यवस्यति तिथीशैरित्यत्रापि तिथयः पंचदश ईशा एकादश तत्र गणनाङ्केरके
षु प्रदर्शितेषु पंचदशाधिकैकादशशतयुक्तसहस्रसंख्या संपद्यते तावद्भिः शाकवर्षैर्मिते काले क्षयदुक्तमासत्र
योपेतः संवत्सरः अङ्गाक्षसूर्यैरित्यत्राङ्गानि षट् अक्षाणीन्द्रियाणि पंच सूर्या द्वादश तत्राङ्कप्रदेयेस
ति षट् पंचाशदधिकद्विशतकयोपेतसहस्रसंख्या संपद्यते तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शाके काले यथोक्तमासत्रयोपेते
क्षिप्तसंवत्सरः अस्योदाहरणं पूर्वोदाहृत इत्यवसेयमस्य प्राचीनभावसंवत्सरः तत्र हि भाद्रपदबहुलामावा
स्यायां कन्यासंक्रान्तिस्ततस्त्वसंक्रान्तमेकं मासमतीत्य तत्परयोर्मासयोः क्रमेण तुलावृश्चिकसंक्रान्ती ततः
र्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे युक्तप्रतिपादितं धनुःसंक्रान्तिः दर्शे मकरसंक्रान्तिस्ततश्चैकं मसंक्रान्तिः समनन्तरमाघ

मवेदितिचैवगवार्थ्योपरितेनेषुमासेषुयदापौ कौ विन्मासावुसंक्रांतौ तदातयोर्मध्यवीनः पूर्वोनाधिमासः उत्तरस्तु
भवत्यधिमासः ननुमासद्वयेतु द्वादशमासत्वप्राप्तिः तथाचैकादशमासत्वंप्रसज्येतेसतः सत्वदोषः तथाहि
द्वादशमासात्संवत्सर इतिनियमभंगात् असंक्रांतान्मासानुद्दिश्यप्रक्षेप्ता त्रुटितत्रयोदशमासेस्याद्धिल्प
संक्रांतस्यैकस्याधिकस्यप्रक्षेप्रवणात् तथाचसतिप्रकृते तत्प्रमासात्रयोदशमासात्मके संवत्सरे
27 द्वेसंक्रांतयोः परित्यागेनाति अप्रतिपन्नसंक्रांताप्येकादशो ततोनियमवचननिविरोधः नायंदोषः संक्रांतिद्वयपुतस्य
मासस्यमासद्वयत्वेनपरिगणनात् तथाचस्यर्थने तिथ्यर्द्धप्रथमपूर्वोदिनोऽप्येतद्गुणः मासावितितुधीश्चसौम्य
मासस्यमगाधिवति ज्योतिःशास्त्रे द्विसंक्रांतियुक्ततत्प्रमासादाद्यसंक्रांतिः क्षोविस्पर्षेश्रवानसंक्रान्तौतौसुतंत
थाचयत्रबालेननमासितदापूर्वस्यासंक्रान्तस्यसंक्रान्तत्वेनलसपादानादर्थ तत्प्रमासैकत्वमेवपरिग
णनीयः पत्नीतुबालेननास्ति नदापद्योतत्प्रकारेण मासद्वयात्मकत्वंद्वादशत्वं पश्यान्तं वदे स्पष्टसिद्धांते प
दिनवत्तिथिमासयुक्तं गर्भविचिन्त्यमिति इत्यमलमासस्वरूपंनिरूपितं॥ ॥अथमलमासेवर्ज्यावर्ज्यवि
वेकः क्रियते तत्रपैठीनसिः श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशेमासिकीर्तिताः त्रयोदशेतुसर्वास्तानिष्फ राम
लाः परिकीर्तिताः तस्मात्त्रयोदशेमासिकुर्यात्तानकदाचन कुर्वन्ननमेवाप्नुकुर्यादाद्यविनानामपि २२
ति अत्रनिषिद्धानामुत्सर्गविधानात् सफलकामनयाप्रवृत्तंकर्मनिषिध्यतेइत्यवगम्यते तथाचस्मृत्यंतरं

वत्सर्थः तस्य कर्मानर्हत्वप्राप्तिरेवेत्यर्थः । मिश्रोत्वा सीमामतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः रविणालंघितो मासो स-
न्नर्हः सर्वकर्मसु इति तदपवादश्चोक्तं स एव ते मासद्वये च मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्याद-
धिमासस्तथोत्तरेति संक्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोः पूर्वोऽसंक्रान्तोः स प्राकृतः ७ अत्र कर्माहेऽन्यथैः अस्मि-
न्नेवार्थे जाबालिः एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचेति अर्थः
संसर्पत्वं तस्योपपन्नं असंक्रान्तमासमध्यवर्तित्वात् क्षयमासस्यांहस्पतित्वमिति तोः पूर्वमेव दर्शिता तदुत्त-
रमाविनोऽसंक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वं तैत्तिरीयोऽपि ज्योतिः इत्यादि विवाहादौ निंदितः पयोकप्रको-
रेणांहस्पतिनामः क्षयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिपूर्तनामतं भवेत्तति ७ क्षयमासवत्स्यात् त्वान्यपूर्वोत्तरमासयो-
र्मलत्वं कालः नन्वेकाधिमासो येन संवत्सरस्य त्रयोदशमासात्मकत्वं यथा तथाधिमासद्वयोपेतस्य च तस्य चतु-
र्दशमासात्मकत्वं प्राप्तं भवेत उक्तं त्रयोदशं तु स्मृतिरेव मासास्तु चतुर्दश क्वापि न चैव दृष्टाः इति वचनात् नैष दोषः
असंक्रान्तत्वेनाधिकत्वप्रसक्तेः युक्तयोर्द्वयोर्मध्ये पूर्वस्याधिमासत्वनिषेधात् उक्तं हि ज्योतिः विशति वर्ष
कन्यागते सवितरि ह्यधिके विनाशे च धान्विति मकरे संस्थिते कुंभे वा नाधिमासो विधीयते इति अयमर्थः वृश्चिकादिषु
तुर्षु मासेषु यदा मलमासः प्राप्नोति तदा मकरं कुंभं तुला कन्यायाः वर्तमाने सत्यसंक्रान्तोपि नाधिमास इति धटकन्यागत
इत्युपलक्षणं पूर्वोक्ताप्रसक्तोऽसंक्रान्तो नाधिमासः तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन चैत्रादपि द्वादशानामाधिमासः परतस्त्वधिको

का॰ गा॰
मा॰ वि॰
२०

कार्यं वर्गेतस्मिं तथाचापर्वणि का अमन्ते यस्याग्निहोत्रमदर्शपूर्णमासमनाग्रयणमतिथिवर्जितमहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्तीति गत्यतस्तु नानित्यानि तत्र वर्ज्यानि न तु ते काठकाः स्वपरिशिष्टे सोमयागादिकर्मणि
नित्यान्यपि मलिमुचे यज्ञो ... धानञ्चातुर्मास्यादिकान्यपि मलमासे काम्यं तेषां कर्मादि कर्म यत् सप्तमासविहि
षाराख्यानि हिरण्यगर्भादीनि सोमयागोपस्ते ... मलमासविवर्जितेति पितृकर्मापि तथानमस्ताः सगतिके वापि
काठकृष्णाख्यादि प्रसिद्धाः न चाग्नुपुर्णास्य सगतिकागतिकयोरुदाहरणं विरुद्धमित्येतत्कमेव नसामलमासे विकस्ति त्यादि
तदाह वैतानिकः संक्रान्तिरहिते मासि कुर्याद्याग्रयणं नवेति अन्नमसंगति का नैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि तेषां मलमासे
पि कर्तव्यत्वमाह स एव चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं जपादिकं कार्याणि मलमासेपि नित्यनैमित्तिकं तथैव सगतिकानि
नैमित्तिकानि जातेष्ट्यादीनि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इति विहितायास्तेष्टेः सौञ्चैव स्मितेषु पश्चानुष्ठानं तदन्यमल
मासेप्येव स्मितेष्वनुष्ठानं तु शमस्सगतिकं च सगतिकत्वं पश्यात्कालीयाकाम्यमावपूर्यमन्यगतिकेनित्यनैमित्तिके अपि मलमा — त्ति
से कार्याणि नेतराणीति सामान्यतोत्र पितामहो विशेषकः सपत्नस्नानिव काम्यं कार्याणि कालादर्शकारः संग्रहे यमुनामहस्र
दशाहसपिण्डान्तकर्मगृहेणजन्मनाः सीमन्तं पुंसवनं श्राद्धं नवमेजातकर्म च रोगे प्राप्तिर इत्यादि येनोत्सवे ताभिः ...
नैमित्तिकस्य च प्रायश्चित्तस्य च अमोदकुम्भमन्वादि मलमलयुगादिषु श्राद्धं दर्शाद्यस्य मासिकं मलिम्लुचान्यमा
से श्रुमतानाश्राद्धमाचे ... पूर्वदृष्टं ... युगादिषु मन्वादिषु च अपदानेदाने ने हि नवयत्र ... मलिम्लुचे
म श्रीपासप्या क्रिया पर्व होम श्राग्रयणं माग्निहोत्रमपर्वणोः नित्याग्निहोत्रमनैमित्तिकं स्नानं च स्नाने विधिना अम — श्री
स्यापेयवर्जेन तर्पणं च निमित्तस्य नित्यस्य चानुमयत्वेव अनित्यमनिमित्तं च पूर्वं च महादिकं अग्न्याधानाध्वरात्पूर्वं यथावाम — राम
देहरादेवाराममडाडि गादि व्रतिष्टमौञ्जिबन्धनं आश्रमस्योर्ति कामसृमोसङ्गति कामः राजाभिषेकप्रथमः चूडाक — २८
र्मकेशान्तिक अन्नप्राशनेमारमौञ्जिमाणाध्ययनप्रवेशनं स्नानं विवाहोनामातिपन्नदेवोमहेस्यं चूताग्रजमसमासे च काम्यकर्मवर्ण
मनः प्रायश्चित्तं तत्सर्वं मलमासे विवर्जयेत् उपाकर्मोत्सर्जने च व्रतवित्रद्यनार्वणा अवरोहण्यमंतः ... वलिरह
ताः ईशानस्यबलिर्गिहाः पापनपरिवर्तने दुर्गोत्सवश्रावणाध्यानि ... स्थानवजिताः पूर्वेतत्र तिषिद्धानि पश्चात्सेवकर्माणि

इत्यादिस्मृतौ काम्यं तु मलमासे विवर्जयेदिति न च सर्वत्रैवाऽन्यत्र प्रधानानित्यनैमित्तकयोरपि निषेधः शंकनीयः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्म
लिम्लुचे तीर्थस्नानं गजच्छायां तथैव च जाबालिनापि तथैवोक्तं नित्यनैमित्तिके कुर्यात्स्नानं कुर्यान्मलिम्लुचे तीर्थयात्रां गजच्छायां काम्यं नैव कदा
चनेति पैठीनसिना मलमासे काम्यनिषेधः असावारंभसमाप्तिविषयः अस्वर्णानामपि मासानां तेषु समस्तनतः देवतानां चैव यज्ञानां नारंभमा
श्च समाप्तयश्चेति आरंभसमाप्तोरेवाधिमासे निषेधात् आरंभसमाप्त्योरनधिमासे एकाद्यनुष्ठानं तु नाधिमासे निषेधात्
तेनैव च एवं विधिः क्रमशः इति स्मरणात् यच्च कौठकका ये समाप्तिप्रतिप्रसवं ऋषयः न प्रवृत्ते मलमासीयं काम्यकर्मासमाप्तिः आरंभमल
मासे पितसमाप्तिर्न स्यात् तिलक इति तत्र सा च न मानप्रवृत्तं कर्म वाड्यराजो नम सादिविषयं आरंभ्य कृतं तत्काम्यकर्म तन्मलमासे प्र
क्षेपं तत्प्रथमकं तन्मलमासे तन्मलिम्लुचे तेषु दिनेषु गतेषु यदि कल्पकृतार्था लोकेऽस्मिन् नाम स्यात् ततः प्रतीतं तु नगतस्मिन्मल
मासि प्रकृति पूर्वायतालादि प्रवृत्तप्रसंगात् सा च एहिः काम्यकर्मोपपत्तेः अग्रिमेऽपि तस्मिन्सवारे सोमः पालनेन यं प्रयुञ्जीत सिद्धे
अग्निमेव च तस्यानेन भागपर्येषणं प्रवृत्तिसमासाद्यः ऽस्य च मलमासस्य मध्ये तु न लोपविप्रतिपत्तिः उपाकर्मादिर्वा नामि
यागः विभागिषा तेन सम्पत्ति अस्याः तथापि नाहि विकर्तारत्वात् प्रयत्नीयेति तथैवाभियुक्तैः प्रतिपन्नः काचिदृष्टिः श्रूयते अ
ग्रीधे स्वगमकाद्याकपालं निर्वपेदभिषु इति प्रतिषेधे सादिभिः कर्ममसिनत इत्येवं वैश्वदेवे तु नास्य कुर्यादिति तत्र बर्हिषोर्ये
३ बर्हिः अभिवरणं केवलगोमयका अग्नियावरत्व इत्येषु इति विप्राणः कालविलंबपक्षे नापि तत्र मलमासे इति नात्र स प्रत्युत्तरं
सत्येवं वाभिचारस्य कर्तव्यत्वात् प्रतिवारस्थापि सर्वकालः एतदेव यज्ञेनाभिचरन्नाराधयेत् एषोऽस्मिन्प्रवाचि तावदेतनवप्रसवपक्षेण
इनं प्रतिचारकर्तृत्वमभिचारस्य कालविशेषगात् इत्यंशप्रवल आरोग्यराजद्वारादि नाप राज्य मूलम् लः तत्रापि सप्तदेवेभिः
कर्तव्या इति तुल्यत्वे अस्याविनेयान्यतरस्याप्राप्तयात् कस्मान्नित्यं ऐन्द्रं तापालि नियहेन मानं तेनोपधावति सर्वा
सिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति कृष्णलः सर्वमायुरत्र मासानि पर्वस्थपरिमितानि ऋषिचतुर्दश्यां काम्यासानिर्वपेत् ऐष्टानि
पालक कृष्णलायं दाहृष्य मीवा न स्यात् तस्य तन्मा सप्तागतः तदा कामाऽग्निद्रुहि कामस्य जाते निवृत्ते हि नकाल विलंबसहत्वे
श्राद्धं न स्यादावृत्यकाम्यदाहा प्रयोजनानि न भवन्ति मित्यर्थपालिपदं न स्यादेकं तदेवमन्तर्भूमिरिति कर्तव्यं अन्यस्यानि वेत्तिसमुत्पत्तेः मलिम्लु
चे निष्कारणाद्यवृष्टि काठकगृह्ये विमलेन स्यादेवं चैवानिस्थानेऽपि तिकौक्रियानित्ति अस्य तदिकान्निवृत्तिस्यानिरवपादिसृहदृ
नामे अध्यन्नुराहामा अस्ये पानिजे व बलरात्र कृत्तिमनो पाठ अग्रदर्शी दोषानां विस्वष्ट वकांरंदृश्य

का.कमा. श्वेकं काश्यच न कुर्याद्धानुलंघिते इति । मंदेपि न मो वापन मेषो वोमलमासोयदा भवेत् ससमः पितृपक्षः स्यादन्यत्र तु पंचमः
ध २० इति । अत्र याहीमं चपि कृत्या ससमपंच मी ... मासा त्या पंचमेष इति ... नाद्याशाठमास स्यात मागी कर्कटे काली न
२९ मेषाधिकमासस्य ... मासस्य ... संक्रांतेन ... मास ... पितृ ... मास तेन स
तस्य: कन्यायते: सप्तमो भवति असति त्वधिकमासे पंचमः तथा सति सप्तमेपि ... कन्यापदे
नु ... नाच्चेषः ... विवाहे ... पक्षी ...
मासेषु मलानां ... मासि ... मासस्य ... मासेव ... मलमासे
तन्निषेधात् तथा च ससप्तचैत्रः ... मलमासेन कर्तव्य ... सल्यत्वात् ...
चैत्र ... मलमासेन कर्तव्य ... मलमासे
न कर्तव्य ... मलमासे ... तस्या ...
प्रथमाब्दिकादिप्रयत्नात् आब्दिकं प्रथमं ... तथा हारीतोपि ... कर्तव्य माब्दिकं
प्रथमं द्विजैः ... मासिकं ...
29 पिस्या ... मासे ... मासि कार्यापिंडक्रियास्तैः काचित्तृप्यारु
तथा ... मलमासे ... तस्मिन्मृते ...
कार्तिकप्रमीतस्य प्रथमाब्दिकं ... मासपक्षतिथिवचनविरोधात् ...
पद्यते तस्मात् ... मलमासे कर्तव्य द्वितीयाब्दिकं ...
मलमासमृतानां यदि ... मलमासस्य आगतः ...
मासमृतानां तु ... मलमासे तु ... मासे तथा च ... मल
मेकार्यं ... मलमासमृतानां च प्रथमाब्दिकं ... द्वितीयाब्दिकं ... कर्त्तव्य मलमा राम
मासो ... मासि द्वयोरपि कुर्वीत ... मासे ... २९
योगिनो मयोरिति आदिनिवचनानि प्रवृत्तानि अनियमतिमित्तचेत्यादि ... गुप्ते

अत्र द्वादशाहे स्यादित्यनित्यत्वादुभयत्रैतेन गृह्येन कर्तव्यसंग्रहः अनित्यमति त्वं चेत्तारम्भवर्ज्यं चेद्रित्यं तेन वर्ज्यसंग्रहः उपाकर्मस्या
रम्भपरस्त्रान्यत्रैवकृतित्वं तेन मलमासे वर्जितानां सतां शुद्धमासे अवश्यकर्तव्यत्वेन संग्रहः अत्र सर्वत्र सातिवचनामुदाहर
मः यमः गर्भे वार्द्धुषिके मत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् तीर्थे स्नानं जपो होमो यवव्रीहि इति
नादिभिः जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च मघात्रयोदशी श्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदान
जपादिकं कार्याणि मलमासेपि नित्यं नैमित्तिकं तथेति मासिके श्राद्धकर्माणि आमावास्याश्राद्धकेम्पपोल्यर्थः नित्यदाने
होमः नित्योपासनहोम अन्त्यकर्माणि दहनादिकपिण्डदानादिश्च चैवनादिति स्मृत्यन्तरे श्राद्धजातकनामानि पेच संस्कारसव
नाः मलिम्लुचेपि कुर्यात् तेषामीदृशीः काम्यां च वर्जयेदिति संस्कारश्चान्नप्राशनादिकुम्भलादयः स्वरूपतास्तानुमासस्य तादृशः गर्भस्तिथ
काहित्वनुपश्राद्धं तस्मिन्मि न कम्यते न कार्ये चगभे मासेच कालाधिको चधर्मेति इति गौतमः जातकर्मणि च श्राद्धं नवश्राद्
धं तथैव च गृह्येष्वाधानादौ च सर्वत्रैपसंचेति निमित्तं प्रादितिवाक्यं योऽयं स्मृतिसंग्रहे अपि जातकर्मवद्संस्कृतिः सीमन्तोन्नयनम
न मलिम्लुचेपि कुर्यान्नैमित्तिकावस्थानापत्ते इति मरीचिः रोगे चापत्यधर्मे च सीमन्ते पुंसवने पिकृयज्ञनिसमुद्रेष्टिकासभिन्दव्य
तीति लिखितवत्या प्रायश्चित्तानि श्रोत्रिष्टकाण्डे वत् निष्पन्ने श्राद्धमग्निपूर्वं यस्याग्नीन्नवाधायपिसिम् कृत्वा गृह्णानंतरेव पाराकुर्यात्
तदनुस्मृत्वा हि ताम्रभिन्नश्चेति सर्वान्नोपयोगी कामाश्चये यत्याति यो गृह्यानच वाधायपवृत्तमुप्येतसपदेनिहाय नायाय
अकामप्राप्त एवं कर्मानामनुपयपुः अत्रैवाधानकालोपि स्यात्सदृश्यात् तम्मंतान्नुतिरस्तम विसरः सहितपः पक्षके अग्नि कामाय
येभिरह्नि कामाकेमाशिनं वाग्ने कामप्रोक्ताह कामा अनन्यप्राप्तितैजसी वर्षावावृत्सरीति यस्याभयं सर्वेषां तैवसति इवं
८ कपुराग्वमैन निश्चेयति इति कौपद्मिः अमगवु घटे धेनुदुर्गान्याधेयव्याघ्रसंनिधिं संकर्षणविशेषु अमैल्लामासश्चमासिकपातिसै
रोहिः प्रतिमासमहोत्सवे परश्राद्धंचप्रवेशनं मन्वादौ चयुगादौ च मासेयावत् मपातिनंतिमत्स्यपुराणे च वर्ष्याहस्त्तः श्राद्धं
स्नानं चाप्यत्र वासरे गौम्य लिम्लुचे इति एवं मलमासे पिण्डेजनस्यावेदनादि सर्वेपिविधियतः सामि
वचनानुदाहरगोपालि सामान्यवचनस्त्वनित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयत्नतः सन्मलिम्लुचेपीति वृहस्पतिवचनं तु ननु तथ
वचनेषु भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्यापि मपतत्वकर्तव्यताप्रतीयते मलहामदाहादौ निषिद्ध सामिभपक्ष कर्तव्यताप्रति
विरुद्ध महालयापरपक्षकार्ये च काल्गयेवयूं समरता हुवैनुवाहंने भगुरपिबृद्धिश्राद्धं तथा सामनभ्यायेमहालयं नाम

का॰व॰ पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयत इति किं चेदमपरपक्षश्राद्धं कन्यागते जीवति तस्यामनादरस्मरणात् तथा च ज्ञानकल्पे आषाढीमवधिं
३० कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः श्राद्धकालः स विज्ञेयः कन्यां गच्छतु वा न वेति अतः कन्यागते सवितरीति वचनं कृष्णपक्षस्य कन्यायोगे
प्रशंसतीति अतएव क्रतुविशिष्टस्तुल्यानिलानीति तत्रैवं सति तुलास्थे कर्तव्यमिति वचनं मन्दपक्षविषयं अपरपक्षमहा-
लयस्यापि गौणकालनिषेधार्थं तत्स्तु तथाहि कन्यासंक्रान्तिपूर्वो भाद्रपदकृष्णपक्ष एव मुख्यः कालः केनापि निमित्तेन मुख्यका-
लातिक्रमे यावद्वृश्चिकदर्शनं तावद्गौणाः कालाः स्मृतिसिद्धः तत्र किं कन्यागते मलिनाश्वयुजे तत्स्थश्राद्धं कर्तव्यं उत कन्यारहिते तुलो
पेतेऽश्वयुजे इति सौरत्वात्तुलास्थे कर्तव्यमिति विधीयते एवमन्यान्यपि सर मासे कर्कटेऽविवक्षितानि वचनान्युदाहरणी
यानि तदेवं कृष्णकार्यविकल्पे धीसंपन्नाः तत्र किंचिन्मलमास एव कर्तव्यं तद्यथा मलमासमृतानां यदाब्दिकं स्यादिति अथ
30 मासमृतानां प्रथमाब्दिकं च किंचित्तु शुद्धमास एव कर्तव्यं तद्यथा पाकर्मादि किंचिदुभयत्रापि कर्तव्यं तद्यथा दैवकार्यादि किं
चिदुभयोरन्यतरस्मिन्निमित्तवशात् कर्तव्यं तद्यथा दुर्दशाहसपिण्डनादि किंचिन्मलमासे वर्ज्यं तद्यथा अग्निर्यमनियमेष्वा
दि अथ मलमासस्यैव द्विधा संज्ञको विशेषमुच्यते तत्र वृद्धमिहिरः माधवाद्येषु मधुरद्वेकमासि स्याद्द्विपंचवर्षाद्विध्वंसः स विज्ञे
यः प्रोक्ते कर्कटके च तुल्यमिति इयं च आषाढसंज्ञाऽतः भाविनि संवत्सरे हरिस्वापविधिकार्योपपत्त्यते अतएव वृद्धमिहिरः मेषादि
मिथुनान्तेषु यस्य दर्शद्वयं भवेत् अन्तरे तस्य मिथुनार्के हरिः स्वपेत् कर्कटादित्रिके चापि यस्य दर्शद्वयं भवेत् अन्तरेत
स्य पूर्वकर्कटार्के हरिः स्वपेदिति इति मलमासनिर्णयः अथ पक्षः वसवः पुराण्डः एतैः संवत्सराश्च प्रोक्ताः देवकार्या
र्थं पितृकार्यार्थं वा परिपालयेत्पालयेयः कालविशेषः स पक्षः अथ गौडाः स्वायंभुवकृष्णानां कलानामापूरणात्पावापक्षिणोयस्मै राम
स पक्षः तथा च वाजसनेयपक्षिणं दर्शपूर्णमासं संवत्सरान्निर्वीतकृत्स्नप्रजापतेः कलापूरणात्स्थापयामनन्तेति स एष संवत्सरः प्रजापतिः ३०
षोडशकलः तस्य रात्रय एव पंचदश कलाः ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवापूर्यते च पक्षीयते इति तथा तत एवं चारितुर्विद्या
धां दक्षिणोत्तरमार्गयोः कृष्णकृष्णपक्षापवर्गताम्ये कौश एव लौहितकपिलादि पासवे प्राप्यते इति पठन्ति अथ च पक्षमेतस्ये

तत्र बृहन्मनुः अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः मांगल्यमभिषेकं च मलमासे
विवर्जयेत् बालो वा यदि वा वृद्धः शुक्रे चास्तमुपागते मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति पैठीनसिः ज्योतिःपराशरेऽपि
अयमेव पाठः कौथुमिः अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धं संवत्सराद्विके वर्षवृद्ध्यभिषेकादि कर्तव्यमधिके न तु अधिमासे कर्तव्यं
श्राद्धमाभ्युदयिकं तथा तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किंचिदाब्दिकं भवेत् इष्टं वाप्यथवा पूर्तं
तन्न कुर्यान्मलिम्लुच इति असंक्रान्तस्य कल्यज्योतिःशास्त्रे तत्र दत्तमदत्तं वा हुतं वा हुतमेव वा स्नातमभ्यज्ञसंसाद्भिप्रवासः कृतो
भवेत् नयान्नं विवाहं तु न चवास्तुनिवेशनं न प्रतिष्ठां वृषोत्सर्गं नाप्रासा(?)रम्भमेव तु न हिरण्यं न वासांसि काम्यं वेदि नित्यकं च
इति हरस्पत्यरेपि वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठाप्रभृ कर्म च न कुर्यान्मलमासे च महादानव्रतानि चेति महादानानि तुलापुरुषादीनि
षोडशापि मत्स्यपुराणोक्तानि कनकादीनि दश कूर्मपुराणोक्तानि एवमन्यान्यपि निषेधवचनान्युदाहार्याणि उपाकर्मोत्सर्ज
नं चेत्यादिना शुक्लमास एव कर्तव्यमुक्तानि तत्र ज्योतिःपराशरः रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः तत्र यद्विहितं कर्म त
त्तदेमासिकं कार्यं दिति प्रजापतिः उपाकर्म तथोत्सर्गं कथ्यते च यथा उत्तरे नियतं कुर्यात् सर्वेतत्र निष्कृतं भवति हारीतोऽपि उ
पाकर्म तथोत्सर्गं काम्यकं सवमष्टकाः मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति ज्योतिःपितामहोऽपि मासः कन्यागते भानौ
असंक्रान्तो यदा भवेत् दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुमर्हतीति अत्र कन्यागते सवितरि योऽसंक्रान्तः समतिनः श्रावणशुक्ला
द्युपरान्ते कन्याप्रवेशात् एवं च सति कन्यामुपजीव्य विहितं यदैवं पित्र्यं तत् निमित्तं न श्रावणशुक्लेन कर्तव्यं किं तर्हि तुलासंक्रान्ति
पर्यन्ते शुक्लकृष्णे न न्येवं सति मलमासपरमहं श्राद्धं सापि मलमासे कर्तव्यतामश्नुवीत तस्यापि कन्यामुपजीव्य विहितत्वात् तुलाना
सत्वात् तथा च पुराणं कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयमिति मेव भाद्रपदकृष्णपक्षस्य
कन्यासंक्रान्तिसङ्गित्वेन कन्यापजीव्यविहितो यदपरपक्षः स तुलामासे तु ष्णा नमपाक्षत्वात् तथा च काष्णाजिनिः अर्कोऽवश्यमध्ये
यत्र कन्यां न विन्देत सपक्षः पंचमः प्रजाः श्राद्धषोडशकं प्रतीति युक्तं तथा मध्ये यदि याति यत्र कन्यां न विन्देत सपक्षः सकलः

का॰व॰ ताऽनीयमाणा वाच्चेंद्रकलामिकाद्यः कालविशेषः सा तिथिः यद्वा तथा [illegible] कलपान [illegible] तितिथिः तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ
३१ तन्वते कृत्स्नया यस्मात्तस्मात्ता तिथयः स्मृताः इति एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे उक्तं अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला संस्थिता परमा-
माया देहिनां देहधारिणी अमादि पौर्णमास्यन्ता या एव ताः शशिनः कलाः तिथयस्ताः समाख्याताः षोडश्यैव वरानने इति अयमर्थः या
महामाया आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमंडलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी या अमानाम्नी प्रसिद्धा कले
ति प्रोक्ता सूर्यापरस्फुरत्ता नित्या तिथिसंज्ञकैव दृश्या अपि पंचदशक ताद्विमध्यवर्त्तिरोपयोगिनः क्षयोदयवत्यः पंचदशा ति
31 थयो भवन्ति तिथयः षोडशैवेत्यादि स्कान्दवचनमिति स्मृतिस्वामि चंद्रवायविधवर्त्तिनिर्णयः [illegible] तस्मात्तत्र परत्वं पंचदशीकु-
लाधुर्ये [illegible] षोडशी कलेति एवं स्यात् सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति तत्रायमभिप्रायः [illegible] पंचदशीचाधुर्यं षोड-
शी कला तत्र कालः तिथिसामान्यं [illegible] पंचदशकला [illegible] विशेषाः तिथिविशेषास्तासां
ग चन्द्रकलानामिकेकाः कला वसन्ति स्युः प्रजापतयस्ता पंचदशदेवताः क्रमेणाधिपा भवन्ति तत्रैकैका कला प्रथमं पीयते इति प्रथमेत्युच्यते तथा
पुनः कालविशेषः प्रथमवाचिनाशब्देन [illegible] अभिधीयते एवं द्वितीयादिनाम्ना [illegible] नामान्यवगन्तव्यानि ताः एताः कलापवित्तो नाम
यो भवति पुनश्चन्द्रक्षीणाः कला [illegible] क्रमेण [illegible] शुक्लपक्षगता अपि यादृशी
तथा भवन्ति [illegible] ब्रह्मादिदेवतानां कालापानं सोमोमयता पुष्यते तथा हि प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधि-
पः पंचमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वैकलां दशमीं पिबते
वायुः पिबत्येकादशीमुमा द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः [illegible] मानप्रकाशते कलामेकादशीं [illegible] प्रविष्टा [illegible] सदा अमांतु सर्वा सा [illegible] राम
षधीषु तिष्ठते तामौषधीर्गताः गावः पिबन्त्यंबुगतं च यत् [illegible] तत्क्षीरममृतं भूत्वा [illegible] द्विजातिभिः [illegible] एतमग्निं [illegible] दिने दिने कला
वृद्धिः [illegible] भास्वान् [illegible] ज्योतिःशास्त्रे सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिस्वरूपं दर्शितं अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चांद्रमानमंशैस्तु ३२
ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति अयमर्थः सूर्यमंडलस्याधोदेशप्रवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्र [illegible] प्रदेशवर्त्ती मंदगामी सूर्यस्तथा सति तयोर्गतिविशेषात् [illegible] चंद्रमंडलमन्तरमन-

१

न तपसा लोकं जयंतीति धूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षादिति तेय एवमेतद्विदुः ये चामी अरण्ये श्रद्धामुपासते तेऽ
र्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमिति च तैत्तिरीया अप्यधीयते पूर्वोत्तरपक्षौ प्रत्येकं पंचदश। शाहोरात्रकावामनेति
संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि प्रस्तुतं विष्टुतं सुता सुन्वतीत्येतावनुवाकावपरपक्ष
स्याहोरात्राणां नामधेयानीति अयमर्थः संज्ञानं विज्ञानमित्येकोऽनुवाकोऽयं तंत्रकांडे पठितः तस्मिन्ननुवाके शुक्लपक्षस्याहोरात्राणां नामधे
यानि च दर्शा दृष्टा लिंगानि पठितानि तथा प्रस्तुतं विष्टुतमित्येकोऽनुवाकः सुता सुन्वतीत्यपरोऽनुवाकः तत्र कृष्णपक्षस्य विषयो पूर्व
वद्योजनीया इति तेष्वनुवाकाः एवं श्रूयंते संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभिजानत् संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपक्लृ
प्तं क्लृप्तं श्रेयो वसीयः आयत्संभूतं भूतं दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना आप्यायमाना प्यायमाना प्याया सूनृतेरा आ
पूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयंती पूर्णा पौर्णमासी प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपं शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धमरुणं भानु
मन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत् सुता सुन्वती प्रसूता सूयमानाभिषूयमाणा पीतिः प्रपा संपा तृप्तिस्तर्पयंती कांता काम्या कामजा
तायुष्मती कामदुघेति एषोऽनुवाकः संदेवा विमलस्य मासस्यैकैकस्मिन्पक्षे पंचदश पुण्यानि नामकानि तस्मात्पक्षे नमधि
अथ त्रिवृत्स्तोमस्य सपूर्वोत्तरभागाभ्यामुपन्यस्यानयोः पूर्वापरपक्षयोः देवानामसुराणां च कर्मणा स्तु
त्वाजयोः प्रशस्तत्वमप्रशस्तत्वं तदेतत्सर्वं हि रुद्राः श्रोतारो यास्तैत्तिरीयाः पठंति प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतमसमविरहक्षो
ममसृजत तं पंचदशः स्तोमोऽन्वसृज्यत तौ पूर्वपक्षं देवा अपरपक्षमभवत् पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त अपरपक्षमन्वसुराः ततो
देवा अभवन्परासुराः यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत् वसीयानेव भवति यं कामयेत पापीयान्स्यादिति तमपर
पक्षे याजयेत्पापीयानेव भवति तस्मात्पूर्वपक्षोऽपरपक्षात्करुण्यतरः वसीयान् वसुवत्तरः पापीयान् दुःखहीनः करणीयकर्मफलप्रा
पकत्वेन करुणामतिशयेनार्हतीति करुण्यतरः तदेवमस्मिन्प्रकरणे संवत्सरावयवा ऋतुमासपक्षा निरूपिताः इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रका
शे निर्णीये द्वितीयप्रकरणम्   अथ तिथयो निर्णीयंते तत्र तिथिषु कर्तव्यानां कर्मणां तिथ्यन्तः ज्ञानोति विचिंतयति वचना

का॰ व॰ मतिथिः दर्शाद्युक्ता ॥१५॥ द्विविधा तु पूर्णा तथैवान्यासपत्नी विध्यस्य विपरीतेन विशेषिणा तिथिः संपूर्णा खंडा चेति द्वे विध्यप्रमाण
३२ युते तत्र संपूर्णा शुद्धा उदयादिसंस्थिता प्रतिपत्प्रमृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता इति हारीत
स्मृतौ खंडा या तु नोक्तलक्षणा सा खंडा तिथिः यत्र संपूर्णायां विधिनिषेधौ नोक्तौ स एव खंड तिथौ ते विधिनिषेधव्यवस्थामाह
गार्ग्यः निमित्ते कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रकैः तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठा
नयोग्यता निषेधस्तु निवृत्यात्मा कालमात्रमपेक्षत इति एवं सति खंडतिथौ पूज्यत्वं निर्णयं भवति तत्र प्रतिपदमारभ्य चतुर्दश
32 तास्तिथयः क्रमेण निर्णीयंते तत्र प्रतिपत् [illegible] उपक्रमेव वर्तते शुक्लपक्षः मासो वा प्रतिपदन्तेमारभ्यते यस्यां तिथौ सा तिथिः प्रतिप
दारं न गादि तेन च प्रतिप [illegible] प्रमाण चन्द्रमासप्रारम्भकस्तेषु प्रयोगा दृश्यन्ते तथा च श्रुतिः अमावास्यां पयोवत्सपहरणं सोमस्तत्रमे
ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुयाज इति प्रथमपर्व मरुत्वतीयेन नाम कोचि [illegible] तस्य सोमस्य मेध्यप्रातर्वा आगमनेति पवमानं
जुसा १ एष मेयमेत्रः प्रतिपत्सु गमयालः दृहेव सोः सुतमधुद्यस्मिन्नेनुचर अमावास्या इति तथा तेन तरीयास्मा १ तथा स्मृतु
पूर्व प्रतिपद्दर्शतिथि इति तथा तु एव पौर्णमासप्रातरीयवेति सामिधेनी स्तुतं यस्मिन्ता आहुतीः पुरस्ताद्ध्यात् अग्नावेव प्रतिपदं कुर्वीत इति सा च प्र
तिपत्तिथिर्यदा द्वितीयादर्शयमार्भ्य पुनरुदयपर्यंता भवति तदा शुद्धत्वात् प्रतिपत् विहितं सर्वतः शुक्लेश्वरानुदये प्रसुद्धत्वं च नारदीयपुराणोदाहृ
तं आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका तिथिस्तु सा हि शुद्धा सा सर्वतिथिष्वयं विधिरिति सूर्यसिद्धान्ते सर्वा स्वेता प्रतिपद उदयाद्दिवसस्य
ताः शुद्धा इति विनिर्देया बहिनी चोपहितेति तिथिरिति यदा तु सा प्रतिपत् खंडतिथिः सती पूर्वोत्तरयोरह्नोर्दृश्यते द्वितीया भागयुज्यते तदा दर्शयुक्ता ग्राह्या स्य
स्यात्तत्रानुष्ठेयं तु स्यास्तत्त्वेव पैठीनसिराः पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखी तिथिरिति संमुखत्वं च स्कंदपुरा राम॰
णे तिथिस्थितं संमुखीनाम सा याह्नव्यापिनी दृश्यते यदा प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्णिकी व्यासोपि प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्णिकी
दैवं कर्म तया दैवं पित्र्यं चमनुरब्रवीत् सा याह्नापराह्णाह्नयः कालविशेषाः सावानदिवस गतस्याह्नो भागभेदाः वक्तव्याः स च दिवसो वेषु ३२
मौ न तत्रैव विवक्षितः तत्र हि समा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः अतः सूक्ष्मतः कालो नोपलक्ष्यस्य भगूत्तमः नोपलक्ष्यं यथा ह्यस्य सूक्ष्मं परमाणुतः दो

तिरिसं सूर्यमंडलस्याधोभागेवावस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चंद्रमंडलमीषदपि न दृश्यते उपरितने दिने शीघ्रगत्यस्य सूर्याद्विनिःसृतः प्रा
चीं प्राचीं याति विप्रकृष्टो यावत्साभ्रो द्वादशभिरंशैः सूर्यमुक्तं धनं बृहि स्यात्तावद् द्रष्टव्यं पंचदशसु भागेषु प्रथमभागो दर्शनयोग्यो भवति सोयं भागः प्रथमकले
त्यभिधीयते तत्कलानिष्पत्तिरमितः कालप्रतिपत्तिथिर्भवति एवं द्वितीयादितिथिष्वापि व्यवगंतव्यमिति तदेवं विश्वमुदधर्मोत्तरे विस्पष्टमिहितं
चंद्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य वर्णनं भगणो नसमंकौ राशिर्द्वादशधाप्यः त्रिंशता
श्रृत्या राशेर्भाग इत्यभिधीयते आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा चंद्रमास्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते इति सेयं द
दशभिर्भागैः सूर्यमुक्तं चित्तवर्ती प्रथमा चंद्रकला शुक्लपक्षे प्रतिपत्संरेखाकारेण प्रथमी बद्धयाति उक्तोत्तरदिनेषु सूर्यमंडल
विप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शेषोऽपचीयते अनयैव रीत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेचंद्रकलापचीयते तदेतदुक्तं सिद्धांतशि
रोमणौ उपचयमुपयाति शीतगुः शुभ्राभिरेत्यजतद्दलं व्रजत्यपरमेवमस्त्वं जलमयजलजस्य गोलकत्वात्प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्येति
सूर्याचंद्रमसोर्योऽसन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरवसाने दर्शपूर्णिमयोः संपद्येते स्पष्टं गोभिलः यः परो विप्रकर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमा
सी यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति नन्वत्र चंद्रकलानां सूर्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमांशस्य तौ तु ब्रह्मादिदेवतासु नायं दोषः अस्म
रादिरूपेणापह्नोतिः शास्त्रस्य प्रदर्शितत्वात् सोमांशस्य तु ब्रह्मादिदेवतानामंत कलापानप्रयुक्ता दर्शविधिहिता यदि सूर्यप्रवे
शाभिरंशोपचयैः विधा ब्रह्मादिदेवतासु सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः ननु सावनदिवसेषु सौरदिवसेषु च निर्णीय
मुपेत्य चांद्रतिथिविवेचकुतो निर्णय इत्यमहत्तिचेत्स्त संदेहमहाग्रादिति ब्रूमः न खलु सौरसावनदिवसयोः संदेहभागोस्ति निय
तप्रमाणत्वात् न च तु सूर्यसिद्धांतेऽभिहिते सावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयाद्रवेः रवेर्हि भुक्तराशेः पूर्णप्राप्तिर्यस्य संभोगे तं स्व
मितिरेकस्मिन्नाहोरात्रेऽन्त्यकालेऽवच्छिद्यते तावतः कालस्य त्रिंशोंऽशः सौरो दिवसः तिथिरेका कलात्मकस्यैव नागदोषेणवता
कालेन निष्पद्यते तदेतत्स्वं च दिने न चात्र सौरसावनयोरिव चांद्रेऽपि दिने संदेहेहस्य भावः पूर्णत्वात्पः ह्रासवृद्धिवशेन संदेहसद्भावात् दृ
सम्राड्वैरागोरूपिणी सर्वमेवस्वपहिंसाप्रतिविधं तिथिलक्षणं धर्मो धर्मव्यवस्थाहेतुस्तिथिः इति तिथिलक्षणाधिवहितेनेति स्वर्गस

२२ व मुहूर्ताः क्रमशो निशीति । एवं यथोक्तनानाविधं । नामकत्रिंशन्मुहूर्ता येतस्मस्सावृतनाहोरात्रस्यपदशः पंचदशमुहूर्तात्मकं तत्राह्नो भा
गा अपराह्णः सायाह्नः पराह्णः यः तेचाह्नो भागामतद्वै ह्नेपंचधा विभागः स्कंदपुराणोदाहृतः आवर्तेनात् पूर्वो ह्णेयवराह्णस्तनपरइति एते द्व
याभिप्रेत्यमनुराह यथाचैवपरः पक्षः पूर्ववत् ह्यादिशिष्यते तथाह्ना ह्नस्य सर्वाह्नादपराह्णो विशिष्यत इति त्रेधा विभागोपि स्कंदपुराणे दर्शि
तः उदर्ह्नस्त्वोदयात् प्रोक्तो मुहूर्तानां तु पंचकं पूर्वाह्णः प्रथमः आक्रोमध्यान्हस्तत्परइति अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानां तु पंचकमिति ष्पा
तातपोपि तस्मादह्नस्तु पूर्वाह्णे देवा प्रसन्नमध्यमवहं तिमध्यंदिने मनुष्या अपराह्णे पितर इति एतमेव विभागमभिप्रेत्य तह्नस्त्वस्मु
र स्मावृता तो आम्नायते ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिविदेववीयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य
इति श्रुत्यंतरेपि पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति । चतुर्द्धा भागमाह गोभिलः पूर्वाह्णः प्रहरसार्द्धं मध्याह्नः प्र
ह्णस्तथा आतृतीयादपराह्णः सायाह्नस्ततः परइति पंचधा विभागमाह व्यासः मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याद
३३ पराह्णोपि तादृशः सायाह्नस्त्रिमुहूर्तश्च स्तुसर्वधर्मबहिष्कृत इति बृहस्पतिरपि लेखाप्रभृत्यथादित्यान्मुहूर्तास्त्रय एव तु प्रातस्तु स स्मृतः को
भागश्चाह्नः स पंचमः संगवस्त्रिमुहूर्तोथ मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः ततस्त्रयो मुहूर्ताश्चापराह्णो विधीयते पंचमोथ दिनांशो यः स सायाह्न इति
स्मृत इति एतमेव विभागमभिप्रेत्य कौषीतकिमंत्रः संगवकालमकृत मध्यंदिनजेतारमंत्रं चव ह्न्वो आश्विनसूत्रे आमनाति उतायातं संगवे प्रातरह्नो
मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततानेति अस्मिन्मंत्रे प्रातः संगवमध्यंदिनानां सन्नाभिव्यवहृत
त्वात् अवशिष्टयोर्भागयोरपराह्णसायाह्नयोस्तेनैव प्रत्ययस्तोपि यथोक्तानां पंचानां प्रातरादीनां भागानां मध्ये वर्तितुं चतु
र्षु संधिष्वपि मुहूर्तमेव वर्षे षोडशधा तिरो गृह्या नाचत स्वर्गासो मस स्थानो निर्मातो वत्सुपर्थानं पंचभागो साधिष्ठात देवताः समाम्नाताः
देवस्य सवितुः प्रातर्मित्रस्य संगवो बृहस्पते मध्यंदिने भगस्यापराह्णे वरुणस्य सायमिति छंदोगा अस्मिन्नुपेतसायं आदित्यानी
पासनं च कुर्मा हि दिवसस्य दर्शविधिनः कालभेदान्वेषणे तेषां हि कारादि समस्त भक्ति हृपतां विवहत आमनंति तस्य सुरोहयाह्नादि कारः
अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः अथ यत्संगववेलायां स आदिः अथ यत्संप्रतिदिने मध्यंदिने स उद्गीथः अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात् प्रा राम
गपराह्णात्स प्रतिहारः अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवः अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनमिति वासिष्ठेनोपि तेषु वा आमन २२
ति आदित्याश्चवसवश्च देवाः परे मे देत्यवस्तो यस्संगवोध्रुवो आवहात मध्यंदिनो पव भाग यदापराह्णे यवरस्ये देवा ह्नस्तेनेत्यपवेरोतनाति

निमेषैस्तु त्रिभिर्ज्ञेयः प्राणो गोवर्णगात्रकः स्मृतः विनाडिकास्तु षट्प्राणाः तत्षष्टिर्नाडिकाः स्मृताः अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या निस्यमितम्‌ कीर्तितं त्रिंशन्मुहू
र्त्तं स्मृतं तथा अहोरात्रे त्रिंशत्कीर्त्तिताः तत्र पंचदश प्रोक्ता रात्रिर्दिवा तथा उत्तरायणे परा काष्ठां क्रमाद्रात्रिं क्रमते रविः तदा तदा भवेद्वृद्धिर्दिवसस्य
पणभुज दिवसस्य च परां रामवृद्धिं समधिगच्छति तदा षष्टिर्मुहूर्त्तानां तदा वृद्धिः प्रजायते दिनवृद्धौ रात्रिह्रासं निस्तु ततश्च यथा यथा तदा षष्टिर्मुहूर्त्ता
नां ह्रासो निर्दिश्यात तथा तथा दक्षिणां चापरां काष्ठां क्रमाद्राक्रमते रविः दिवसस्य तदा ह्रासो निशोत्तच्या तावदेव तु दीपते तस्य हानौ च तन्मुहूर्त्तास्तथैव च
आश्रितास्तु वर्द्धते रात्रिवृद्धिस्तथैव च यदा मेषसंक्रान्तौ तुलायां चैव प्रपद्यते समरात्रं दिवं कालो दिनश्च व सवा च कइति वाचकोयाम्यायणे इति
पावक अत्र मुहूर्त्ता अभिहिता स्तेषां नामानि ज्योतिः शास्त्रे स्मृतिषु विविधानि दर्शितानि न तत्र तु तिता वसे तरी याः पठंति । चैत्रः के
तुर्दो तप्रदातप्रसावितामिषास्ता तु मेतेति एतेनुवाकामुहूर्तानां नामधेयानीति अत्र हाभ्यावदाभ्यां केकस्यानुवाकस्यपरिकमुक्तं
तथास्त्विति च स्यारोनुवाकाः संपद्यंते तत्र प्रथमेनुवाके प्रथमाः षोडशमुहूर्त्ताः द्वितीये तत्र रात्रेः ततो पि कृष्णपक्षगतस्याहः शुक्लतृतीये तद्रात्रेरिति वि
वेकः तेषां नुवाकाः एवं कल्पते चित्रः केतुः प्रभानाभाम्संभानुर्ज्योतिष्मांस्तेजस्वानातपस्तपन्नभितपन्नोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्या
णः दाता प्रदाता नंदो मोदः प्रमोद आवेशयन्निवेशयन्संवेशनः संशांतः शांतः आभवन्प्रभवन्संभवन्भूतो भूतः सवितासविताप्रसविता दीप्तो दीप्यमानो दीप्यमानः
दीप्यमानः ज्वलन्ज्वलिता तपन्वितपन्संतपन्रोचनो रोचमानः शुंभः शुंभमानो वामः अभिशास्ता नुमंता नंदो मोदः प्रमोदः आसादयन्निषादयन्संसा
दनः स १० सन्नः सन्नः आभूर्विभूः प्रभूः शंभुर्भुवद्ति एते मुहूर्त्तेष्वेकैकमुहूर्त्तस्य पंचदश भागाः सूक्ष्ममुहूर्त्ताः तथा च देवानाममृणां दशा
नीत दानीमिति एतैव मुहूर्त्ता नाम मुहूर्त्तोऽपि इदानी मित्यादिकोनुवाको मंत्र कांडे एवं पठ्यते इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरं आशुर्निमेषः फ
णोद्रवन् अतिद्रवन्त्वरं स्त्वरमाणः आशुराशीयान् जव इति ज्योतिः शास्त्रे तु अहोरात्रे च त्रिंशन्मुहूर्त्तानां नामानि कस्यचिन्नाम नि
रौद्रश्वेतश्च मैत्रश्च सारभटः सावित्रो वैराजो विश्वावसु अभिजिद्रौहिणो बलविजयो नैरृतो वारुणः सौम्यो भगः यमः सौम्यः अग्निः तिथ्या च सह भावगस्त्रे तिह्
प्राजापत्येश्चायं क्षेमश्च ग्रामणी ब्राह्मणो ज्याः विस्रमेनु च्याह धाता मुहूर्ताः रात्रौ च पंचदश तत्राजागरुदराने इति समातौ नितुना
मानि पुराणोदर्शितानि रौद्रश्वेतश्च मैत्रश्च तथा सारभटः स्मृतः सावित्रो वैराजश्च विश्वावसुस्तथा रौहिणो बलकश्चैव विजयो नैरृतो भवा
नि कृतिश्च वा पावरो विजयश्चैव मेदापंचदश स्मृता इति एते पंचदशलवासेक्षमाह्निकाम्मुहूर्त्ताः तथा रात्रिमुहूर्त्ताः शंकरश्चाजपा
दश्च तथाहिर्बुध्न्यो मैत्रेके अश्विनो यामश्च वाह्नेयो वैधात्रश्चांद्रश्चैव आदित्यो वापरे जैवश्चैव स वः सौरश्च वच ब्राह्मो नाभस्वतस्तथैव

३४ क उत्तरस्विद्धा यानिषेधो वृहः दृक्सिहेन स्मर्यते द्वितीयापंचमी वेधात् द्विमी वत्र पोद दृशी चल द्वीपोप दृष्यासे ह नुपर्योत्तरेति थिति
ति द्वितो याद पः स्वेवैव धे नपूर्णो मुत्तरां चेतिथि हेतु दिय निधानात् उत्तराप्रतिपपवासेति भिन्न भवति अपस्तव स्तुत्तरावि द्यायाः प्र
उपचमाह प्रतिपत्सा द्वितीयास्याद् द्वितीयाप्रतिपच्युतेति भवि ष्यात रेष्वय मेव पाठः अत्रेदं चिंत्यते किमुत्तराविद्धा पूर्वस्य वचनेन प्रतिपन्मात्रं
विषयी क्रियते किं वा प्रतिपद् द्वितीयो विशेषः यदा प्रतिपद् द्वितीये कस्मिन्नपि दिने भवतः तत्र किमयं कल्पः प्रातः किं वानुयोग्यत्वे पूर्वदिने अनापराह्णिक त्वेना तत्रैवास्तां
पार्ह्णि कत्वे वा तत्रैवापराह्णसाध्ययोगो भवत्याग्यापि वा वा विशिष्टेनेतरस्य वा पूर्वपक्षादि निखिल प्रतिपद् गिरासंयंग ननु सर्वत्र शेस य: कोटिद्
पमन्ये वृत्ते कोटिद्वयाबले विविमर्शः संशयः इति तावत् किं कृतिः उमः अत्रो युक्ते वा न्यायासा नयुक्तः भेव प्राणाधिकरणदुपपत्तेः अस्ति
34 मीमांसायाः प्रथमा ध्याय स्य प्रथमपादावसाने प्राणाद्य विषयी कृत्य प्रवृत्तमधिकरणं तस्य च संग्रह कावे तौ श्लोकौ भवतः प्राणोत्तो यत्र वा
धि इ जीव ब्रह्म सुसंशयः चतुर्णां लिंगानां सर्व पक्षाद्धि हेतुकः ब्रह्मणो नेक लिंगानि तानि सिद्धान्त यथा अन्येषामन्यथा सिद्धे
मुख्याधपु लनेन दर्शिते अयमर्थः कौषीतकि ब्राह्मणो पदेशो नाधिपस्याद्वि दूमेवमुपदिदेश प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपा
स्वेति तत्र संशयः किं प्राणवायुरने उच्छ्वास निश्वास कारी वायु विवक्षितः उपद्रष्टा वाध सिंधयः सहस्रा ह्वावाद्याकारचार देवता विशेषः अ
होस्विद् कर्ण कारण भूतो जीवः अथ वा परं ब्रह्मेति सति चात्र प्रश्ने तापच्चतुर्दृश्यः गमकानि च तत् विद्यानि लिंगानि इदं शरीरं परं मत्यो
स्थापयति इति प्राणवायोर्लिंगं अस्मि त्यहं कारग्रहो वा कुरिं द्राख्य देवता विशेषस्य लिंगं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि नाक्त
व क्तृ त्वादिकं जीव लिंगं आनंदो जरोमृत इत्यादि ब्रह्म लिंगं चतुर्णां लिंगानां संभवत्वादि संशयाः के चिदस्यौ कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षः आनंद
ज र द त्वादि नां बहुल लिंगानामनेकत्वान्येषां च वाधारे कथं चिदयोजयितुमशक्यत्वात् शरीरे स्थापनादी नां वाय्वादि लिंगानां तदुपा
ध्युपहिते ब्रह्मणि सुस्थपादत्वाच्छक्यैवात्र विवक्षितमिति सिद्धांतः पूर्व मीमांसायां मपि विषय स्वासंशयपूर्वपक्ष सिद्धांत प्रसंगाधिकरणं संग्रह राम
पक्षा वचनावु पन्यस्ता: किमस्मिन् सप्तप्रतीपुभाग धर्वाशैनामपिकारः उरसाय नेन सिद्धांतानामनु व्याख्यानं अथवा विनैवार्थं प्रयुक्ता दिपरं ३४
गस्तस्य कुलस्य आहो स्विदस्या देव प्रान्त्यादत्व प्रवृत्तस्य मह स्तवस्य समाप्यर्थं विध्यति किं वास्य धर्म द्विशता नापकृष्याणाम पादाधिकारः अथवा
अ संवत्सरे किं मासपर्वणो वा दृग्वा त्रिपदा वा दिनपदावेति संवत्सरे शयस्यैक कोटिकत्वेषा किंके योज्यते नतु व्रत्कोटि मवैव मपि पेक्षा कामो
प त्राणां प्राणा धिगमकन्यायेनाम कान्यक त्यादौ चेत्र तान्युदाहराम: द्वितीया प्रतिपद्युतेत्युक्ते सामान्यतः प्रतिपन्मात्रं प्रतीयते पुनराग्निर्वा केयु

पंचदशधा विभागः प्रविनदर्शितः रौद्रः श्वेतश्च मैत्रश्च तथा शालकटः स्मृतः सावित्रश्च जयंतश्च गांधर्वः कुतपस्तथा रौहिणो विरिंचश्च
विजयो नैर्ऋतस्तथा महेंद्रो वरुणश्चैव भगः पंचदश स्मृता इति तत्र पंचधा विभागपक्षस्य बहुस्मृतिसंमतिसद्भावात् सायंतनमेव पक्ष
माश्रित्य विधिनिषेधशास्त्राणि प्रवर्त्तंते स एषो ज्योतिर्विद्भिः स्मृतः प्रातःकालस्ततो ज्ञेयः प्रातः कतुमुपत्नी मुहूर्तकालीन स्यहोमस्य संप्र
विशेषो भिहितः स्मृतावपि संध्यामुपास्य विधिवत्प्रातर्होमं समाचरेदिति होमांगत्वेन प्रातःकालस्याभिहितः संगवस्तु कात्यायनेन व्यव
हृतः संधिश्च संगवाद् पूर्वः प्रातः पूर्वा तौ द्रवतैनाद्भवेः सायंतनमासीद्विस्तरः सप्रकाल विधौ तिथिरिति अमावास्यायामपराह्णे पिंडपि
तृयज्ञेन चरं+ बौधायनेन मध्याह्नो व्यवहृतः मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते व्रते तिथिरिति + नीतिश्च स्यादपराह्णो दैवः व्यवहृतः
सापाह्नव्यवहारस्तु पूर्वमेव संमुखी नामेति वचनेनोदाहृतः त्रेधा विभागस्तु सर्वत्र च पञ्च पक्षे उपयोगे कालेषु यानि विहिता
नि कर्माणि तानि देवपित्र्यहरात्रिरूपं स्त्वात योगैर्गतः कालानामनुज्ञानाय द्वेधा विभागो दर्शितः चतुर्धा विभागस्तु प्रकरणावला
पे मिलस्य शुक्लकर्मविशेषे दृष्टव्यः पंचदशधा विभागो मुहूर्ते विशेषो पजीवनेन विधिनिषेधोऽस्यातिः प्रागुक्तः इह शौचोपदेशः स्तिषु
ते पंचधा विभागेषु पंचमः सायाह्नभागो व्याख्यातः पूर्वचतुर्थमपराह्णभागं याप्रतिपत्तस्य प्राप्तिर्नादर्शी पूर्वं विविधोपवासे पूर्णा तत्र तिथीनां
वेधः पेशान सिनाद दर्शितः पक्षद्वयेपि तिथयः पूर्वा तत्कालं ते भिमुहूर्ते विध्यंति सामान्योपविधि स्मृतावीति पूर्वं मुहूर्तपानंतरमु
माचायाश्चि मुहूर्तोच्चेमाप्रतिपदं विध्यति परेद्युरस्तमयात्प्राक् द्वितीयाद्विमुहूर्ता चेत्सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति एवमुभयतोऽविद्धो
दिनद्वयवर्तिनो प्रतिपदोर्मध्ये किं पूर्वा ग्राह्या उतोत्तरेति विचार्यते तत्र पूर्वा ग्राह्येत्यापस्तंबेन सिद्धं व्यासेऽतः तद्वचनानि पूर्वमुदाहृतानि
निगमे ध्ये च मैत्रेयस्मृतिपुराणानां नानाभेदं सर्वेषां धर्मं पोः शुक्लपक्षे दर्शी चतुर्दश्याग्र पूर्णिमा प्रतिपत्प्रवर्तमानावास्या तिथ्यो
युग्मकादावरत्नमहाकाल एतत्पुराकृतमिति युग्मं द्वितीया अग्निहोत्रिणा युगांचतुर्थी मुक्तेन पंचमी षष्ठ्येकादशी मुनिः सप्तमी
वसुः अष्टमी रंध्रनवमी रुद्रेरेकादशी प्रवृत्युगानां सिसमयुगे तिथिनिरूपणे विशाग्राह्याः अस्मात्पूर्वविद्धे मुहूर्तं भवेति स्मृत्यंतरेपि
कादूर्ध्वं तथाष्टमीस्यामावास्या च तुर्थिकादुपोष्याः परयुक्तपुत्रः पर्यं पूर्वेण पूर्णा इति अयमत्राप्युच्यते अष्टमी अमावस्या कृष्णप
क्षे तृतीया दशमी एताः परयुक्ताः उपोष्याः पूर्वं शस्ता इति शिवरात्रि कर गीताः एकादशीनवमी च द्वितीया च चतुर्दशी चतुर्दशी
पंचमाभवा अन्यथा पोष्याः पुराविद्धा इति एते युग्मवर्जचतुष्ट्यप्रतिपदः पूर्वविद्धामाः तत्र पूर्वविद्धोपपन्ने एतत्स्वविषये पक्षस्य तु ग्राह्य

यद्यपि द्वितीयाप्रतिपद्युतेऽष्टम्यादौ विशेषः प्रत्यते तथाप्यशेषप्रतिपत्स्वीकारेषु सामान्यादेशे निवहन्ति वाक्यानि वाक्योरन् तद्वांतिमः
पक्षेऽपि युक्तिसंहः तथा हि पूर्वविद्धाप्रयोजकमेव कर्त्तव्यं पञ्चकूपदे साधारणपरत्वं व्याप्तिनीव तिथि विधेयदिने उपवासः स एव विद्धा या विषय
इति तेषां चलकूनपायस्ते वलिदिनत्वं निमित्तीकृत्योपवासस्यापि विधेयत्वात् पूर्वोः सवाहिकमेव ह्रिजत्र विद्धे अतस्य मूलस्य प्रयोजक
त्वो भावेषु कूपद्वादिपञ्चस्वप्यतस्य प्रयोजकत्वमनुपपन्नं तत्र किमिच्छयाविकल्पः आहोस्विदेकैप्रतिनियतमिति विचारे विकल्पस्ता
वन्नयुज्यते अष्टदोषग्रस्तत्वात् तथा हि यदा वस्तुस्वस्य प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते तदोपवासवाक्यस्य प्रामाण्यं त्यजेत् अप्रामाण्य
प्रामाण्यं च स्वीक्रियते तथा यदेतद्वाक्यप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते तदा परित्यक्तप्रामाण्यं स्वीक्रियते स्वीकृतं चाप्रामाण्यं परित्यज्येत तदेव
मुपवासवाक्येऽष्टावारोहे धाः अनेनैव न्यायेन वस्तुस्वरूपवाक्येऽपि विधेयवाक्येऽष्टावारोहेषु दोषैरतोऽत्रः नचैवं व्रीहियवादिवद्विकल्पेन
35 स्यादिति वाच्यं अगत्या तत्र तदाश्रयणात् तदुक्तं भट्टाचार्यैः एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियवयोः विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या
न विद्यते इति प्रकृते तु गत्यन्तरसंभवे विकल्पः अतो विकल्पासंभवादेकस्यैव नियतस्य प्रतिपत्तिः स्वीकर्तव्यत्वे सति पुकूपत्स्वेव स्वीकर
णं युक्तं मन्यामहे तथा सति पद्भनुगृह्यते अष्टम्यादिवाक्यं वलिदिन वा कामुपवासवाक्यं चैतेनान्यद्गृह्यते न चैता निकूपद विषयत
या कथंचिदपि योजयितुं शक्यते नन्वेकादश्यादि द्वितीयायुतत्वं कृष्णपक्षे विषयत्वेन संकोचनीयं तस्य सामान्यवचनात् इत्थं पुकूपत्सप्र
तिपदोः अनेन एवैतस्मिन्नन्यथा व्यवस्थितो स त्यायोयं द्वितीयायुतेऽप्युपवासनिषेधः असौ तु कूपद विषयतया योजनीयः यद्यप्येकादश्यादिवचनं तु
कृष्णपक्षसाधारणं प्रतिभासते तथापि कूपद्विषये विषयमेतत्स्यादिति सावकाशम् प्रतीयते तेन कृष्णपक्षे द्वितीयायुतायाः प्रतिपदो विद्युत्त्वा
त् नचैवं सति पद्भिः पुकूपदे साधारणमात्रत्यागे तेन तेषां हृतकानोंऽवतरति प्रसज्येतेति चेन्नैवम् संयुक्तो नाम साधारणो योऽनेनैतिवचनेन तस्य
विषये द्वे तिथेर्विधानात् एकमपीयत्र साधारण्यादौ कूपदेऽपि परवृत्तेः प्रसज्यते इति चेत् प्रसज्यतां नाम एवं तिथिद्वयस्य व्याप्तिवचनाभावात् राम
मराप्रातस्मात्वार्थम् सायंत्रिमुहूर्त्तितेव्यापिका वा सायंव्यापिनी त्रिमुहूर्त्ता तेनापेक्षिता वा भवति तादृश्या वाक्योऽसम्भवत्रिमुहूर्त्ते वेधे ताया ३५
स्तिथेस्तद्व्यत्वात् नच त्रिमुहूर्त्तवेधः सर्वसाधारणोऽप्रतिपदि विषयीकृतं कनीयं विशेषवचनाभावे सामान्यवचनस्य स्वीकर्तव्यत्वात्
यायुक्तोपवासनिषेधवस्तु एव तु प्रतिपत् त्रिमुहूर्त्तवेधे वेदस्य विषयः सायाह्नव्यापिवचनेन त्रिमुहूर्त्तवेधो विधीयते अपराह्णे

३५ तिपद्घटिकामावास्येति पूर्वदिने सूर्यास्तसमये प्रतिपद्विषयत्वादितरस्य सप्रतिपद्विषयत्वे न चात्रामावास्यायां दर्शः इष्टिर्मायायां पूर्वेद्युरुपवासः
तिथ्यां कर्तव्यं चतुर्दश्यां च पूर्णिमेति पूर्णिमायाः पूर्वदिने सद्युग्मत्वाभिधानात् द्वितीया + उदाहरणं स्मृत्यन्तरोक्तानां मध्याः परस्परं प्रकाराः
संयुक्ता पूर्व्यमावास्याः युताश्च प्रतिपद्युतोक्तत्वाभिधानात् + उपवासव्यतिरिक्तकर्मादिविषयत्व उपोष्यत्वादेन युतादिनामुक्तत्वाभि-
तिचेन्न पूर्वेद्युर्वैदेवानामिष्टिसूत्वा व दर्शे इति पूर्वाह्णस्य विहितत्वेन तत्र दिनस्वीकारे कर्मकालव्याप्तिलाभात् यस्मिन् काले तत्कर्म तत्का-
लव्यापिनी तिथिरिति कर्मकालव्याप्तिं स्मर्यते न चोपवासेऽपि समानमेतद्दिवा च उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन तत्र तिथेः सम्पूर्णक-
कालव्याप्त्यसम्भवात् व्याप्तिबाहुल्यं च पूर्वविद्धायामेव भवति अहोरात्रभागे सत्त्वात्परात्रे भूयस्त्वाभिः उपवासे नप्रवासस्येति स्मृत्यापरे पूर्णोप-
वासः प्राप्नोतीति चेन्न तस्या सामान्यशास्त्रत्वेन प्रतिपद्युग्माभिधायिनो विशेषशास्त्रात् दुर्बलत्वात् चैत्रीन स्कान्दे व्यासैः पूर्वतिथ्याः प्राक्।
व्याप्तितया उभयव्याप्तितया च स्त्रुत्यभिधाने सति तासामेव तिथीनां व्याप्तिनाम भाव उत्तरतिथ्योपक्रमे पक्षे न तु पूर्वतिथ्यापरा-
व्याप्तो सत्यां तत्त्वान्तरीयकस्य सायाह्नव्यापिनरवयवं भावित्वेन एव कृतदभिधानं निरर्थकमिति चेत् किमिदं केवलसायाह्नाभिधायिवाक्यं
चोदयसि किं वा उभयाभिधायि गार्ग्यं नाद्य पदाविनोवापराह्णव्याप्तिं सायाह्नमात्रव्यापित्वेन तत्परिपूर्णविकल्पाद्यपराह्णव्यत्वात् द्वितीये
त्वैश्वानरे इष्टि यावेनावर्षुः स्तु वाहं न विद्यति स च न्यायश्च हरादिपादव्यवस्थितः काम्यकाण्डे श्रूयते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्
त्रेतातृप्ते द्वादशकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालश्छिनत्ति त्रैष्टुभ्या हि स्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजेवास्मिन्
अन्नाद्यं दधाति यद्वेकादशकपालस्त्रिष्टुभेवास्मिन्निन्द्रियं दधाति अत्र द्वादशकपाले ब्रह्मवर्चसादिफलविशेषाद्वादशकपालादिषु
नावधिर्विधिरिति पूर्वपक्षः उच्यते विशिष्टश्रवणे कर्म पालेन न व्यवरोधः सति उत्पन्ने द्विविधः अष्टाकपालादीनां प्रत्यक्षाधाराभावात् उपक्रमो
पक्रमाणां नैकत्वेन तेषां विधानं भाव्यः एव पर्वद्वादशकपालादिषु विनिर्णेयम् एकस्मिन्नेव विधौ द्वादशकपालस्य स्तुतिरिति
तः एवमत्रापि यत्सायाह्नमापिस्थतेन पराह्णव्याप्तिं स्तौति किमुत कृत्स्नमिति तत्रान्तरे पक्षस्य सायाह्नव्याप्ति अपराह्णव्या-
प्तिः प्रशस्यते स्कन्दपुराणे विशिष्टाभिधानात् शुक्लप्रतिपदः पूर्वविद्धत्वाभिधानात् इतरासां प्रतिपदां तद्विपक्षत्वेः प्रतीयते शुक्ल-
पक्षोपवासापराह्णसायाह्नव्यालिदिनानां पद्यानां समूहः समूर्ध्वतिप्रयोजकत्वेन संतिमिः पक्षद्वहेति एवं वह्निविधसंप्रपेदतिनिर्णीतपूर्व

विति अत्रोच्यते यद्येकवचनबलात् प्रातः एव संकल्पः कार्यः तत्राह्निके नापराह्णेन मध्याह्ने पित्र्यकाले ऽन्हितो भवतामिति अत्रोच्यते यद्येकवच
त्वात् एव संकल्पः कार्यः तत्रागतो ज्योतिः प्राक् प्रसिद्धप्रतिपद्योगेऽपि समस्तमिरा वादित्वात् प्रतिपदः सत्वात् अत्र तद्वदेद्वलः यां तिथिं समनुप्राप्य
आस्तं याति दिवाकरः सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु इति अह्नाध्ययनयोरुपवासादि तिथि विलक्षणे उपलक्षणाय कल्पितत्वात् सूर्याक्रमे वि
तिवद्वचनं निरूढं अत्रास्तमयात् पूर्वं मुहूर्तत्रयव्यापिनी तिथिं समनुप्राप्येत्यादि व्याख्येयं ननु ततो ऽत्र सा व्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोक्तवे
धाभावे नान्तरतिथिरेव ग्राह्या स्यात् प्रसंगात् तथा त्रिमुहूर्तव्यापिन्यां स्कंदपुराणे दर्शिता यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पित्तनो गुरुः सा तिथिः स
द्धिते प्रोक्ता त्रिमुहूर्ता यदा भवेदिति पितामहस्मृतौ च त्रुटा गार्ग्यवचनैः यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात् त्रिमुहूर्तिका धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां
तां विदुर्बुधाः इति वृद्धवसिष्ठोऽपि यस्तां तिथिं व्याप्तस्तमियात् सूर्य त्रिमुहूर्तैः केः परदानजपादिष्वसत्वान्नोपक्रमेत् इति ननु सायंतनत्रिमुहूर्तेषु
36 रूप्रतिपद्युपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्पः प्रतिपद्युपवासः कार्यः इति कुमारादिवाक्यमात्रमिह नियमितं नतिथित्वे परमस्तु सा मध्याह्ने व्यासस्तु व
र्धमानाकाल्परेद्युरुपवासः प्राप्नोतीति चेन्मैवं दर्शादिवाक्ये केदित्वविषयत्वात् तत्राहव्यासः द्वितीयादिक युग्मानां द्वयपतनानि यमादि
युग्मको श्राद्धादिरत्रादौ ह्रासवृद्धादि चैवं दोषोतिनियमादिष्ठि स्यादिपूर्वेन पित्र्यक मध्यतिरिक्त व्रतोपवासादि सकलकर्मणां गृहे गृहेका
दिष्टादेः स्यादि पूर्वेन विवासादिभिः संगमंत्रप्राप्त्यतिरिक्तपार्वणाद्य स्यस्य च प्राद्यविसादि पूर्वेन प्रागलिकप्राप्त्यस्य स्यादि
पूर्वेन दर्शग्रहणांतदेवं पूर्वेद्युः प्रतिपद्युपवासे कृत्वा परेद्युः पारणां कुर्यात् न त्वेवं चेत्स्यते कीं प्रातः पारणां किं तिष्ठत्वहनीति नाद्युपक्षे तु वचन
विरोधात् तिथिरितत्र नियमेतिथिमांते च पारणां अतो मध्याह्नतो तु प्रसंगमवाप्नुयादिति न द्वितीयः देवलवचनविरोधात् उपवासेषु सर्वेषु
सर्वाह्णे पारणां भवेत् अन्यथा तु फलस्यार्धं धर्ममेवोपसर्पतीति यामेधर्मः नायं दोषः पूर्वाह्णवाक्यस्य सामान्यपरत्वेन परविद्धोपवासविषयत्व राम
या संकोचनीयत्वात् एतदेव विस्पष्टनिगमेऽप्युक्तं सर्वत्र तिथिवृद्धौ वरां विना उपोष्य विधिवत् कुर्यात् तदन्ते च पारणामिति मधुन तु ३६
तु स्कंदपुराणेऽपि तिथिनाशे व्रतं चैव ... उपवासवृत्तादिषु तिथ्यन्ते पारणां कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति अत्रोपवासव्रतादिष्वित्यादिशब्देन क
न स्नानादिनाविनिवृत्त तिथि यां तिथिमुद्दिश्य ता निर्देवगुणविहितानि व्रतानि वा ते कृत्वं स्याद्यभिप्रायः अस्य च तिथिमांत पारणास्यापवादः क्वचित् स्मर्यते तिथि
नैव मांते च पारणां यत्रोक्ता ज्ञाते यामत्रयोर्ध्ववर्तिनी तत्र प्रातरेव स्यात् पारणामिति यथा कृत्रोपवासमुहूर्ते सर्वोऽपि पूर्वविद्धायामेव कर्तव्यः स चोत्तरे चेत् पारणो

३६ नेनतोप्यधिकवेधः तत्रोभयत्र कुहूलिप्तस्य दर्शो वा ग्राह्य इत्यसम्प्रतिपन्नत्वे पूर्वत्र गृह्यादूर्ध्वं त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा स्यात्तदा सैवोपोष्या अन्य
थापूर्वैवेति निर्णयः व्यासवचने पूर्वविद्धायां कुहूप्रतिपद्योगिरिष्टेव पिण्डे विहितेन पर्यंतपूर्वैवेन प्रतिपन्मिश्रितवासो वस्तु सर्वं चैव सुभयंति
बहितं वचनान्तराभ्यां तयोः संग्राहकयाविधानान्न एवमाद्दर्शे तथाष्टमी अमावास्या चतुर्थी कारपोष्याः परसंयुताः पराः पूर्वेण संयुताः सप्त
वत्सी दुर्गा नवमी तथा चतुर्दशी अष्टमी तथा पूर्वविद्धानु कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति नन्वाश्वयुजमासे योऽयं नवरात्रोत्सवः तदुपक्रमस्यापि पूर्व
विद्धायां क्रियमाणत्वात्सोऽप्यत्र विवक्षणीय इति चेन्न तस्य नवरात्रत्वादेकभक्तनक्तप्रतिपदि दर्शनादेव वेधे पितृपूजाय स्वस्य मानत्वात्
न च अनेतादीनामपि दैवानामाविवक्षणीयतामिति शंकनीयं तेषु वृद्धिः पित्र्या च स्वस्य वृद्धिमिति च नैवं स्वयमाणत्वात् पित्र्यशब्देनात्र मतोऽपराह्णं विवाहि
तं आपराह्णिकीति तावाश्च वचनेन अभिधानात् आपराह्णिकत्वे च मतोऽपराह्णः प्रयोजकमिति वक्ष्यते स्वेनात्र हितेष्यते परता पराह्णव्याप्तिप्राह्या
तु पितृमंत्र मनुरुद्धे इति विशेषविधानं मतन्यथकमिति चेन्न तस्य गादार्थत्वात् यदा पूर्वेद्युरुभयोः पराह्णस्पर्शः समस्य परेद्युरेव मतोऽपराह्णं प्रतिपदि
तु तत्र वासे न पूर्वेद्युरेव विधीयते न चात्र पित्र्यान्देशेकोद्दिष्ट विषयत्वं युक्तं एकोद्दिष्टश्राद्धानां मध्याह्नादि कालेषु विहितत्वेन कर्मकालव्याप्ति
ग्राह्यत्वेपरस्तत्र ग्रहणात्वात् तेन कालाद्दारीतेनस्मृतिः आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति
मनुरपि पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति दैविकं विश्वामित्रेऽप्याह देवोद्दिष्टं क्षिप्यते
यत्तदैविकमुच्यते न तिथ्यश्राद्धं कुर्यात् द्वादश्यादिषु यत्नतः तस्मादेकोद्दिष्टादिकमत्र विवक्षितं किं तर्हि मतोऽपराह्णं अमावास्या किंचि
त्पार्वणश्राद्धं अत्र पूर्वविद्धायां पितृश्राद्धं पूर्वविद्धेन विहितोऽप्युपवासस्तु परयुतामेव भविष्योत्तरे स्कन्दे यान्निवृत्तेन कार्तिकमासांते
दर्शपापप्रभोजनादिदिवसे नियमं विधायैवमुक्तं ततो मार्गशिरे मासि प्रतिपत्परेऽहनि पञ्चगव्यं चोपवसेन्महादेवं स्मरन्हरिं ननु पूर्व
विद्धायां कुहूयुक्तप्रतिपद्युपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः कार्यः किं वा प्रतिपत्काले नाद्यः अमावास्यायां प्रतिपदुपवासस्य
संकल्पायोगात् अतएव तां वापनः योयस्य विहितः कालः कर्मणः स तदुपक्रमे तिथिर्याभिगता सा तु कार्या नोपक्रमोऽस्तिनेति स्कंदपुराणेऽपि
योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे विद्यमाना भवेदेषा नोपासिते क्रमे सा विनि न द्वितीयः अवः कालस्यैव संकल्पाङ्गत्वात् तथा च स्मृ
तौ प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति तथा प्रातरारभ्य तिथ्यन्तं कुर्यान्नक्तव्रतादिकं नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालो हि तौ स्मृता

नानिरूपस्यैवोपवासस्य पूर्वाह्णकालत्वं हेतुपर्यवसितं कार्यं कत्रप्रसह्यादेर्नैतामिसर्वत्रोपपत्तिकूलप्रत्युपदमुपेत्य दूषयंती तथा गौणप्रतिप
दकत्वे तेनोपाह्वयेयुः नचैवं सति द्वितीयातृतीयादिष्वतिप्रसंगः गौणप्रतिपत्तेरस्यत्राभावात् गौणप्रतिपत्तेतावता विनिर्णयेन कस्तत्त्वा
द्रत्तिवेत् तस्मिन्नैव गौणवाचकोला मध्यमित्वकृत्य शिष्टाचारप्रत्तिवेत् विपर्ययस्यतंयपूर्णमः तथाहि यदा यथा करीतराकस्या कोतिपदेदेविंद्रेऽभ
ति तदा नोत्संप्रतिपन्नशिष्टयुगे केचनाशिष्टाः पूर्वत्रानुतिष्ठंति अथैव यस्य नचतत्राविशेषतः शिष्टाचारः प्रमाणं नेतरेति उभयेषां शिष्टा
नामविशेषेत्वकथनाद्युक्तं प्रतिपन्नेति विशेषेणत्वात् स्वंतर्हि मुख्यत्वमयामतमस्यनिष्ठेतुमयुक्तमिचेत् यस्मिन्देशे यस्मिन्काले येषु शि
ष्टेषु नीरागद्वेषमस्त्वस्वभावमारणातिशयबुद्धिः तद्दृष्टाद्वस्थाचारस्य मुख्यत्वात् एतदेवाभिप्रेत्याहो शिष्टानुशासनेनेतरो यः समानमनंतिभ्रू
37 चयदितेकर्मविधिविधिसाचाद्दृष्टविधिसामान्यात् पेतत्रत्राह्मणाः समदर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः अरुक्षा धर्मकामास्युः यथा तेतत्र वर्तीन् तथा
तत्र वर्तेथाः इति श्रुतिरुक्ताः तत्रोक्ताः अलुब्धाः अहंकाराभिमानवर्जिताः धर्मकर्मजीवनमुक्ताः कुशलाः धर्मज्ञा सामिल
नेकुर्वाणा उपरीत्याकस्याचितेकस्य पराविद्या कस्य मुख्येत्वेस्य परोगौणो भविष्यतिति ननु सर्वस्यैवानाचारः एवंसत्येकामेवदेतरीपदुशास्त्रमवीत्वं
वैधायनापस्तंबमेदेन मनु परस्परविरुद्धमाचरतामुपपद्येतोऽनो मनुष्याणां स्वस्वपूर्वं रूपवर्षपर्याक्रमायातस्याचारो मुख्यः कदाचित्
संभवेमानोन्तरेणापत्ते नकेवलेनस्मिन्सर्वथात्केनापरूक्तः किंवद्भावामुख्यापाः एवं विद्वद्यायाः प्रतिपदोसंभवे शेषप्रसंगादनुमुख्याः रूपाः
रोग्यहत्यादिस्यगौणत्वं तदेवं मुख्यः प्रतिपद्गुपवासकृत्स्नपक्षः पूर्वे विद्वन्मुख्योतिस्थितं अथैकभक्तनिर्णयः वृद्धपुराणो वैष्णवमहोत्सवेप्रवृत्तेप्रति
पद्येकभक्तास्त्री ममासेकपिलप्रदइति तत्रासावेकभक्तमितिविधं स्वतंत्रमसांगमुपवासप्रतिनिधिरूपेति तेषां चितानीमुदाहरणं तत्त्वं तत्रैवं
चिंत्यतो किमुपवासवन्निचिरत्वेन कालत्व उत प्रकारांतरेणेति उपवासवदितितावत्सांश्चैवं यदि यंतथा कार्यमितिवचनेन उपवासैकभक्ताद्रि राम
कृत्यादेतिमिव विधिहितत्वात् नचकर्मकालव्याप्ता तन्निर्णयहितोकर्नीयं तकालस्य प्राप्यनिर्णीतत्वात् किंवत्तन्निर्णये विकल्पेकालव्या ३२
प्तिवचनस्याविषयत्वेनोपपत्तेः तस्मादुपवासवत्तन्निर्णयदृतिप्राप्तेव्रूमः कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः कर्मकालस्तत्रैकभक्ते दृष्टु
राणोदर्शितं दिनार्धसमयेतीते भिक्ष्यमेन भुज्यते पत्र एकभक्तमितिप्रोक्तं नक्तं नुमत्रयेणात्वेति अत्रेतदिना अर्द्धसेभावस्सार्द्धमुहूर्तपरि
तः कालः पंचधाविभागेन मध्याह्नस्यापरभागः एकभक्तस्यमुख्यः कालः दिनार्द्धेतीते सतिमनंतरभावित्वात् अत्रत्वमयासावानोवगितेग

३७ ननु पुनारोपाभविष्यात् स्पुनारोपप्रपंचितः अत्र प्रातःकाले घृतादिकं ब्रह्मपुरुषोर्दर्शितं तस्मात्प्रत्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानं वैदितेति यद्यपि त
तस्मात्तस्याववर्तते नत्प्रतिप्रत् तथापि पूर्वोक्तसंकल्पपाये नप्रतिपदः साकल्पमाहि स्मृत्यादिकं प्रातरेव कार्यं ननु पाठो नाम्बुपवास
वस्तु सर्वो पूर्वे विरुद्धाप्रतिपद्विहितो तयोः केनापि निमित्तेन तत्राप्यनुष्ठानासंभवे मुख्यं तिकिमुत्तरविरुद्धो गौणकालत्वेन ग्राह्यः किं वा मुख्य
कालातिक्रमात्तयोः परित्याग एव अत्र केचिदाहुः परित्याग एव युक्तः मुख्यकालस्यान्तरेणाप्यनुष्ठाने द्वितीयादि क्षपितस्य नुष्ठान प्रसंगात्
अपेक्षितं यथैवैव शिकोपनयनस्य गौणं इत्यादिमुख्यकालासंभवे सत्याधोऽन्याद्वि कालो गौणकालत्वेन स्वीकृताः एवमत्रापि विरुद्ध
वैषम्यात् तत्र गौणकालो वाचनिकः आगर्भाष्टमाद् विंशात्क्षत्रविंशाद्व्वं तरात् ब्रह्मक्षत्रविशां कालऔपनायनिकः परेति नस्वेवमंत्रान्तरमते
पदे गौणत्वेन स्वीकारे किंचिद्वचनमस्ति अन्तरेणापि वचनं युक्तिमात्रेणात् स्वकल्पनायां षोडशादिवर्षं [illegible] अपि सन्निकर्षविप्रकर्षेणान्
तस्मिन् गौणतरगौणातमावुपनयनकालो प्रसज्येयातां न चैतोपपद्यते अत्र श्रेयपत्ते स्येति यथाकालमसंकृता वित्ति यातिसमस्ताम् किं च पूर्वो
क्तविरुद्धयोरुभयोः परित्यागी कारेप्यव विचारो निरोति ये केचित् स्यात् तस्मात् परित्याग एवेति तत्रैके वदन्ति संस्कृते कावोपनयने दुष्टेति पः अ
पकानि बहूनि वचनानि प्रतिपत् द्वितीयायाम् द्वितीयैकं वचनं नन्वेतद्वचो नः विषयव्यतिरिक्तविषये मुख्यकालत्वे विरुद्धमिति ननु यथे
तद्विषये गौणकालत्वमिति चेत् अत्र वक्तव्यं किमत्र विधायीतरे मुख्यत्वं वाचनिकं किं वा यथात्र विषयस्य गौणकालेभिर्हितस्य ते अथायि
तद्विषयत्वं तस्य वचनस्य परिशिष्यत इति नाद्यः तस्मिन्वचने विधायतरस्य मुख्यत्वाप्रतीतेः द्वितीये तु सामान्यवचनस्य विशेषव्यतिरिक्त
संभाविकृतस्य विषयत्वे परिशेषणीये तथा सति कसप्रतिपद् विषयत्व मुपवास व्यतिरिक्तदंतव्रतादिविषयत्वे संभावितत्वात् यथा प्रतिपद्वि
द्धे तथोपवासे पि गौणकालविषयत्वे कुत्तो न विशिष्यते द्वितीयायुतोपवासनिषेधाधिकारे चेत् तस्यानि वेधस्य पूर्वे चिदोपवास प्रसक्तापाता
न्यपवि अपवादो वा अत्र योगो ऽथ प्रथमः पक्षो योगेऽ अन्याद्दसन्तत्त्वा [illegible] प्रपसा धर्मजाद्वे नोपपद्यते निषिध्यते ननु सर्वोपवास निषेधः
प्रत्यक्ष विरोधात् पुराणान्तर विरोधाच्च एवमन्याप्युत्तरविरुद्धाया प्रतिपदि सर्वथा प्रतिपद्युपवासनिषेधोऽस्त्विति यथा चोदितानुद्दिते
तथा स्मृत्यन्तरेन प्रसंगो स्यापि न तु सर्वथा ऽस्य कर्थं तो वेद भाव विहितो परित्यज्येयातां यदितत्तु पुनः स्वामिनेदं तत्रैव स्यात् चेत्तथापि मुख्यगौणा
नेदेन व्यवस्थान तु न चैवं व्यवतिष्ठः ऽस्य इत्य विचारो निर्णीतो भवति प्रशस्ता तिथिः स्वीकरणीय तदुपयोगात् तथानिचान्यानि सामान्यवच

ष

नैतग्र त्वात् परास्वतंत्रैकभक्ते पिकेनचिन्निमित्तेन मुख्यो कालात्संभवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते नतु किंतु वक्तव्यं अयं गौणो पक्षरूपवा
सप्रतिनिधिस्त्वमेकभक्तं तदुपवासप्रतिनिधिकार्यीत तस्यगौणोपवासत्वात् अतएव मनुः निषेधपक्षोपवाससमर्थकेपिसातत्येतिन
वतां हमेव नास्तीति श्राद्धेनोपवासवत्स्थाकरोगादिनातदशक्तौ गुर्वनुज्ञायातस्यैकभक्तस्य संभावितत्वात् अहेगत्वात्स्मृत्यंतरगाणि अ
पोमूलं फलं पयः हविर्ब्राह्मणकाम्याच गुरोर्वचनमौषधमिति मुख्यात् इत्येकभक्तनिर्णयः अथ नक्तं नीर्णीयते तत्र व्रतराजपुराणे धान्यव्रते प्र
ते मासाप्रोपैर्ता क्षितेपक्षे प्रतिपद्यपर्यास्त्वम वेत् तस्याः स्वरूपं कुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेदिति अत्र न कं सभोजनपरः कालपरत्वेप्रकुर्वी
तेत्यसामानाधिकरण्यापातात् नहि कालक्षेन चित् कर्तुं शक्यते तस्य च भोजनस्य रात्राविति कालावधिः अतो दिवाभोजनरहितत्वे सति रात्रिभोजनं नक्तस्वरूपं अनयो
र्या स्वतंत्रप्राशस्त्यं रात्रिभोजनस्य विधानवैयर्थ्यात् तस्य च नक्तभोजनस्य विशेषवचनेन गौणत्वे साक्षिषेधोपपठितत्वात् यथा हि भोगविसर्ग रात्रिमध्ये तत्र कुर्वी
३४ तेत्युविधानात् एवं च सतिप्रधानाविरोधेन गुणलोपो भवेति नयोर्दिवानुष्ठानमयुक्तं भवति प्रधानस्यैव वनस्यकालदूयंम विधसुणलोपे दर्शितं मुहूर्तो
नेदिननेक्तं भवदंतिमनीषिणः नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिपेति अस्य च कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह देवलः नक्षत्रदर्शनात्
नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतं यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यत इति स्कंदेपि न नक्तं निशाया कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः यतिश्च विधवा चैव
वकुर्यात्तत्सदिवाकरं सदिवाकरं तु तत्राक्तं मतिमेघटिका दूये निशानक्तं तु विज्ञेय यामार्द्धं प्रथमे सदेति रात्रिनक्तभोजनेव्यासः त्रिमुहूर्तप्रदोषः
स्याद्भानावस्तंगते सति नक्तं तु तत्र कर्तव्यमितिशास्त्रस्य निश्चय इति स्कंदेपि नक्तकालो ध्ववाल्पस्थितो तत्र नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यं तत
दाह वत्सः प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा एकादशीं विना सर्वाशुक्ले कृष्णे तथा सितेति एकादश्यां तु नक्तं तत्रोदयव्यापिनी ग्रा
ह्या तदुक्तं भविष्यपुराणे प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः उदयस्था सदा ग्राह्या हरिनक्तव्रते तिथिरिति अत्रापि एकभक्तन्यायेन द्वैधावि राम
धयमेव इत्युक्तेस्तसीतापाः मध्यान्हप्रदोषयोरेवमिन्नत्वात् पूर्वेद्युरेवप्रदोषव्याप्तौ पूर्वेति दिनद्वये व्याप्तौ परेद्युरेव प्रदोषेकदेशव्याप्तौ परेति दिनद्वये ३५
प्रदोषव्याप्तौ परतिथिरेव तदाह जाबालिः संवत्सरं प्रदोषव्यापिनी तिथिः तस्यामेव नक्तं स्यात् उभयत्राप्यैषापरतः इति उभयत्रापि सा तिथिः
विद्यते परतः पूर्वोः उभयत्र प्रदोषव्याप्त्यभावे पि परैव तदाह जाबालिः अत दूयाद्वेपरत्र साप्रदस्तादर्वाक्पतनो हि सेति प्रदोषेतदभावे स्यात् अपादर्वा
ग्यतः साविद्धा नृतः सागुल्यात्पूर्वाः अस्य च दिवा भक्तवत्नैव प्रदोषव्याप्तिः सायंकालव्याप्तिरपि निर्णायकत्वे भवति तद्ग्रहेनाभिप्रायेणसायंमुहूर्त

गौणाः कालः स्वित्य स्वज्ञानात् स्वास्थितेस्तनिमुख्यकालव्यापिनी तिथिर्ग्रहीतव्या अतएवमपराह्णव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते तिथि
रिति बाधापत्तेरपि उदये तूपवासः तस्यास्तत्प्रयोजकत्वात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते तु तैतिथिरिति न चाद्वैधोपवासोऽपि मुख्यः तन्मूलत्वे
ऽपि यामेव विशेषशास्त्रप्रवृत्तेरनौचित्याद्धि विधिर्हि विशेषशास्त्रे तिथिप्रयुक्तमेकं कर्म प्रयुक्तमपरं तत्र पार्वणाद्धिकास्तु तिथ्यादेव स्यूने न कर्म
विधेरुक्तो सामान्यशास्त्रे विज्ञाय प्राप्तायां पूर्वोक्ताः परे संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ता इत्यनेन कर्मविधेराधिक्ये सामान्ये तदवेधेनाह वि
हिता तिथिर्विषये अपि सामान्यविशेषन्यायेन उदाहृतेयं ते पूर्वाह्णिकास्तु तिथयः इति तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् सामान्यशास्त्र स्थे
प्रतिपत्से मुख्यकार्यता तिथिविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् विशेषशास्त्रे तथा सति हि विधेनापि शास्त्रेण पूर्वोक्तविधानात् मेघोपवासस्य
स्थितेः अत्र तु मध्याह्नव्यापिनीत्येतत् कर्मविशेषविशेषशास्त्रं अतस्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते न तु प्रतिपन्मुख्यकार्यतानेन तिथिवि
शेषविशेषशास्त्रेण कुतो निर्णय इति चेत् उभयस्य विषयत्वे नापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः। ननु मध्याह्नव्यापित्वं न भवति तिथ्यन्तरैकमते
विषयत्वेनोपपादयितुं शक्यं अतः कर्मविशेषमपि तिथिविशेषशास्त्रेण समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं न श्छिन्नं मध्याह्नव्या
पित्वसमुच्चययोः पूर्वविशेषणयोरेकमपि विधीयमानं यत् तत्र विरूपं मध्याह्नव्यापित्वेन तदाविरोध इति चेत् तथापि तिथि
विषयाविशेषशास्त्रात् कर्मविशेषविषयशास्त्रं प्रबलं तिथेर्गुणत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात् तस्मादेवं द्वैधे कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णय इति
अत्र निर्णीतयोर्विषयः सोऽभिधीयते पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वे परेद्युरेव तद्व्यापित्वे उभयत्र तद्व्याप्तित्वे उभयत्र तदव्याप्तित्वे उभयत्र साम्येन
तदेकदेशव्यापित्वे उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वे चेति तत्राद्ये प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वे तत्तद्दिने पूर्वविहिता
स्यात् मुख्यकालव्याप्तेः सम्भवे विजोगाकालव्याप्तेरधिकत्वात् अन्तिमेनैव न्यायेन उभयत्र मुख्यकालस्य व्याप्त्यभावे द्विगौणकालव्याप्तिस्तामिन्
पूर्वदिने दैवपित्र्ये व्यापोऽपि ज्ञः एकदेशमधिकं व्याप्नोतीति तदानीं तद्ग्रहणं आह गौणकालव्याप्तेः पूर्वेद्युर्ग्राह्या
रात्रु परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोतीति तद्गौणकालव्याप्त्यभावे पित्र्ये कालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या न न त्वेकत्वे
कर्मकालनिर्णयः अथ योगेन कथं तत्रोपपत्तिरिति चेत् उच्यते एतावता पूर्वं मध्याह्नव्यापिनी तिथिरित्थं मध्याह्ने एकदेशव्याप्तिर्दि
वासे रागिनः पूर्वाह्णे मध्याह्ने विरहितत्वेन अपराह्णे न तस्य पापापराह्णे दैवस्य कालोऽयं मतः साम्यन्तया विधेयमुख्यः कालः प्रधानानुसारेण गौण

39

दयमनुदेहरू यदा चतुर्थी समाद्दीराणा वा तदा गौराणा कालस्य व्याप्ते भवेत् न स्वर्वेषु रेव भायेपुत्रादिना कर्त्तव्ये तरेणातन्नकं करणीयं इति निर्णयः
अथापाचितनिर्णीयते दुर्गो दा स्त्रेस समीव्रतेयं अभ्यां मात्रा विहितत स्यैक भक्तवत्प्रतिपदेककालविद्व्याविधेर्ना स्त्रैत सयाचितमेवन निषेध
रूपत्वात् स च निषेध उपवास स्वरूपेणात्र विधेयोकरोति अत एव सैकत्वोपि अस्मिन्नेवमेव याचितमन्नं नमोहं इति स्वैकत्व्यः अथवायाचितं
दूरमस्याचितमिति अप्रयत्नलभ्यं स्वयं दत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते तत्र पायि परायीन तादिवनत स्यकालविशेषो विधातुं शक्यते यथा स्वगृहे स्वयं
चितवस्तुदानीमयाचितं भवति न पायिस्वप्रयत्नसंपादितत्वाद्याचितमेव अथ यत्रानिषेधस्यप्रसक्ति पूर्वत्वात् पायाप्रसक्तोऽप्रयत्नलभ्य विषय
त्वात् अयाचितशब्दोपि परद्रव्यमेव विधायि करोति अत्राया चितशब्दस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात् यथो क्तौ सावावयो संपन्नाप्रतिषेधः यद्वा सस्य
प्रतिषेधपर्युदासयो स्तुभयोः प्रतिषेध पक्षे प्राजापत्यकृच्छ्रमारभ्यानेगौतमोप्याजहार अथापं अहं न यावेतिपर्युदासपक्षे बृहस्पतिर्व्याजहार॥
अहं प्रातरहं सायं अहं मयाचितां अहं परंतु नापते यस्यामुपचरन् कृच्छ्रमिति स्मृत्यंतरेपि अयाचिताशी मितभुक्पराकमितिपथुपादिति मित
भाजित्वं रूपग्रासत्वं तदुक्तं चतुर्विंशतिमतेप्रातः सुचारू रूपग्रासान्नेनपद्वदशैव तु अयाचितेतु द्वौ वाहोप्राचायश्चाविधिस्मृत इति तत्र प्रतिपदसो
यं अग्रपन्नाल्पनीतचेत्येतातुभयं स्मृतिसिद्धमवगम्यते तथा च प्रतिपदूहक्प्रयोगं प्रत्ये कः अयाचितास्तसंग्रहो पद्मपितुर्ज्ञात कत्तव्या इति तथा
पतिधर्मे षण्ना: मिताशीने समुयोगास्त्वाकमासिनिमंत्रितं अथायाचितत्वं तद्वत् भोजनमनुकुर्वीत म दिप्रतिषेधः यदि द्वायर्युदासः तु तथा
चैकभक्तादिवन्न कालो विशेषणीयः प्रतिषेधेनतु यथा भावात् पर्युदासादा +पदाधीनत्वात् अस तित्कालविशेषविधौ नक्तं भक्तवद्यादिवन्न
मन्त्रप्रवर्त्तते तथा सतिकिं पौर्वाह्नि कास्तु तिथयः इति वृत्तेतत्र राणां ग्राह्या किं वा युग्मा ग्रिवा वक्ष्येन पूर्वेतिसिद्धांत पुराणावाक्यस्तिथि विशेष विधत्ता र
नुष्ठानं याथा अनेकैव माधवेन प्रातिपदव्या॰ याचिते पूर्वविद्धेग्राह्या अपाचित्तस्य नियमरूपत्वात् द्वितीयादिक युग्मात्मारूपणानियमादिषि।
सकलत्वात् इत्याचितनिर्णयः प्रतिपद्युपवासैकभक्तनक्ताया चितानि निर्णीतानितत्र कृच्छ्रमतिपत्सर्वविषया का वसंप्रतिपद्यतः किंतु एक
भक्तनक्तयोः सर्वासु तिथिषु मध्याह्न प्रदोषव्याप्या निर्णयः अयाचितस्य प्रातिस्विककालविशेषविध्यभावात् उपवासवत् कृच्छ्रलप्रतिपद्योर्द्धा
तत्र विशेषाहित्वं स्मृतावक्षसिद्धं अथ प्रतिपद्दानव्रतानिनिर्णीयंते भविष्योत्तरे धौम्यवाद्दानपत्ये प्रतिपत्सुद्विजातस्मात्सर्वजयिताप्रजा पे
ति सौवर्णाम्रस्विदं च मार्पितादुयत्र कृत्तालाचौर्द्धं चरणात्रे सुगंधिवर्णं तस्मात्तैर्पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेदितिविब्रह्मपुराणोफलव्रतं प्रव
ते मासिमाद्रपदे शुक्ले प्रतिपत्रतिथौनैवेद्यनुपश्चैक्रौनौ वोडश्चत्रिगुणानिच फलानिच फलानि पिद्धयानिदद्यात् वाहिद्याप्रीतिदाद्वायनौ

४० मयादित्युक्तं दिवारात्रिवृत्तत्वे च कूर्मपुराणे ऽभिहितं प्रदोषव्यापिनी पत्र त्रिमुहूर्ता यदा दिवा तदा नक्तव्रतं कुर्यात् स्वाध्यायस्य निषेधवदिति पद्य
यत्र प्रदोषकालसाम्यात् कालो द्वावपि भोजको प्रतिभासेते तथापि प्रदोषव्यापिनी मुख्यः कल्पः सायंकालव्यापिनी तु कल्प इति जाबालिवचनादवगम्यते
तन्न त्याज्यात्वदति प्रदोषे व्याप्य भावमनू घता दृष्टप्रतिपत्रो गौणस्य श्रवणात् तथापि वृद्धिक्षयाभ्यां प्रयोगे दिवाद्वैधतः सदा गृहस्थेनापि तिथिर्दिवा नक्तमाव
रेत तदुक्तं स्कन्दपुराणे प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते आत्मनो द्विगुणच्छाया मतिक्रामति भास्करे तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि
भोजनं एवं द्वाभ्यां तत्र तोविद्वा सायाह्ने भुंजितेति कुर्यात् न्यक्षेत्र नक्तं फलं भवति निर्णय इति यतु सप्तमी भानुवारे द्वैधे सौरनक्ते विद्वत्तं तत्र
वैकल्येन विपर्यासे न पाकालव्यापिनी मुख्यः कल्पः प्रदोषव्यापिनी तु कल्पः एतद्देवाभिप्रेत्य सुमन्तुः त्रिमुहूर्तस्पृग्ग्राह्या निशि चैवं सा वती तिथिः स्यादिति
मवेन्नक्तं महत्येवं तु भोजनमिति अत्र सायंव्यापिनी मुख्यकालत्वात् प्रथमं तन्निर्देशः प्रदोषव्यापिन्यनुकल्पत्वात् पश्चान्निर्देशः स्तनेनोक्तं तु प्रदोषव्या
पिनी मुख्या तदुक्तं कूर्मपुराणवचने सैव प्रथमं निर्दिष्टा सायंकालव्यापिनी पश्चान्निर्दिष्टेति विवेकः तेषु नक्तेषु प्रदोषव्यापिनि गृहस्थो ऽपि भानुवार
संक्रान्त्यादिनां ग्रहणस्य यापि रात्रिभोजननिषेधः तदा दिवैव नक्तं कुर्यात् तथाच भविष्यपुराणेप्यादित्येनाहि संक्रान्ते नक्तं कुर्वन्ति मानवाः
दिनान्ते तेपि भुञ्जीरन् निषेधाद्रात्रिभोजने इति अस्मिन्नर्थे दिवाभोजने ऽस्तमयोपास्यः ततः प्राचीने जपस्य एवं च सत्यन्तिमभागत्रिमुहूर्तेकान्ता
ल्पपद्यते एवं त्रिमोजनेपि घटिकात्रयमुत्तमः कालः घटिकाषट्कं मध्यमः कालः एतदेवाभिप्रेत्य वचने स्मर्यते प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रय
मिष्यत इति त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तंगते सतीति निशीथपर्यन्तो जघन्यकालः पंक्तप्रकुर्वीतेत्यभ्यावृत्तिः सामान्येनाभिधानात् अस्योरनक्तेषु
सामान्येन वैषम्ये गौणादिन्ह्व यत्र प्रदोषैकदेशव्याप्तिः परेद्युरेव नक्तं कार्यं सायंकालस्य गौणत्वस्य तिथिव्याप्त्यात्वत्र अनेनैव न्यायेन सौरनक्तेषु सायं
कालैकदेशव्याप्तौ पूर्वे तिथिर्ग्राह्या प्रदोषकालस्य गौणस्य तिथिव्याप्तत्वात् अत्राप्येकभक्तवन्न्याय एव कोपगासस्यानोपनक्तयोर्निर्णयोऽद्रष्टव्यः
यथा कालव्याप्त्यसहितयोरेकभक्तनक्तयोरेकस्मिन् दिने प्रसक्तिः स्यात् तदा कथं कर्तव्यं न चैकदा दृष्टप्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यं क्वचित्प्रसक्तिसंभवात्
तथाहि एकस्य सप्तमीव्रतं नक्तं चान्यस्य सप्तमी ऽष्टमीस्वीकारो तथाहि तत्र तत्तोपादिवसे सप्तम्यां तेषु पंचदश दिनेषु एतेष्वनेन नक्तं चैक भक्तमुपवासं चैते पञ्चाशपञ्चदशानि विहितानि
ते अत्र परेद्युः सप्तमी पंचमी मध्याह्नपर्यन्ता सप्तमी निशान्ते तत्र च ऽष्टभ्यनन्तरं तस्याः पूर्वाह्ने पूर्वा पञ्चम्या व्याप्तित्वात् सप्तम्यैकभक्तं तत्र सायं प्रदोषव्यापित्वात् चतुर्थ्यां नक्तमपि तत्रैव तथा
सति परस्परविरोधः दुष्परिहरः अत्रोच्यते एकभक्तस्य प्राधान्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्यकाल एव तु भक्तः तद्विरोधि निनक्तेनानुकल्पः सर्वथा विधः
दिनानामनुष्ठानात् कर्तव्यमनुष्ठानाच्च परा च चतुर्थी परेद्युर्व्याप्य सायंकालं व्याप्नोति तदा तस्या गौणकालव्यापित्वादेकस्य कर्ता दिनभेदेन भेदेन व्रत

तत्काले। ह्नो मुहूर्त्तद्वयं ह्येवं तस्मिं श्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं विहृद्वैते अत स्तत्कालीनी व्यापिनी या तिथिर्भवति सैव
कर्मणामह माकव्य योग्या ग्राह्या अत्रोच्यते पौर्वाह्णिकाः तिथयो इति वचनेन दैवे पूर्वाह्णव्यापिनी मुहूर्त्तपरिमिता या तिथिर्ग्राह्या त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्ग्राह्येति
वा यत्तु दक्षेणोक्तं त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः स्यादुदयगामिनी हि मुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्हि उदयगामिनी तिथिरत्र त्रिमुहूर्त्त [illegible] सर्वाधिकं
प्रस्तुतो प्राबल्यमेव तथा हि त्रितिथेः सर्वत्र प्रसक्तिः पूर्वकः प्रसक्तिः [illegible] त्रिमुहूर्त्तवे भाविते होन सिद्धमाद्यभवतीति तत्र प्रसक्तं
त्रिमुहूर्त्तत्वं समग्रिणोऽभावात्तथैव [illegible] व्यापि विवि सप्रतिषिध्यते अतस्तत्र चतुर्थमुहूर्त्तं स्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या
ति चितिसम्पत्तिरिह द्वावपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यो मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः एतदेव [illegible] मुहूर्त्ताभीत्यपि [illegible] पठ्यते नन्वत्र [illegible] वचनेन नि
र्णयः [illegible] अनुपपन्नः [illegible] विषयत्वाभीधाना देकोद्दिष्टादिषु [illegible] इति सर्वत्र
[illegible] किं चोक्त [illegible]
[illegible]
[illegible] सर्वत्र [illegible] स्वर्गादर्शपरौ कार्यौ हि [illegible] सायं [illegible] कालिकौ ति स्वर्वः
साम्ये [illegible] दिवा [illegible] विरोधः प्राप्नोति तत्र दैवस्य अभेदेन व्यवस्था
[illegible] कर्मकालव्यापिन्यास्तस्य स्वर्वदर्शयोर्दिवा [illegible] विरो
धे प्राप्ते सति कर्मकालव्यापिन्याः [illegible] ननु [illegible] निर्णय [illegible] प्रतिषिध्यते ननु व्यासः [illegible] दिवा [illegible] विषय
त्वेन [illegible] कर्मकालव्याप्तिः स्वर्वा दिवा [illegible] निर्विषयत्वमेव प्रसज्यते [illegible] एवं यदा
पूर्वेद्युः [illegible] विषयक र्मकालव्याप्ति [illegible] कर्मकालव्याप्त्यभावः [illegible] दिवा [illegible] ८ राम
[illegible] पूर्वाह्णव्यापिनी [illegible] एवं [illegible] ४०
[illegible] सति [illegible] व्याप्नोति परे [illegible]
[illegible] व्याप्नोति [illegible] मुहूर्त्तव्यापित्वेन [illegible] व्याप्तिर्न [illegible] किं [illegible]
[illegible] कर्मकालव्याप्त्य [illegible] व्याप्त्य [illegible] परे [illegible] कर्मकालव्याप्ति

शीतानि दानव्रतानि प्रयत्नतः भुञ्जते बाधुपातस्थावतस्य नियमाश्रयाः एवमन्यान्यपि दानव्रतान्यन्यान्युदाहरणीयानि तानि च सर्वाण्युत्तरविद्धायां
३८ प्रतिपदि कर्तव्यानि तेषां दैवत्वात् तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः यो यो हि कालस्तिथयो दैवे कार्ये फलप्रदा इति यद्यप्येवं तिथिसामान्यपूजा ग्रहे तत्प
पि प्रतिपदि बाधकाभावात्तत्र प्रवर्तते न चात्र युग्मवाक्यं बाधकं तस्य तिथिविशेषपूजाव्यवहारत्वात् सा यत्कर्मकालव्याप्तिवाक्यात् दुर्बलत्वात्तिथिर्य
कर्मणीतिततः प्रबलमिति एवं मुख्यं कर्मकालव्याप्तिवचनं स्मृत्यन्तरे कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः तया कर्माणि कुर्वीत ह्रास
वृद्धी न कारणमिति स्कंदपुराणे यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी तिथिः तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति गार्ग्यो विषयोपसंहितः
कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति कर्मकालश्च दानव्रतयोर्देवत्वेन पूर्वाह्ण एव गतव्याः पूर्वाह्णे वै देवा
नामिति श्रुत्यानुपकर्मकं न तु पौर्वदैवत्वेपि प्रतिपदो रुकालविशेषः सूत्रकारेण सामान्यरूपं पूर्वाह्णशब्देनाभिधीयते ननु वैवं प्रकृते तयोर्दानव्रतयोः
किं विद्धाधकमस्ति अह पूर्वो भागः पूर्वाह्णः स च पंचधा विभागपक्षे मुहूर्तत्रयात्मकः कालः चतुर्धा विभागपक्षे पंचमुहूर्तात्मकः द्वेधावि
भागपक्षे सार्धसप्तमुहूर्तात्मकः पंचदशधा विभागपक्षे त्वर्थान्न चैव संपद्यते यद्यपि बहुधा पंचधा विभागस्तथाप्युत्तराः तिसृष्वपि मुहू
तथापि बहुकर्तव्यत्वे तयोर्विनिहितयो मुहूर्तत्रयमात्रेणानुष्ठानमशक्यत्वात् इतरेपि पक्षाननुकूल्यत्वेन गृहीतव्याः पंचसार्धसप्तमुहूर्तेऽपि
कर्मणः समाप्यते तत्र कृत्स्नदिवसव्यापिनी अत एव देवलः यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादि
ष्विति व्यासोपि उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति भविष्योत्तरेऽपि व्रतोपवासनियमेघ
टिकैका यदा भवेत् सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकी इति यमपुराणेऽपि व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् उदये सा तिथिस्तत्र
विपरीता तु पैतृके इति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् उदये सा तिथिर्ग्राह्या + परीता तु पैतृके इति स्कंदपुराणे
पि व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् उदये सा तिथिर्ग्राह्या वि + र्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी इति बौधायनोपि आदित्योदयवे +
लायां या स्याद्वितिथिर्भवेत् पूर्णा इत्यवगन्तव्या प्रभूता नोदये विनेति न च स्वल्पत्वं कृत्स्नदिवसाननुष्ठा तथाप्युत्तरवचनव्याख्या स्त्रिधा ग्रहु
तो कियत्परिमाणा मुहूर्ते अपरा सा यतितिथि विवेचनीयं तत्र गौडाः पारनेनाप्यल्पत्वाभिधानात् निमेषमात्रप्रतिभाति तन्न व्याससवाक्ये
पि प्रतिभाति उदयन्नेवेत्यभिधानात् भविष्यपुराणादिवचनेषु घटिकामात्रप्रतीयते वचनान्तरेषु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्तेषु घटिका
चतुष्टयमात्र सत्ते तथा च पठ्यते उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ द्विमुहूर्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति अयमर्थः भानावुदिते सति

इतिपञ्चकनिर्णयः। उक्तानुमासिकमकृत्वा यदि तदानन्तराणि प्रतिपद्विपाणि ताद्वरैव द्विषये निर्णयः सुस्थितः अयमपि ग्रन्थितीर्थे तत्र मा
मासेनापराह्णप्रतिपद्वित्रिविहितं प्रतिपत्सैव विहितं यायाभवेदापराह्णिकीदैवं कर्मतदा ह्यस्तित्र्यवामेत्युक्तं इति आसमाप्त्यदेतदाह्नेति
अविशेषं एकोद्दिष्टं पार्वणं च तयोस्तत्पमाहकल्पः एकोद्दिष्टं प्रथमादमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितं त्रीणि सूत्राणि च पार्वणानुत्पनयोविदुरितितत्र प्रतिपदि
मतस्यमासं तत्रवर्षि मातस्य प्रतिपदेकोद्दिष्टं पे मासिकं प्रसङ्गसंवत्सरांतरवर्तिमासंप्रतिपदिपार्वणं तदाहपमाद्वितीये आह्नं पाप्नोति अत्र मासिकस्य
तद्दिनकर्तव्यतामाह यास्ववृत्तमः एतेहमितु कर्तव्यं प्रतिमासे मृतेऽहनि प्रतिसंवत्सरं चैव माघमेकोद्दिष्टमिति तेषां च मासि सामान्येकोद्दिष्टरूपं
पेठीनसिः आब्दिकमासिकान्यादिकान्याह पितां एवं पुत्रेण मासिकानि स्वकं पितृदिवसं स्वदेह पिता सपिण्डीकरणमाह गोकर्णः
प्राकेकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि तानि स्विति अयमर्थः ऊनमासिकं सप्तमसाम्बगतमतास्वद्दिनान्पूर्वं पुरतः प्रियं ऊनाब्दिकं यद्वितीयवत्सरा
देर्मताहदिनास्वेवचुः कर्तव्यं मासिकानि मृततेन्मासमताहदिनेनुष्ठेयानि सपिण्डमुख्यः कस्यः यदनुष्ठाप्यते सपिण्डीकरणं तदा तस्य स्ववंशस्मि
आसमवर्षेवि वाहिते मासिकामनुकर्तव्यानुष्ठेयानि साधमनुकल्पः पत्नपेयके एकोद्दिष्ट विधानमेव नानुपार्वणविधानमिति अत्रेदं चिन्त्यते किं
मेकोद्दिष्टे अपराह्णव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या किं वासायाह्नव्यापिनी उतास्तमयव्यापिनी अत्रोक्तिः सायाह्नव्यापिनीति न चात्र प्रत्यक्षतरां समाधानं
आपकाभावात् न नुपूर्वाह्णा मध्याह्नलितिथिर्ग्राह्या समत्वं संपूर्णत्वं पूर्णकल्पं संपन्नताः देवाः कर्मकालव्याप्तिरा संपद्यतां नाप्त पूर्वक मद्विधितिमेव पदनुह्नि
याकालस्य मुख्यकल्पस्य तत्परत्वेन यात्या साह मुख्यकाले दिवा स्वतः पूर्वार्तपोस्मृतिवचः सायाह्नं ग्राह्यमित्यसावपि तिथिर्ह्रुपेक्षा नियामकत्वापत्ति
सर्वाह्णास्तद्विनेमकालेन बाध्यते कर्मकालव्याप्तिः साह्नाह्णे चरमाह्निन कारणमिप्युक्तव्यायमवाक्यं तत्र पिण्डाधिपत्यकर्मकालत्वेकोद्दिष्टस्य साधी
यतिनिर्णयितः अतोनपद्धांतरसेनयः उपन्यस्तो मुख्यपक्षेण प्रथमंतावत्सामान्यविधिः एषा स्मृतिः मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्भवति अपराह्णे तस्य ज्ञेयाः
पित्र्यर्थेषु सैतः मध्याह्नात् इति निगमवाक्यं सर्वं मुख्यं ज्ञेयं तापि अपराह्णविवरणानुयायपराह्णानुयायिनी सा ग्राह्यापि स्कन्दपुराणे पूर्वाह्णानुयायिनीति
हस्तानुसृताऽपि यस्यामस्तरविर्या तिथिः साऽस्तमयात्परतोऽपि तेनोक्ता पराह्णः सैकं स्वये तिनते सामान्यशास्त्रे विशेषस ज्ञापनं मुख्यानुवर्तनात्
प्रतिपत्सैव विज्ञेया यामेवदपराह्णिकी तिथिविशेषे पुत्रोवनेनप्रवृत्तत्वात् यामैवासौ प्रथमः पक्षतृतीये द्वितीयवद्वेद्यास्तितथापि
बौधायनः उद्दिष्टे दैवं मानो पित्र्यं चास्तमितैरवौ हिमप्रातस्तस्मात् तिथिस्वयं व्याप्तेरितिवचनात् पेक्षादृष्टव्यायात्येति तदेतन्मासमान्येषास्तु सापराह्णव्या
प्तौ विशेषस्तु पैठीनसिनाप्रदर्शितः पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्यासंमुखेतिथिरिति न चात्रापि प्रतिपदः सम्मुखेन

41

राम ४१

४९ पादनायपसतिलमसिधायोदयवीह्निमस्याप्तिवाङ्ल्पसहेयत्वोक्तयाङ्गेन तदेव प्रशस्ते आदित्योदयवेलायां या स्याच्चितिथिर्भवेत् पूर्णा
इत्येवमंतमाप्रभृनोदये विलेति यदापूर्वेद्युः संगवमारभ्यपरेद्युः स्वरूपास्तंगच्छति विद्धपक्षात् प्रतिपत्क्षमाप्तां तदायद्यपि निरूह्ये सोदयमुहूर्त्तत्रयस
त्वेनास्ति तथापि पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयं सतिथिसकलातेषा प्रथामस्तमिभ्नोरविरिति वचनेन संपाद्यामासोदयत्रिमुहूर्त्तापाया अभिविधमानस्तात्येद्यु
स्त्रोदृश्या अभावात् यदा पूर्वेद्युरुदयमारभ्यपरेद्युरुदयादर्धमुहूर्त्तत्रयं व हूतेतसमो यद्यपि दिवोर्द्धि नयोसोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरस्ति तथापि कंपूर्वेद्युरेवानु
ष्ठानं अस्तमयव्याप्तिकत्वात् अत एव यमप्राणोक्तिस्त्वे वनेस्तानेतथ्यानक्षेवि दर्शे विशेषतः यस्याभस्तंगतो भानुः सा तिथिः पुण्य भाग भवेदिति
नन्वासांसोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरस्तमयव्याप्तिश्चनिरोध सत्त्वे कारूपसपक्षाभ्यां भविष्यति तथामार्कंडेयः शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो र
विः कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति विरुद्धधर्मौ तौ वर्द्धमानेऽपक्षस्योदये पूज्येते तिथिः यदा चंद्रः क्षयं याति तदा स्यादापराह्णिकीति अ
पवादपक्षस्य क्षितियोव्या निर्णेतव्य तथा च स्कंदपुराणे वर्द्धमानस्य पक्षस्योदये पूज्येत तिथिः यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्णिकी वैधायनः
सा क्षितिस्तन्न तदा पक्षाभ्यां देवतादिः वर्द्धमानपक्षस्य हानौ लक्षणं यन्तीति अत्रोच्यते शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां निर्णयोनत्तं भवति तथा सति च
वचनवाधप्रसंगात् तथाहि यानि वचनानि पूर्वविद्धा या कृष्णप्रतिपदि उपवासविधायकानि पूर्वमुदाहृतानि तानि निर्विषयाणि स्युः तथा कृष्णप्रतिप
दः परविद्धाया उपवासे एवं निर्णीतं तच्छुक्लपरीव तेन एवमेकमकादावपि पर्यायोगं विपरिवृत्तिरूपोपानि विपक्षस्य पक्षपर्यं विभ्यां निर्णयो युज्यते तथा
पुण्यहेतुस्यापरिहार्यत्वात् यदा शुक्लपक्षस्य तिथिर्हि आद्योऽस्यादिनालमको भवन्मनेपरविद्धायां शुक्लप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति कृष्णपक्षस्य तिथित्वे तद्वचनाच्च
तुर्दशीयुक्तादिना लमको भवति तत्राभवन्मनेपरविद्धायां शुक्लप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति कृष्णपक्षस्य तिथित्वे तत्पक्षाच्चतुर्दशीदिनालमकत्वे पूर्वविद्धायां
प्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति एवं वाचांतरमनेयं अस्ति यत्र शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां अस्य विनाभावं वाधं विषयविशेषः तथाहि गिरिपक्षास्य पंते संपूर्णानिदशमी कार्या
परया पूर्वया थवा युक्तानदूषिता तस्मा दिति सर्वेतावरयोति शत्रुशुक्लकृष्णपक्षाभ्यां अवस्थाकल्पा यतस्तु विद्धापवाक्षमपि दूषिताः समानविषया
व्याख्येये वर्द्धमानस्य चंद्रस्य पक्षस्ये तियोजनीयेन पासृति कृष्णपक्षस्य तु कं भवति यदा पक्षः क्षयं याति इत्यत्रापि पक्षे निर्वाह कृष्णचंद्रः क्षयं यातीति
व्याख्याते कृष्णपक्ष इति लभ्यते अतो यथोक्त सोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिकृत्तोनिर्णायः सुस्थितः अत्रापि के चमकवत्सो वा भिद्यते उदयकाले पूर्वेद्युरेव त्रिमु
हूर्त्तव्याप्तिनीपरेद्युरेवत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिनी उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिनी नोभयत्रापि त्रिमुहूर्त्तस्पर्शिनी उभयत्रापि सामान्येन वैकल्प्ये ताव्वा त्रिमुहूर्त्तं कदेखवतिनी
त्वेति अत्र प्रथमपक्षे विडति विला साविला स्ति संदेहः तेतोयादिवतु धुंप द्वेध अप्रथम प्रयोः क्रमे कालव्याङ्न्लेसच्चलाभात् पूर्वेद्युरेवानुष्ठानतयो द्वितीय
पक्षेन तयापि त्रिमुहूर्त्तं मध्युलरवि स्तातया तु पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं व प्रशस्तानिवे सामयं शिष्टु हितितिनिर्णयः तृतीयगमकृतान्तुप्रतिपत्सर्वनिर्णयो वस्त्

४२ आह याज्ञवल्क्यः कन्या वेदिन ध्रुव पशूंश्चैव सुतानपि द्यूते कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये स कुप्यके ज्ञातिश्रै
ष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयत इति मार्कण्डेयोऽपि प्रतिपद्धनलाभाय द्विती
या द्विपदप्रदा वरार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी श्रियं प्राप्नोति पंचम्यां षष्ठ्यां पूज्यते नरः गाणपत्यं च सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमां स्त्रियं नवम्यां प्राप्नो
ति दशम्यां पूर्णकामतां वेदांस्तथाप्नुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः द्वादश्यां जयलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः प्रजां मेधां पशून् बुद्धिं स्वातंत्र्यं पुष्टिमुत्तमां
दीर्घमायुस्तथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीं अवाप्नोति न संदेहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां
तृप्तिमभीप्सता श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्त्यमश्नुते इति अत्रोक्तिः कृतिस्पष्टार्था तासु भाष्ये प्रतिपदि
न स्यचपार्वणासंभावितत्वतिथिनिरोधात्तु प्रथमेनाविच्छिन्नेषु निषेध हरणात्याम अपव्यतिरेकाभ्यामनुष्ठानकालो निरूप्यते तत्र पूर्वाह्णतयो स्तो विधिरस्याह तस्य
पराह्णे पितृणां इति तथा वाक्यान्तरं च विमनुः न नक्तं श्राद्धं कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात् इति कृष्णपक्षे नराणां नवचनेचैकोद्दिष्टप्रसङ्गे इत्याह ते अपराह्णः स्वं
42 मुखे ते अपराह्णः पितृणामिति श्रुतेः अपराह्णः पितृणामिति श्रुतिः स्वाह्वे वै केकृत्यमपराह्णे पितृणां द्विजो तिथिं वा कुर्यान्न तु रात्रौ पि क्वचित् तिथि स्मृते
अपराह्णे तु पितृकर्मिति न तु सायाह्ने आपि कर्मकालत्वं कुर्वीत स्मर्यते हितं तेषां च नायकस्तु पूर्वाह्णः प्रातःकालमवीक्षितः इत्येव च तथापि दैवं च दैवे चैव कर्मणीति मेघं यत्र
न प्रतिषिद्धत्वात् सायाह्नस्य मुहूर्तैः श्राद्धं तत्र न कार्यं राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु इति तर्हि पंचरात्रौ निषिद्धं स्यादिति चेन्न केना
पि निमित्तेनापराह्णे वैश्वरात्रो शाकेले वा अनुष्ठानपरत्वात् अत एव व्यासः स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि इति व्याप्रवादपि स
मग्रकृत्यान्निपोज्य केशाः रात्रेरन्यत्र कुर्वाणाः अपि प्राप्नुयुरनृतमिति न तु सायाह्ने तिथ्याद्याचि स्मृतौ कं लोपः वा कैश्चिदाचार्यैः कर्तुं शक्यते तत्र लोप
एवेति तावन्माह कृतः मुख्यकालगौणकालयोरपि निषेधात् मुख्यकाल प्रतिषेधमिति मनुः रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा संध्ययोः
भयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते इति न चैवं सति तु अपि तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तिर्यक् न पेशा नातत्पेन विशेषितत्वात् रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शना
त् सर्वस्वेनापि कुर्वीत सद्यो वा यो गौणकालत्वमपि पर्वणि तस्मात् राम
परस्येति स्मृतेः न तावद्रात्रौ सर्वो मनसा आपस्तंबेन रात्रौ श्राद्धं समाप्त ४२
माप्नुयादिति न तु संध्यासमीपे प्रारब्धं निषिद्धः उपसंध्यं न कुर्वीत तत्काल
व्याप्तिः श्राद्धं गौणकालत्वेन तु पूर्वं अपराह्णव्यापि

४१ ऽभ्रतीयते न नु सा पाह्न व्यापिनी तिथिर्गृह्यते पुंसवनीयं सम्पूर्णा नाम सायाह्नव्यापिनी रस एव तत्पर इति स्कंदपुराणे तु सामुद्व्यस्य व्याख्यातत्वात् कृतस्त मध्याह्नव्यापिन्येव पक्षे निरस्त
पात्वव्येन नरपतिः देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यावदस्तमनं रविः पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः इति तदा नक्रियायामपराह्नस्यैव च तिथिका व्यापिन्या
व्याप्तस्ये घटिकाव्याप्तिः पितृणां तु प्रदिष्टिता तदिह तदपराह्नव्यापिन्येव पक्षे कोदिष्टे पार्वणादि विषयं पितृकर्मसामान्य उपजीव्य प्रवृत्तत्वात् एकोदिष्टे तु पूर्वः पक्षे एवाद
त्रिकः तथा च गौतमः मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोदिष्टे तिथिर्भवेत् अपराह्नव्यापिनी या स्यात् पार्वणे सा तिथिर्भवेदिति व्यासोऽपि एवं सर्वदा इषि मध्याह्नव्यापि
नी या स्यात् सैकोदिष्टे तिथिर्भवेदिति कर्मकालव्याप्तिग्राह्या सा यथैव चतुर्थः पक्षः प्राप्यते मध्याह्ने सैकोदिष्टे कर्मकालत्वात् तथा हारीतेनाप्युक्तं ततो
ग्रामस्थानं तु पूर्वाह्ने एकोदिष्टं तु मध्यमे पार्वणं चापराह्ने तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति स्कंदपुराणे च पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धमपराह्ने तु पार्वणं एकोदिष्टं तु मध्याह्ने प्रा
तर्वृद्धिनिमित्तकमिति व्यासः एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैवहीनं विधीयते एकोदिष्टं तु तच्छ्राद्धं मध्याह्ने सुरकीर्तितमिति मध्याह्नश्च सप्तमादिमुहूर्त्त
त्रिकः तेषु मुहूर्त्तो गान्धर्वः कुतपो रौहिणस्तथा तत्रैकोदिष्टस्यापि कुतपसमीपवर्त्ती तरभागो विहितः पाकाः स्वनोत्तराः व्यासः ऊर्ध्वं मध्ये भागे एकोदिष्टं तु देव
पैतृ श्राद्धेन समीपे चात्र जैमिनिपराभवादिति समाप्ति कालमाह गौतमः आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः विधिज्ञो विधिमास्थाय रौ
हिणं तु न लंघयेदिति तदेवं कुतपरौहिणपोर्मध्याह्नगतमध्यमभागयोः कर्मकालत्वेन व्यवस्थितयोः सतोस्तन्मुहूर्त्तव्यापिनी तिथिरेकोदि
ष्टे ग्राह्येति स्थितं अत्राप्येकस्मिन्नेव दिने ताद्वितारपोग्राः तत्र पूर्वैकदेशव्याप्तौ पूर्वेद्युरेव श्राद्धं मध्याह्नव्याप्तिरिक्तयोः पक्षयोर्नैको पि संदेहः उभयत्र न
व्याप्तिले तत्स्पर्शे भागयोर्दिनयोः पक्षे पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं तथा सति स्वीकृत्यात्तापराह्नसायाह्नस्य व्याप्तिविषयानि त्रिसामान्यवचनान
नुगृहीतानि भविष्यन्ति उभयत्र साम्ये त्वेकदेशव्याप्तौ वर्द्धिष्णु तिथौ तदुत्तरपार्वणप्रवृत्तत्वे वानुविध्यते वैषम्येतोरदेशव्याप्तौ पूर्वेद्युर्महती तत्र
त्वानुगृहीतसामान्यवचनानुगृहीतं पूर्वेद्युरेवानुष्ठानं परापरेद्युरेव महती तत्र सामान्यवाक्यत्वे श्रपेसापि महत्वमेवाह ताः पार्वणं तत्र ग्राह्ये तस्य
अतस्तेन वाक्ये नात्र विपरेद्युरेवानुष्ठानं इत्येकोदिष्टनिर्णयः अथ पार्वणश्राद्धं चैतेनोदिते पर्वस्यमावास्यायोपराह्न इतरदंतं स्यात्
तत्र तत्कालेच व्याप्तालपश्राद्धं दर्शश्राद्धं तु पञ्चक पार्वणं तत्र एकादि ने अपराह्णव्यापित्वां तु तत्र वक्ष्यते विशिष्टमत इति पञ्चषोडश पार्वणप्रतिपदि ने
प्राप्नोति तथा विनकृति स्रुपतथा त्रिपुष्करादीनेन कर्तव्यं मासिकं काम्यश्राद्धादेः पार्वणं नवं वृद्धो पुनः अतएव कर्तव्यं तदेवं मुदाहृतं त्रीणि द्विपक्षे पञ्चविंशा
वंशाप्राप्तेत्येव एतस्याभिप्रायकं वचनं प्रतिमासप्रस्ताविदर्शे मासपक्षतिथि स्पृष्टे वा यथाविधिपचनेन ति प्रत्यब्दं तथा पार्वणं तत्पार्वं तस्य तदिहेति तदि
लघुरात्रो प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि इति काम्यं तु पार्वणं मध्यपदे सर्वासु तिथिषु पुत्रेषु कोदिष्टं तत

ग्राः पितरो गताः इति चैत्रायं शेषः । इत्यपराह्णव्यापिनी मेन पादः न्यूनमुहूर्तेन सत्ता याह्नश्चतुर्थप्रहरे भवति तत्र सायाह्न मध्याह्नभागे कर्तव्येतामं निषे
धोऽनन्त्यपराह्णभागकर्तव्य इति स्मृतिमेता शिवहा विशदीकरणाय पद्मोवचनं तत्रैव सायाह्ने निराचकार तद्वचनं पूर्वमुदाहृतं ननु पराह्णस्य मुख्यका
लत्वे न प्रतीतानि पतं शुक्लपक्षे यमि चारात् तथा च मार्कण्डेयः शुक्लपक्षे तु पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः कृष्णपक्षे पराह्णे तु रौहिणं तु न लंघयेत् इति
वृश्चेः अत्र शुक्लकृष्णपार्थक्यपौर्वापर्यं अपरत्याने देवानुग्रहण त्रिपमार्गणा ... दैवं तु फलकामिनाम् शास्त्रहेतुतया चित्तप्रसारं जनयतो
ति शुक्लपक्षेनाभिधीयते एवमित्येते द्विपाक्रियमाणपित्र्ये तद्विषिहमरणादि स्वभक्तया चितकालं ... जनयतीति कृष्णपक्षेनाभिधीयते
शु क्लपक्षे देवस्य कर्मणाः पक्षे शुक्लपक्षेः परादैवं श्राद्धं करिष्यामीति शुक्लदेशस्थैः एवमितरत्र योजनीयं एवं सत्यपराह्णेनावाप्तमाह्णस्य
अभिभूति रौहिणानतलंघयेदित्येकोद्दिष्ट विषयापातातः प्रतीतएवार्थे वचनस्य रूपरिग्रहेतने दाष्टौ हारहतेवच नजाते नि हि मलमभिव्या
प्तुली भवेत् नरेषुपादैराणां कृष्णपक्षेऽपराह्णः कर्मकालः कुतपः प्रारंभकाल इति भवेतामेतौ कर्मनदुपक्रमकालेपकृतेन संघ्यमेकादेशविष
त्वं विद्यमाने व्या उत्तोत्तरो विद्धेति विज्ञातो देवलामीकृते पश्चिमकालेषु हि तेकर्मतर उपक्रमोपसंहारपुष्कलतस्मिन्काले तत्सतितिथितामित्यर्थः
सेमाव विद्यगुप्तमते न कुतेह पूर्वव्याप्त ह्यमिति पदाकृत पापराह्णमध्यव्यापिनी न संभवतीति तत्र केवलापराह्ण व्यापिन्यपि गृहीतव्या पितृकर्मविधापराह्णे
की तिथिविष्णमुराणेमिधानतेलरौहिणि अपराह्णः पितृणां तु यापराह्णानुयायिनी सा ग्राह्या याच्चाद्वेधतृतीयेऽह्नि इति पदमात्रिसग्राह्या ते
येकोनस्तराचे श्रीकाननसपाद वेपतियायेतौ श्रानितेपि लेशाल्पतय दैहतरतिष्यादि गत्वावि ति लभ्यते ननुतिथ्यंतरगतयोर्वृद्धिक्षयोस्तिथ्यन्त
रप्रहेपिसति स्यातिः शास्त्रप्रसिद्धिः सर्वत्र विभ्रवेत अतस्तामितिविम्पज्ञायप्रवर्तमानस्माते निर्णयः सर्वोपिविद्धवेततिथे मैवं नैकस्योपकारा क्षय
मुख्यो न इत्यादितोपि निर्णायायोपन्यस्तं पत्राद्यानव्रतयोः शास्त्रकोपरेणोत्सृष्टं व्यापि स्यादितिथे निर्णीतायां कर्मकालव्याप्त भावतोऽपि कोमपत्ते ति. राम
नसतिः तद्विः सकलादेयेति अविद्यमान मन्येसाकल्पमायं च ते एवमत्रापराह्णव्यापिनी यत्ने नवोधापनवचनेन ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धी
तकार्यं तुनगृहा तापनु व्यापिनीतिनकेवलापराह्णव्यापि वेदेकेवलमध्याह्नव्यापिन्यपि कृत्यं तत्प्रतीयते मध्याह्नव्यापिनी या सा तिथिः पू ४३
र्वा परेषिषा तत्र कर्माणा कुर्वतिह्नस्य हि द्वैधं न कारणमिति मेवंवचनोन्तरसंगादेनास्य वचनस्यो कोटिहृ विषयत्वेनेकमरूपविधपस्वेषपेः
अपराह्णव्यापि त्वेकमन्त्रसाधनयोत्याभिधेते तत्र एवं करे वापराह्णव्यासो व्यापनवचनेनसापराह्णः परेद्युरेव वैयाह्नव्यासोपचोरूपवचनात्प्रारं
भकालसंग्राह्ये श्राद्धप्रकालसाधनत्वापराह्णव्यापिवेधापनश्राद्धं अपराह्णव्यापिमहीतस्यचैषातिथिः तृतीये पूर्वाच्च कर्तव्याद्वैधकार्यात्तपात

43

पौर्णमासादिः संभाव्येत नन्वेवमपि त्रैमासिके मासिके वा प्रत्याब्दं मृतेऽह्नि च नैवं अमावास्यापि तथा समानत्वात् उपलक्षणीयत्वात् आद्ये तदभावाद् उपरिता
त्प्रत्यवायश्रवणात् सूतकस्मरणात् तथा च भविष्यत्पुराणे प्रमासवृद्धयोः पठ्यते मृतेऽह्नि पितुर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते
मृतेऽहनि नाहं तस्येष्टपूजां गृह्णामि नो हरिरिति अन्यत्रापि भोजकोऽयस्तु यः श्राद्धं न करोति खगाधिप मातापित्रोः सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि
स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामत इति अन्यत्रापि वर्हिता ज्ञातिनोपि वा मृतां यो विस्मरेत् अहं समायाते क्षयाहे जन्मनि तिमरौ चि वछ
ग्रामाणि नेत्रघूर्णालोपो वा ग्रस्ताचापि रात्रिः प्रत्याहं समतिक्रम्य चण्डालो भवति जायत इति नन्वेवं सति रात्रेरन्यत्र कुर्वीरन् श्रेयः प्राप्तोत्तरपूर्वम
मिति स्मरणात् अपराह्णे मुख्यत्वेन साधारणत्वेन वा प्रातः सङ्गवादयश्च विकाले श्राद्धस्यैव पात्रतामिति चेन्नाप्येष दोषः शिष्टाचारस्य संवादे प्रातःका
लस्य निषिद्धत्वात् प्रातः काले तन्न श्राद्धं कुर्वीत द्विजोत्तम मध्याह्ने नैमित्तिकं पूर्वाह्णे च न कालनियमः स्मृत इति यद्यपि संगवो न सामान्यनिषिद्धस्तथापि
कुतपमुहूर्त्तमुख्येऽपक्रमस्य गौणत्वं गौणोपक्रमस्याभिधानेऽपि अर्थात्प्रतिषेधः परिशिष्यते उपक्रमस्यैव च विवादस्य वादस्य बह्वर्थत्वात्
गृहादिश्चोत्तरः कुतपप्रक्रमे कुतपस्य ततः कुतपादयश्च बाध्या अङ्गास्तु न कुतपे भवेदित्यर्थः तिमिरप्रहरात् अथ दिवा श्राद्धे न संक्रान्तादि निमित्तमुच्यते तस्य
च निमित्ताधीनत्वात् कुतपो न नियतस्तुष्णोमते हस्तेरस्य तु सौलभ्यत्वात् कात्तस्मिन् कुतपनियमः स सोपक्रमे नियमः कदाचित् कार्यवशात् उदस्तस्ता अवर
णीयत्वेन सति कुतपादर्वाचीनोऽङ्गोपयोगौ चोपक्रमकालस्तथा भविष्यत्पुराणे कुतपस्य मुख्यत्वमनेकं यत्र विहितत्वात्तदाचरितव्य तत्र कुतपस्वरूपम
विष्णुपुराणे मित्रत्वं प्रविश्यमानः स्वर्भानुर्यदा कुहूं व्यपन्नतीति स्मृतिः स कालः कुतपो नाम पितृणां तस्य संस्मृतेति नभः स्वच्छं यत्समुपसमभागमहर्नं क्रमते
यदा स कालः कुतपो ज्ञेयो महोत्सवसु सांस्मृत इति आपस्तम्बः सप्तमात्परतोऽपि तु नवमात्पूर्वतः स्थितः उभयोरपि मध्यस्थः कुतपः स उदाहृत इति
स च कुतपो मुख्ये वायवायपुराणे प्रशस्यते दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयमिति कुतपास्वरूपं
स्वरूपोपादीयते हेतवो गौणः प्रक्रमे कालत्वं सूचयितुं ऋषिभिः यथैवं मुहूर्ते च पञ्च कुतपश्च अर्जवार्तनां मध्याह्ने कुतपो मुहूर्ते तत्र फलं चतुर्भागकः स
कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयमिति कुतपप्रक्रान्तस्य सायाह्णं वर्जयीतः सर्वोऽपि मुख्यो मुख्यानुष्ठानकालः तदुक्तं मत्स्यपुराणे अहो मुहूर्ता विख्या
ता दश पञ्च च सर्वदा तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृत इति अष्टमो भास्करो यस्मान्मन्दीभवति सर्वदा तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विधीयते
ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यत इति न च पराह्णस्यातिमेयमाणमिति वाच्यं तथा च यमः चतुर्थे प्रहरे प्रा
प्तेयः श्राद्धं कुरुते नरः आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं दाता तु नरकं व्रजेदिति स्मृत्यन्तरेऽपि चतुर्थप्रहरे श्राद्धं प्रदेयः श्राद्धकृत्द्विजः तच्छ्राद्धं राक्षसं भवेत

सप्तम्यां स्नानं दीपपुरासोर्दर्शितं पैत्र्यमस्तं तिथ्यो प्रोक्तं शास्त्रैः कालतो विदैरिति पित्र्यरहस्यसौरपुराणादौ रपि प्राप्तः अतस्तद्योग्या तिथिर्दैवफ
लेप्सुभिः मलेक्षिप्ति तत्पौषे चैत्रे चोत्तमन्तर्हिमिरिति अस्तमयव्यापिः प्राशस्त्यमाह मनुः यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते सा पितृभ्यो यतो
दत्तो ह्यपराह्णः स्वयम्भुवा एतन्मूलसाधेर्मेधातिथि दाप्रतिषेधति व्यासः अस्तमयवेलायां कलामात्रापि या तिथिः सैव प्रत्याब्दिके ज्ञेया देवेतरा
पुण्यहानिदेति न चापराह्णवेलायामविद्यमानतया कर्मकालव्याप्तिरहिता या सैव परतुपादेयत्वमितिशङ्कनीयं आपाद्यास्तगामिविधानतः
तु अत एव व्यासेन हि विश्लिस्तमयवेलायामुपरिष्टादपि गच्छतीति नारदीयपुराणेपि यस्तोमरणेनरगां तिथिस्तां कालेकीस्म नातिव्रीस्तमयवेला
यांस्पृशाद्दूर्णा निगद्यतइति उदयोहस्तोभ्यां मस्तपस्पृशा काभ्यां कलामात्रया पौत्रे नच एकदेश साधकाह्नव्याप्तिर्विवाहिता परेद्युरपराह्नस्पर्शहीन
सत्त्वे दिने साधव्याप्तेर्वृत्तभावात् अथ याद्ययेष्वमुह्ये स्वप्रसङ्गात् एवं देवा भिषेकयोगाभिलः साप्युक्त्यापि नोपाद्युपायेषोसाउ दास्तीते द्वेद
यो विषये पूर्वविभुयाः कर्तव्यताप्यपरस्स्पर्शसंवेवर्तसो नरा रेयपुराणेषु व्यतिरेकमुख्येन रपिता देवीवदृष्टोमासश्च पितुः संज्ञस्मर्यहेना पूर्व
विद्धमेकुर्वीरणा नरकं प्रतिपद्यतइति न च स्सेयमुभयत्राथरागस्पर्णाभाव पाम्रान्दृष्य आपि स्यामुत्ता तिथिग्रस्तद्द्विरूपाभ्या निर्णया स्युउ
न तिथेः सम्येतु कथंकिंति पित्र्यं तु त्वास्तमयव्याप्तिरागाहुपंचषाष्पूर्वविद्धाप्राप्ता पाद्देवस्याभिवाधनाउत्तरविद्वेतिनिश्चयः यैवचनंतु व्याया
दृलीयः पदानुहितवृषेव्यपराह्णे कइ शक्यपि वेनदाप्रिवैसमानवासमहत्वेन निर्णेतव्यं तदाह हारीतः परापरापूर्व्याविनीवेदाहिकस्य पूर्वा
तिथिः मन्तीतत्रातद्विद्याप्रशंसन्तिमर्षयश्च सामग्रीयनयापि हि मतिथिगते हे द्वेदपक्षा मोसित्रिधा विघ्ने तथाहि पूर्वेद्युरपराह्नस्य
द्वितीयघटिकामात्रमपरेद्युरपराह्नस्य चरमघटिकाविद्यावशिष्टसप्तघटिकास्पदा तिथि र्विततेनदा पूर्वापराह्नस्य प्रथमघटिका
द्वितीयापराह्नस्य चरमघटिका द्वौपाव शिष्टापूर्वं वेमूर्ततमनत्वात्साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति तिथिक्षयेन दाच द्विकाचतुष्टये
न वर्द्धते यदा पूर्वापराह्नस्य चरमघटिकायामुत्तरापराह्नस्य प्रथमघटिकायां वृत्तते तदापि साम्येनैकदेशव्याप्तिर्भवति घटिकाचतु
ष्टयेन ह्रसति तिथि र्दीनोयदा पूर्वापराह्णस्य चरमघटिकात्रये द्वितीयापराह्नस्याद्यघटिकात्रयेपि वर्ततेनदापि साम्येनैकदेशव्याप्तिस्तद्व
त्यातिथिश्रुतु नवद्धनाहि दीपते किं तु सम्येव इद्द्वेधविषये सर्वपरस्पर्शवा सा निर्णयते देवप्रतिवा द्विया पितृनाह व्यमासिकनिर्णीतो पार्वणा
द्युपस्य काम्यस्य तु सर्वविकारत्वात्प्राप्तिश्चिक विशेषामावाच्च तत्प्रमाणोनस्पर्शनिर्णयेन निर्णयो वेदितव्यः इति माधवीये कालनिर्णये
प्रतिपन्निर्णयाख्यं तृतीयप्रकरणं अथ द्वितीयादयो मासानयश्चतुर्दश्यन्तास्तिथयो विस्तरेण निर्णीयन्ते प्रथमं द्वितीया

रम
४४

४४ रेति अतीतस्य कृतस्य प्राप्तेरंशविंशत्यंशे मतांऽत्र तिथेः प्रतिपदो वृद्धिह्रासाभ्यां निरोधः उत्तरस्या द्वितीयाया वृद्धिह्रासाभ्यामिति तत्र प्रतिपदो
वृद्धिह्रासाभ्यामिति तावत्प्राप्तं खर्वादिशाकं तत्तत्पाप्रतिभासमानत्वात् तथाहि खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं खर्वदर्पौ परौ कार्यौ
हिंसाख्या पूर्वकालिकेति अत्रानुष्ठानाग तिथेरेव धर्माः खर्वदर्पहिंसाः न तु परितस्तिथिधर्माः एतच्च दर्शनिर्णये स्पष्टीकरिष्यते खर्वादिशाक
वस्त्रादि गृह्यतिथिज्ञातेवं वृद्धितथा विति प्राप्तेः क्रमः उत्तरतिथिगतो वेवात्र वृद्धिह्रासपेक्षया तिथिगतो कुतः अपराह्नव्यापित्वाभिधानात् एवंक
रामधाह्न विसाम्य प्रमावास्या प्रवृत्ता ततो पराह्नप्रकरणमपरेद्युरपराह्णव्याप्त्यैव तस्येति प्रतिपदो ऽपराह्णव्यापित्वं भवति तच्च विमुहू
र्तेह वासंपद्यते ननु हेवेन तथा सति तद्येष्वोतु कर्त्तव्येति नोपपद्यते उत्तरतिथिगतह्रासवृद्धिपक्षीकारेतु मुहूर्त्तांमिदं वचनमुपपद्यते तथाहि पदा
द्वितीया परेद्युः सापराह्नप्रविश्य तिथिः हानिः तत्परेद्युरनुष्ठानत्वात् कृतपमात्मपापोषकृत्यकालव्यापित्वात् तस्यां समन्ते तिथ्यादेकमे
व याकृतं एव विनाकर्त्तव्या उभयविधहापाः प्रतिपदो ऽतीतः शालप्रक्षिप्यया परा यत्र अपि त्वेपि या हि माक्षिका स्मार्तप्रक्षिपेत्यादित्वात् त प
दा द्वितीया परेद्युरपराह्णपिक्षिपतीति पतेतदा प्रतिपतते तथा च स्मर्यते तिथ्यादेचे मचेद्यावहासो वृद्धिर्वर्त्तते तावता न गृह्यस एवेषु दृश्येषिस
कर्मणीति तिथ्यादावित्यादि शब्देन न तत्र योगोऽत्र स्वीते तिथिनक्षत्रयोगेषु हीयमानोषु सत्स्वपापावत् घटिकापरिमितो भवतिता वत् घटिका
पापिनः तपस्तेभ्यः पूर्वेषु तिथिनक्षत्रयोगेषु ज्योतिःशास्त्रेणाध्येण वितृसात्परिभाषया ग्रहीतव्यः एवं वृद्धिविषये पि यथा तथा सति सह द्वितीयापू
राह्णपार्वेन तपस्ताबाहरेद्युः प्रतिपद्दिपिजतीप तथा सति उत्तरविद्धाप्रतिपन्नापराह्णव्यापिनी पूर्वविद्धा त्वपराह्णव्यापिनी सैव ग्रह्या तथा भवेत
न तु तस्मिन्वचने सकर्माणि मुख्ये ततः सकर्त्तनि मितो वृद्धितपक्षेपद्युर्लपत्तः संपद्युतेशेचु प्रकृतं प्रस्ताहित नाडीपापाः समाश्रुतः कृप
नहीपदवृद्धिह्रासपोवचनस्य विषयो भवतः नेषदोषः मारसत्या द्विकंद्वितीयापापा सकर्मप्रतिपदस्तु स्वरूपवचनेन तथा सति प्रतिपदहोप सकर्म
तेस्मिन्निमित्तमहस्तेसति ह्रासं प्रतिपदो ऽवृद्धिह्रासपोस्तत्परतोपापापितिवचनार्थः संपद्यतेनो च वृद्धिह्रासौ परेहपादिदृश्यता तिथ्यर्ध खिलपापाः परत्
प जीयपूर्वविद्धापां प्रतिपदि निमित्ताताया कुतपाद्धि स्वकर्मकालव्यापिन्युत्तरविद्धा प्रतिपत्कृता नागूस्य ते नोपपादामपनेतुं तिथ्यावर्षति सचने तो
भावि सपाप्रतिपद्यपराह्नेहपत्राप्यते अत्रोऽन्यापि शास्त्रप्रसिद्धसमर्थे निर्णयपस्वयानेकापि विक्षव पदाश्विनयोनी वेत्ता सा नाहसत्यपातिथिः
पूर्वभागनिर्वेचयेऽड मितियोगिरसभाविष्णमिति न त्वपराह्णव्याप्तौ उभयत्रापि समानः पूर्वं न कालेन परेद्युः कुतपे स्पृष्टो विघटते नतः परा चेदेवकु
तोनग्राह्यतिथेत गुणाधिक्यादिति कुमः परेद्युः कुतपः प्रातिरेक एव गुणः पूर्वेद्युस्तु तिथिमूलत्वं समस्तव्याप्तिरत्तेति गुणा हृपमह्न

तोऽपि कृतिथौ कर्तव्यतया निर्णीतत्वात् अत उपवासविषयत्वं परिशिष्टेन कदाचिदेकभक्तादितिथौ युग्मादिशास्त्रस्य संचारो भवति।
तस्मात् शास्त्रस्य पौर्वाह्णिके भक्त एव तु नन्वायामः वचनांतरेण उभयतिथिरूपो ह्युपवासः स्मृतीयते तथा च प्रतिपत्प्रकरणे प्रतिपद्भावास्या युग्मो
ऽपो वोऽप्यत्र मुद्राहृते अत्रापि युग्मत्वाभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परविद्धाया उपोष्यत्वमप्यविरुद्धं भास्यामुदाहृते एकादश्यां युग्मो मही द्वितीया च
चतुर्दश्यां चतुर्थी च वारशीश्वतुर्थी च उपोष्याः स्युः परान्विता इति यदा पूर्वेद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयसोपरि त्रिमुहूर्तव्याप्तिर्भवति तदा पूर्वेद्युरेवोपवासः
न चोक्तवचनेन परान्वितादृतिरिष्यते नेमा द्विरोधः कुतः परान्वितपूर्वान्वितयोः प्रशस्तरूपोः सतोः स्ववचने स्वान्वेषामकत्वात् न चात्र पूर्वान्वि
तत्वप्रशस्त मासि पूर्वदिनस्य संपूर्णतिथित्वात् संपूर्णा विद्धयोः संपूर्णस्य प्रशस्तत्वेन प्रबलत्वात् अत एव ज्ञातविरोधि वचनस्य संकोचो व्या
ख्यातः पूर्वेद्युर्दिने स्वस्य प्राप्तत्वात् तस्मात्तत्रैवोपवासः ननु पूर्वेद्युः संपूर्णतिथिकत्वेनास्या प्रशस्तत्वेन प्रबलत्वात्तत्रोपवासकृता कार्या द्वितीया
न तु पूर्वपेतिभेदे अत्र स्ववचनस्य स्वस्वेति विविध पूर्वेन संपूर्णतिथ्यावप्रवृत्तेः केऽपि तिथिविषयत्वेन पूर्वपरस्परानैवकार्यमभियाना
द्युगमपते ननु केऽपि चाव विद्वितीया पूर्वविद्वैव वोप्या प्रतिपत्स द्वितीयास्यात् द्वितीयायां प्रतिपत्युते साम्यत्वेन प्रतिपद्द्वितीययोः
युग्मत्वाभिधानात् एतद्वचनमुपजीव्यैक सप्रतिपत्परविद्धैवोपोष्येति पूर्वं निर्णीतं एवं तर्हि द्वितीयापि कचित्पूर्वविद्धा
न तदुक्तं संरक्षणोक्तौ प्रतिपत्संमुखि कार्या या भवेदापराह्णिकी पौर्वाह्णिकी च कर्तव्या द्वितीया या नृणां सदा विना स्वेन सह मुनिः पूर्वेद्यु
नैव यथः पूर्वेद्युरुदयमुहूर्तं परदिने यावत्तिरूपपूर्वाह्ण संबंधिनी पदा भवति तदापराह्णकारिण्याः पूर्वेद्युस्तिथिमुहूर्तत्रयाभावेन नवेद्युग्मा
सर्वामापद्यतः नीता प्रतिपदा युग्मा सत्वे द्वितीयोपवासप्रयुज्यते अत्र द्वितीयान्वयाभिधीयते पूर्वेद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयसोपरि प्रचरताय
त्रिमुहूर्तपरिचिताय पूरवैतत्तिथि अपोषिते सति द्वैधे कस्मात्परेद्युस्त्रिमुहूर्तत्वेन तत्र लक्षणस्य वैचैरविद्धे सति किमिति चेन्नव विषयत्वे सप्रघने अत्र
पूर्वेद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयसोपरि त्रिमुहूर्तव्यापित्वे पूर्वेद्युर्न विद्धौ त्रिमुहूर्तापि पश्चेद्धविवाहादाविषयत्वात् पूर्वेद्युरेवोपवासः
युग्मः उदयपरि व्याप्यर्थेन पूर्वान्वो भागेप्रकृतपूर्वो द्वितीयायाः परेद्युस्त्रिमुहूर्तत्वाच्च प्रतिपद्युतोपवासस्य मेवैतत्परिशिष्टे सोऽपि कृत्यवचनेन द
वेद्युरेवोपवासो विधीयते परेद्युस्त्रिमुहूर्तत्वाभावेन त्रिमुहूर्तत्वेन त्वप्रशस्तत्वेन चवैधव्यकारिणा तृतीयायाः स्पर्शविद्धे सा सा स्थैव व्याप्ता
द्वितीया पवेद्युरुपव्याप्तत्वाभावान्न तत्रोपवासोन प्रसक्तः अतः परिशिष्टा पूर्वेद्युर्वाक्या पूर्वत्रोपवासः पूर्वेद्युः पूर्वाह्णसंबंधपरिशेषप्रवृत्ताताः परे

45

श्री.
राम.
४५

४५ हीनांशं च दर्शं कलानां क्रमेणाचंद्रमंडलप्रवेशान्निर्गमनाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपद्द्वितीयादीनामवोपादानं तिथयो भवंति तत्र प्र
तिपद्द्वितीयानिर्णयः पूर्वं प्रकरणे कृतः । इतरे सर्वासां तिथीनां सामान्येन संचारयितव्यः विशेषस्तु तत्र तत्राभिधास्यते प्रतिपद्विशेषं
पित्र्यं च स्थापितं । अथ द्वैधं उपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतपिंडदानजपहोमादयस्तु तेष्वादेनेन गृहीताः पित्र्यं द्विविधं
एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति तत्र सर्वत्रैव कर्मकालव्याप्तिमुक्ता या तिथिरनुष्ठानांगत्वेन तिथ्यमिप्रेता कर्मकालश्च द्विविधो मुख्यो गौणश्चेति
तथाप्येकमेकोऽमुख्यो मुख्यः सायाह्नसिद्धो गौणः तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति
यथा पराह्णकालपर्यंतममावास्या तदा तस्यां पूर्वाह्णे नो मध्याह्ने मुख्ये प्रतिपद्व्याप्तिर्भवति यदा त्वपराह्णादि मध्ये तिथिस्तु परस्ये
द्युः सायाह्नव्यापिनी प्रतिपद्भवति तदा पूर्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानं नायत् । स्त्रीकोरेस ति मध्याह्ने भस्मानुसेयत्वा तत्र स्वाभावि
कप्रतिपद्व्याप्त्यभावे साकल्यवचनापादितप्रतिपद्व्याप्तिः स्वीकृता भवति एवं च सति कर्मकालव्याप्तिः सर्वस्मिन्नीनाम स्यात् तिथिवैदे भाव
कर्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेषः पंचमीति नीविष्यते तदनुसारेण द्वितीयाद्यास्तिथयो उपवासादौ दैवे एकोद्दिष्टादौ पित्र्ये च कर्मण्य
तितिथयः प्रतिनिविष्ठ उपोष्ये तु लिंगाद्विविधिर्नस्य परेद्युः ब्राह्मणान् भोजयित्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते इति उपवासस्याहोरात्रः कर्मकालः
तस्मात्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदसंभवे खंडतिथिर्गृह्येति निरूप्यते तत्र पूर्वेद्युः षण्मुहूर्ता ततोधिका वा प्रतिपद्भवति उत्तरदिने अल्पतमया
पूर्वाह्ने त्रिमुहूर्ता ततोधिका वा तृतीया भवति सेयमुभयविधा द्वितीया तत्रैव कर्तव्या यदि पूर्वाह्ने मध्ये वा त्रिमुहूर्ता न वै युग्मवाक्यं नन्व
नेना युग्मवाक्यं तदेव पैठीनसिना सेनोक्तं मुहूर्तत्रिव्याप्तिस्तस्याः त्रिमुहूर्तेष्वपि गौणी हि तद्विशेषे द्विमुहूर्ते त्रिमुहूर्ते सति नेनाममनुवचनेन दर्शिते
उदाहृतमिदं तयोर्विधेयः इति अयमर्थः उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके इत्यादिभिर्निर्णायकैर्वचनैः सामान्येन पूर्वाह्न गस्तिर्ये एव च सति पूर्वाह्ना
ह्ने तु एवं विषमत्वेन देवे द्वितीया तथा च परविद्धा द्वितीया युग्मवाक्येनाग्रिमा ग्राह्या तेनान्यपक्षे तिरेकस्यामुत्तरविद्धाः प्रशस्ता विधाना
स्याः पूर्वाह्न व्यापिन्याः सामान्याभिधानं न तथापि कर्मांतरविशेषस्यानुपादानात् उपवासविषयत्वं परिशिष्यते तथा हि व्रतादावपि विषयत्व
संभवाति ग्राह्ये नतु सामान्यतः कथं वा दिग्वाक्यस्य चैवं विप्रविशेषत्वेन व्यवस्थापितत्वात् नाप्येकभक्तनक्तविषयत्वं तयोर्मध्या
ह्नप्रदोषव्याप्त्यधीनत्वेन युग्मवाक्यविहितकालानधीनत्वात् अयाचितस्य तूपवासवदनुष्ठेयत्वेन पर्यवसित्वेन च दानादिविषयत्वेदानादेः पौ

पेचघाटिकापक्षेमुख्यासंभवात् त्रिमुहूर्तेसङ्गवस्यानुकल्पत्वात् घटिकात्रयपक्षस्य प्रसंगः तदाहुस्त्वनुकल्पापारभावात् सर्वे
मुख्यकालं क्रियाद्रूपे तिथ्यादिनिषेधवाक्यार्थपरेति [illegible] प्रसक्तिसत्वमाश्रित्य मुख्ये नचान्यकिंचित्प्रयोजकं वचनं मस्ति नाप्यना
येनानेनोपकारकत्वेन व्यवहारइति नेत्याह प्रापकाभावात् तथैवमुख्यानुकल्पयोरिति [illegible] कालं सङ्गवेति येन प्रापकमाश्रितानापि स्वं
हि नन्वा [illegible] निषेधवाक्यार्थविषयेच वचनोक्त्या त्रिप्रसक्तेन निषेधो वाच्यतइति चेन्नैवं तस्य वचनस्य परेद्युर्व्याप्तस्य सत्वे प्रयुक्तत्वात् तस्मा
त्पाक्षिकत्वात् पूर्वेद्युरेव वेधोनिवर्तनीयः सकृत् प्रसङ्गे साहजिकार्थसमवाये [illegible] अत्रच व्यवस्थाः त्वेदं प्रतिपक्षः कृतवादि
भिन्नानयाय्य प्रवेदनं मात्र किंचित् धर्मसामान्येनेति तन्नात्र [illegible] महाजनानामैवनगतस्यव्याप्तिविधावह्नमुहूर्तमात्रसङ्गवतानि कृतयोगि
त्रयेपरेद्युस्तु तिथिसत्वे अग्नौ उपनीतपरेद्युरेवानुष्ठेयं अग्नेश्च सम्भवेऽपि सुरागाधुक्तेषु विशेषपूजाविधिप्रयुक्तत्वेनानुक्ते येन्नात्रपरेद्युरुद्धानं न
त्रिवयाप्य पूर्वेद्युर्विहितानिषेधः कल्पदृपासस्य तु विधमानायामपि परेद्युः तृतीयायाम विशेषायामासा वरितुत्पत्ति अतएवनेति परे द्युरनु
स्थानं एवं मन्वन्तरे नवृतीयावृत्तानुसमर्पणानुष्ठेयं स्ववचनस्थाः स्मृत्यावृत्तं प्रत्येकमासिद्ध्वचनेनानुष्ठानंभावेत्ते [illegible] तृतीयापा
46 त्रिमुहूर्तेसङ्गवे नेष्टा पूर्वे वर्ति मुख्या मनुष्यानां तद्विधायकवाक्येषु सङ्गवे सत्यभिधाना सात्त्विकस्य सामान्यविधिः सात्त्विकमुहूर्तत्र
[illegible] तिथ्वेविधानात् प्रापकभावात् मापरेव विकृत्या अत्रापि निषेधानुवाद सामान्य वचनैः पापविद्धप्रसंगकैः परेद्युस्त्वन [illegible]
तेषांपरेद्युर्निषेधकानिवाक्यानि तेषु द्वितीया किंचिद्विहितेति चेत् मुहूर्तत्रयपरिमितेति त्रिकेनः वेधमात्रेन पापविधानात् [illegible]
तावत्पूर्वीतिवचनं [illegible] केवलत्वात् त्रिमुहूर्तेत्यादिरूपवति इति तृतीयानिर्णयः अथ चतुर्थीनिर्णीयते सा च युग्मवाक्ये [illegible]
वचनस्मात् चतुर्थ्यापहे तथा सेवि कल्पपरे सर्वे वस्वादितिथि कनीय युग्मवाक्यस्य पक्षपराधारत्वाद्यौसे तु चतुर्दशपाचपरिलिखे [illegible]
कल्पवृद्धिविधये तिथौ मितिचेत् तस्मै कल्पयुग्मस्य कल्पेतावि प्रयत्नविशिष्टोपादिकानां युग्मानां पक्षद्वयसाधारणत्वस्य [illegible]
त् सा च पातानामपि कल्पसाधिका राघ्यतीति चेत् न प्रतिपद्यमानो वाक्यं पक्षद्वयस्य पि नायुग्मेन साहचर्यादित्यत्र विदग्ध
पक्षाणि दंडि नशात् ननुतर्हिंचतुर्थी पूर्णमायुग्मनेकपक्षोचेदितिचेद्वाह्मत्यात्मकस्याह द्वितीयादियुग्मैः सह प्रतिपदन्ताः वाक्यायुग्म
नुमितेन पक्षद्वयवति तिथौ द्वेपहे च कोदिनं तया अत्रनः युग्मिमायुग्मसाह चर्येणे तत्विनिर्णयपरत्वेच मैवं मृत्युसाह चर्यं सवाक्यमानत्वादितादः
दिग्वशेषु मुख्येषा पृष्ठाय पहत्पचनि तत्रलिखे तथूले सेवस्तु विलिंगाशिषुप्रयमस्य प्रमाणासाह चर्यमनुमानैः सचरमोनावोनर वेदवाक्ये च प्रमाणं
तत्रप्रथमाहस्ये तत्सूत्रे सापेक्षतः कल्पोमीमांसायां तत्रोचेष्याचेषु तिलिंगाशिष्टे मरतत्रप्रवेशेनापूर्वचिन्तः स्वत्रेवेतत्प्रकृतिलिंगवाक्यप्रकरणा

राम
७८

४६ मुहूर्त्ते तयोभयत्र तिथिः स्यात् कृतोपवास इति संदेहे मुक्तियस्तेनोत्तरविधानात् पूर्वदिने निषेधाभावात् तत्रोपवासः न वा तत्र ... स्या
त्कृतोपपुरस्सरा मेघ ... पूर्वदिनविधानात् ... प्रत्युत्तरो बाधाभावो ... अस्य पौरस्त्यप ... पूर्वविधानात् ... सर्वेषु ... पुरा ...
त्वामेवेपि ... पातुद्योतकपुरस्सरा ... पूर्वत्रोपवास इति स्थित एकरत्नादि ... त्वेषु ... द्वितीयापात ... विशेषसंकल्पितम
... पूर्वोक्तमापन ... इति द्वितीयानिर्णयः अथ तृतीयानिर्णीयते तत्र त्रिविधा निर्णयानि स्मर्यन्ते कानि विष्ट ... विद्या
... कानि ... द्विविनिषेधकानि कानि द्विरुत्तराविधायकानि कानि चित्त ... पुरस्सरा ... पूर्वविद्धाविधायक ... पूर्वविद्धा नि
... तमाहो ... तृतीयातु न कर्तव्या द्वितीयापरिहाविद्धा द्वितीयाप्रयुता तु ... कोटि ... धर्मः ... सत्यु धर्मापुण्यै
द्वितीया शेष संयुक्ता तृतीया ... तु यः सपातिन ... द्वितीयायां ... चीयां करोति ... सर्वत्रापि ...
... इति स्कन्दपुराणेपि तृतीयातु न कर्तव्या द्वितीयासंयुता तिथिः पाप्नोति ... द्वितीयासंयुतायां तु पूर्वविद्ध
... ते ... कलाकाष्ठापि या चैव द्वितीया संप्रदृश्यते सा तृतीया न कर्तव्या कर्तव्या गणसंयुता ...
... इति ... अत्र पूर्वविद्धायानिषेधवाक्या ... संतु ... भावुता विषयं भविष्यति ... न विधस्तुरंगे
... मेघ ... तृतीयायांस्नानानि ... सर्वत्र ... अपरं ... पठितं ... तृतीयां ... सर्व
... तृतीयायां ... नराधिप ... एकभक्तेन ...
... तृतीयापरसौभाग्य ... एतस्यां ... पूर्वविद्धाया कर्तव्य ... इति ...
... तिथिष्विति तत्रैव पूर्वविद्धायां ... रम्भाव्रतं ...
... पृष्ठे ... एकादशी ... धर्मकामार्थ ... रम्भा ...
... चतुर्थी संयुता या तु सा तृतीया फलप्रदा इति आपस्तम्बोपि चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा अवैधव्यकारी ...
... इति अस्याधोत्तरविद्धाविधायक ... विषय ... रम्भा ... तृतीयाविद्धा
... अन्येषु ... सर्वेषु पूर्वविद्धा ... एकादशी ...
विद्धा तु ... अत्र ... सर्वत्र ... त्रिमुहूर्त्ता ... सर्वत्रैव ... पूर्वं
... तृतीया ... संदेहः त्रिमुहूर्त्तं ...

विषये इति अतः पंचमीविद्धा च तुर्थी नोपवास इति मेषदोषः कृतमेदेन ग्राह्यं यत्तु नेसं इति चतुर्थ्यां विघ्नदेवताविषयाणि
रूलिखितानि तत्र विघ्नस्य मासस्य के चतुर्मूर्तिव्रते मतिचतुर्थ्यां पतो विघ्नदेवता केवदुराणाक्तो के अंगारकचतुर्थीव्रते नोमासदेवता
कूर्मपुराणोक्ते पक्षव्रते पमादेवता सौरपुराणादिष्वोक्तेषु दूर्वागणपतिव्रताः वृतेषु विनायको देवता कूर्मपुराणोक्ते नागचतुर्थीव्रते शेषः सर्वव्याप्ता
देवः सर्वा देवता तत्र विनायकनागमात्रेरिकतावृतेपरेघुरुपवासः विनायकनागयोस्तुवृतेमध्याह्नव्याप्त्या निर्णीतत्वात् कदाचित्पूर्व
घुरुपवासः प्राप्तेति तारशोविषयेपंचमीवेधनिषेधोऽपवादस्थापनीयः तथा स्कंदे चतुर्थीसाचतास्मिन्ने चात्र अप्रदेश्या अतएव पूर्वेकर्तुं
पूर्वोतराविधयो विधिविशेषोऽस्मर्येनेचतुर्थसंयुक्ताकार्यापंचसीया च चतुर्थिका तसीपयायुक्ताने वर्ष्यकार्यं कार्येदितितपाचतत्रैवपूर्वं
विद्धाप्रशस्यते चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदेति तसांवदचे नाष्टव्रतचिन्त्य तं तत्रैव स्व
छितं कर्तव्यातृतिमिश्रस्तगणनाथस्तुतोषिणीति स्कंदपुराणे विनायकव्रतेकार्यो मर्वमासेषु षण्मुख चतुर्थितुजयायुक्ता गता नस्यत्
47 तोषिणीति विनायकव्रतानुष्ठाने चतुर्थ्यां मध्याह्नव्यापित्वं मुख्यप्रयोजकं तदाह बृहस्पति चतुर्थीगणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते मध्या
ह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नभवति तदा मुख्यप्रयोजकस्यापि ध्यानत्वान्मातृविद्धत्वस्य गौणाभावात्सम्यातृह
तीविषयपरेद्युः समामविषमध्याह्नव्यापित्वाभावात्सा अतएव प्रसंस्यतद्युक्तं परेद्युरेवमध्याह्नव्यापिनी तदामातृविद्धत्वसुलेगौणाभावेपि
प्रधानप्रयोजकानुसारेणपराविद्धैवग्राह्या तथा सुमंतुर्मातृविद्धाप्रशस्तास्याच्चतुर्थीगणनायके मध्याह्नेपरतश्चेत्स्यान्नागमधिद्धाप्रश
स्यतइति ननुवह्नेश्च गचनेषु पूर्वविद्धायागणनाथस्तुतोषहेतुत्वमुक्तं अतः पूर्वविद्धत्वस्येव मुख्यप्रयोजकतायुक्तामैवं मध्याह्नव्यापित्वस्य
गृहेपञ्चमीसंग्रामनुमेव पूर्वेद्युः तदामध्याह्नव्यापित्वप्रसंग्राह्यवाते अतस्तद्भिधाने यंथ्या व सोभागार अपे प्रसारे पत्तांतरेण तेकवच विद्धत्वस्य
सर्वविद्धत्वस्य गौणत्वं तदेवस्य मध्याह्नव्यापित्वेनैवतात्पर्यं विचारादितितन्नयदोविधिवृत्तपवशादुभय त्रमध्याह्नव्याप्तिर्नास्ति यदा वोभयत्रकृत्स्नमध्या
ह्नव्यापित्वं तत्रैकदेशव्यापित्वं वा समानेनलक्षवं तत्र मध्याह्नमात्री निर्णयाभावे सतिपूर्वविद्धत्वेनैव निर्णीतत्वात् एवं तर्हि शावकापूर्णिचका
व्यायानिरहकाषोवलीयइति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य निरवकाशत्वप्राबल्यमिति चैवं कथं न तु मुख्यं तपेति चेत्ते मुख्यत्वस्यापि विशे मयात ४७
त्तिथिनिर्णये कर्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य मुख्यत्वमस्य प्रकरणस्य मेदर्शितं कर्मकालश्च विनायकव्रतस्य मध्याह्नः प्रातः शुक्ले तिलैः स्नात्वा राम
मध्याह्ने पूजयेन्नृप इति तत्कालविधानात् अतो मुख्यत्वात्स्य मध्याह्नव्यापित्वप्राबल्यमिति ननु कस्मात्तिलैः स्नात्वा पूर्वविद्धत्वेन मध्याह्नव्यापित्व

46

[illegible]

व्यायपंचम्यां पारणे न प्रयत्नोऽत्र विघ्नानीति तस्य तत्र द्रष्टं तिनतं हिंसेति पन्नगाः पुत्रं चतुर्थी विनायकचतुर्थी नागचतुर्थी इत्यादिविशेषश्च
कर्मकालव्यापिन्य मध्याह्नव्यापिः सौरमे देसंति पदापरे च मध्याह्नव्यापिन्या विनायकचतुर्थी प्राह्यः तरेषु तु पंचमीविद्धा प्राग्यस्य प्रशस्तत्वात्
पूर्वेद्युरेव साम्यवति यदा तु पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा इतरेषु तु पंचम्यां मेदेषु नागस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा भवति तथा च
स्कंदे चतुर्थी पंचमीयुक्ता नागप्रीतिविवर्द्धिनी प्रीताः एकविंशतिसंख्यानाग्रा स्तान्स्वयं जपेदिति वचनाद्दैवसीय पत्ते इति चतुर्थीनिर्णयः अथ पंचमी
निर्णीयते शुक्ला कृष्णा च पंचमी पूर्वविद्धा ग्राह्या तान्नतु प्रायः प्राप्तेश्च पाद्या हि तिथि र्द्दिशा फलेसमिरिशिति वेदस्य सौरपुराणे पाल्लिपग्र
भागस्योपवासोभिधानात् तन्नुपवासः परेद्युः प्राप्तो निमित्तमिति तेन परविद्धायाः प्रतिषिद्धत्वात् चतुर्थीसंयुता कार्या पंचमी परया न तु
दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथासिते इति नन्वेतावता प्रायः प्राप्तमिति वचनस्य तिथिविषयत्वं शंकनीयं निर्णीतास्तु निर्णयस्य मानामुच्च
48 तिथिषु उपवासपरविद्धोपवासः प्राप्तो तरो प्राप्तस्य तत्र वस्य तद्विधयत्वोपपत्तेः न च तेनैव प्राप्तेन तदुपवाससिद्धेः कृतमनेन वचनेनेति
शंकनीयं सामान्यविशेषन्यायेन शास्त्रोपपत्तिबाधप्रसंगात् तस्य च सामान्यशास्त्रत्वेन स्पष्टं तोपवासवचनस्याविरोधिनाबाधितोपपत्तपंचमी
निषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण हारीतवचनेन बाधोपपत्तेः एतत्र शास्त्रबाधमपि न ह्येव प्रायः प्राप्तं तत्कर्मेति प्रायः शब्दः प्रयुक्तः प्रति पन्नोपोष्येन
चार्द्धाह्निकादि इति वचनबलात् पंचम्याम विद्धान व्रतपोः परदिनानुराजप्राप्तो तथा च तत्र पे हारीतवचने दैवे कर्मणीत्युच्यते न च दैवे कर्मणि
वाह्यकर्मकालव्याप्त्या कर्मकालव्याप्तिप्रावल्यस्य च गौणत्वात् न च वाधानपुरूष्टिशंकनीय विधेर्निषेधस्य सर्वप्राधिपदेन स्वप्रावल्यं त
द्दृष्टं न च पूर्वेद्युरेव पूर्वाह्णव्यापिनी तत्र कार्यकाले वेसा कल्पवचनापादितकर्मकालव्याप्तिसद्भावात् ईदृशानेव विषयमनिल सामान्य
वचनस्य प्रवृत्तत्वात् स्वाभाविकं तिथ्याधिपूर्वोक्ते विषये लाकल्पवचनस्यानिरर्थकत्वं न हि दैवे कर्मत्ता परविद्धायाः पंचम्या निषे
धो न विरुध्यते न चैवमपि विद्धेतान्नैवं द्योतिरूपेकं पित्र्यस्य तदेव परविद्धाया मध्याह्नत्वान्नैवं इहैव तत्पापि च तद्युगत्वासेपत्तेः यथा राम
विद्धैकर्मणि उत्तरविद्धानयुग्मा तथा दैवेऽपीति विधेर्दृष्टा देव पित्र्योः समोपन्यासः ननु व्यासनिगमपगतयुग्मशास्त्रनुष्टाद स्वयमेव ५८
तापंच मापूर्वविद्धे कृत्वमनिषीयते प्रापसत्त्वाद्यस्तु नहि पर्वणे युग्मान्युदाहृतः प्रतिपत्संहिता पास्या कृतो वा प्रतिपद्युता चतुर्थीसंयुता
या च सा तृतीया फलसमहापंचमी संप्रकर्तव्या षष्ठ्या तु सा कुमारीति अतएवैतद्युग्मशास्त्रोपपादनाचनेन वचसा पर विद्धं व प्रायोति वा तत्र
तदेवात्र स्कंदस्य शास्त्रेणाव यवस्य प्रसक्तानां तानि षेधयुग्माणीतेन युक्तानंदेतपाहितेऽस्मुक्तं न च सामान्य वचनेन निषेधयुग्मसाधकं

वांछयपलभ्यते जपाचपुष्टिसंहरोः चतुर्थी हस्तेव द्विजपासेबहिःकर्तव्या नागविद्धा न कार्यो हि स्मरणात्मैवं अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्नस्पर्शा
भाव विषयत्वेनाप्युपपत्तेः तृतीयाहि दूर्वादिने विनायकव्रतप्रयोजके मध्याह्ने सजपासे पूर्वांपरे घुमुहूर्तत्रय पत्र पर्वगात मध्याह्ना दर्वागावतृतीये
समासात दादिनद्वये कस्मिकाले ग्राह्येति चेत् अत्र तुधा अभावद्विनायकव्रते किं दिनमुपादेयमिति तो तृतीयायुक्ता पूर्वेदिने विद्धापपराहि नप्रतिविध तिन्न
चोदये जपाद्वयहिंसपूर्वा त्याने नकर्मकाल ह्य मध्याह्न समाप्तिर्वर्षे तत्वेन विवहितं किं स्यैत्तेन पर्यवसितत्वमिति एवं ताहि पूर्वविद्धैव नास्ति वैधिका
पाः पूर्वतिथेः हस्तस्वेसति वैध्यापाद्वतु [illegible] अत्र न काशुलात् अथ वामा [illegible] सूर्ये विद्धिस्वेतथापि जयायो। ग्रहितायापरे घुमं मध्याह्नव्याप्तिस
बाधकत्वा इति चेन्नैवं न वेलूनरहिन द्वयेत्वे मध्याह्नव्याप्ति त्व कारणात ये पसस्यते किंतु नागविद्धत्वे अतो नागविद्धत्वनिहायाव चनस्यतास्य
र्थं न चतुर्थी नहितजपा विधाने अत्र तृष्णा चतुर्थी निरापाम यि [illegible] सर्वप्रसत्येन न चतघुले नहि परघातायत्कन्या मुखं ह्यूपति वेचना काथायतु केन
ति कल्पाया हि स्वतप्राप्त स्यतेय हिंसप्रयोगात् यद्यपि जया संहरो तथापि नागविद्धाया किमिति अप्राप्तमया चतुर्थ्यां संभवेत्यामितिचेन्न
वाक्यैः मध्याह्नव्याप्ति विप्रतीभक्तिः कुतस्त्वेतिचेत् चतुर्थी गौरीतायाश्च तृतीयायोनवाषिक [illegible] नाम क्रितिरितिसमाना तपर्धेनुयोगः वचन व्याप्ति
त्वस्मस्वाकमिति वचनयोः परस्परकलहे दूर्वा तलप्यौम [illegible] निरवकाशत्वान्मध्याह्नवचनमेवातिप्रबलं सिद्धिविनायकव्रतेतस्य प्रत्यंदे
कत्वादपि प्रकृतावेजपाच चनेतु गौर्यादिव्रतेच एतासंस्कृव्रते भविष्यत्पुराणोपि हे तं विनायकं समम भ्यर्च चतुर्थ्यां गुडे इन सर्व सिद्धिर्विनिर्गि
तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् हि अमिषवाया ने [illegible] वक्ष्यते निष्कृति शिव [illegible] मे कीर्तिर्मे [illegible] सत्वचतो प्रज्ञां तुष्टिं नपायांकोले रतेवाह निष्फलयेत
विद्याकामो विशेषेण [illegible] जपेक्षु स्वर संख्या [illegible] लिंगपुराणेपि चतुर्थ्यां तु गणेशस्य जो [illegible] ब्रवविधानतः [illegible] न हि सिद्धिर्नेमा
य च नरः क्षमा हिसि नारदीयपुराणेपि [illegible] चतुर्थ्यां तु गौरी मारां धये बुधः चतुर्थीं गौरी नाम गौरीं तत्र सपूजितेति अतो यथा
लोविनायकव्रते मध्याह्नव्यापिन्येव निर्णयः गौरीव्रते तु जपावचनं [illegible] तत्र पराह्न [illegible] दिवेषमेणम ध्याह्ने कदेश व्यापिनी तहा पूर्वेदि
नेतन्महत्वेचेत् तदेवोपादेयं [illegible] नित्रमहत्वे किं महत्व गुणेन तदुपादेयं किंवा मात्र विद्ध [illegible] गुणेन पूर्वेदिनमुपादेयमिति [illegible]
मः परस्मिन् नागविद्धत्वे सर्वाथैवेतत्वात् मुहूर्ते पचतप्रभावात् एतत्रैवाभिप्रेत्य [illegible] स्य पुराणोपपद्यते जेष्ठाढवटसावित्री तथा [illegible] नवसरवृद्धा विनायक
चतुर्थी च कर्तव्या संमुखी [illegible] तिविनायकव्रतस्य चलोगव्रते विचतुर्थी मध्याह्न व्यापिनी मूलत्वा नागव्रतं कुर्वतो [illegible] दर्शिते तिथि युग्मा
द्वपोपा च समुखाख्या चिच्छिः पंचम्या ऽपूर्व या नाहि नागानां प्रपतिथि वृत्ति पन्नागाइति [illegible] वंचद्दीने तच्चोपा [illegible] ति [illegible]

वास्या सत्तीयाच नाडयो व्यापरा न्विताः इति यद्यप्यत्र व्रतविशेषोपादानं तथापि स्कंदपुराणस्य पूर्वविद्धायां विहितायां परिशेषात् स्थिया
पुत्रविशिष्टमवति तेषामप्यविरोधात् पूर्वविरोधात् परविद्धा स्त्रीति चेन्न प्रतिषेधात् तथा च निगमः पंचमी सूर्यः षष्ठी द्विवाकरः सप्तमी
कामरूपोऽष्टमी विष्णुर्दशम्यां शिवरहस्ये + नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धा दिवाकरः कामविद्धो महोद्विष्णुर्नरगृह्य च तेन तु वासराः ना
गः + सौरपुराणे नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी दशम्येकादशी विद्धा नोपोष्या तु कथंचनेति तथा पूर्वविद्धाप्रतिषे
धः ३ तत्र विद्धाविषिद्धेषु मुख्यं स्कंदपुराणीय पूर्वे नागविद्धा तु कर्तव्या षष्ठी तु न कदाचन सप्तमीसंयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थचिंतकैः इति भृ
गुः नैव सर्वे निरहि षष्ठी नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचन नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रतापुण्य न्तुवा मतेदं सप्तम्या सह कर्तव्या महापुण्यफलप्रदेति
49 व्यत्यस्तहतो यथा साधुतापि तत्पापादिकं दोषाविनेषि तयवशाऽस्तरविद्धाषष्ठीनतोभ्य तेन दास्कंदवेत्त्वद माल्यपितृत्तानि नागविद्धापाक
र्तव्यानि तदाहु वसिष्ठः एकादशी च तत्तीयाच षष्ठी चैव त्रयोदशी पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा सपरेकनेति नागवेधश्च मध्याह्ने तो
ऽः तथाच स्कंदपुराणे नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति इति षष्ठी निर्णयः अथ
सप्तमीनिर्णीयते सा तिथिः सप्तमंगलादेवताकान्निरूपिता तेत्र भविष्योत्तरे कृष्णमाह द्वादशदेवताकमयुक्तं भल्लाससप्तमी वृत्तस्पाविध
अत्युपाते तत्र पदेवताकं विजय सप्तमीव्रतमुक्तं तत्र पदेवताकुमारोत्पसप्तमीव्रते ब्रह्मतेबाराहपुराणोऽभिहितं विष्णुदेवताकं मंगलासप्तमीव्रतं गारुडपुरा
णाभिहितं एवमन्याग्युदाहरणीयानि तत्र काश्चित्तिथयः देवतामेदेन व्यवतिष्ठमाना लक्ष्यन्ते तद्यथा स्कंद षष्ठी पूर्वविद्धा मंदारषष्ठी पराविद्धे
त्यादिका व्यवस्था यामपेकृष्णादेवतापाकृतभेदात् व्यवतिष्ठते तथा गौरीव्रते ब्रह्मचर्यं मातृतीया पूर्वविद्धा लवणतृतीया परविद्धा कालिकदेवते
देवतान्येकं सिन्धूतेकमेकालव्याप्तिभेदेन व्यवतिष्ठते तथापि परेषु वो चतुर्थीं मध्याह्नव्यापिनी गृह्यते कात्मिकेषु कर्मसु मदेन व्यवति
ष्ठते तद्यथाष्टम्याः प्रतिपत्सूर्वविद्धा कृष्णप्रतिपत्तुत्तरविद्धेति तत्र केन न्यायेन सप्तमी व्यवस्थापनीयेति किं वृत्तापादनेनापि विप्रजातिमहे सप्त
म्यां पूर्वविद्धानिर्देकमोक्षसविद्धाविद्धापकस्य वचनस्य सप्तविद्धस्यभावात् तद्रूप पेरात् पूर्वविद्धा विधापकस्य तत्रविद्धानिषेध कस्य स
द्भावोपलंभात् सर्वासु देवतासु सर्वेषु व्रतेषु पूर्वकर्मसपत्नपेमपि सर्वास्य सप्तमी पूर्वविद्धैव ग्राह्या पुराणादिशास्त्रेष्वसंभवातोऽस्य निषेधानात् स्कंदपु
राणे कर्तव्या सप्तमी तत्र षष्ठ्यसर्वदापष्ठी तु सप्तमी पितत्रसंनिहितां विविशतेऽस्य विद्धा शुराणासमुदाराणायाः षष्ठी चैव सप्तमी चैव दशमी चैव
चाष्टमी प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखीति + सप्तमी नाम अद्यापि प्रातःसमाप्तितो पूर्वविद्धाद्विजप्रेष्ठ कर्तव्या सप्तमी चेति प्रतिपत्ते वेढोनसेः पंचमी मिः ५८

पंचमी मा जो षु ष्ठी हो सो चंद्रषष्ठीः

[illegible]

चंद्रोदय व्यापिनी ग्राह्यः

॥ वचनेन कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात् तस्मात् हारीतवचनेन पंचमी पूर्वविद्धा ग्राह्या स्कंदपुराणे तु पंचमी च तथा का।
र्या चतुर्थीसंयुता विभो इति तथा पद्मपुराणे भविष्योत्तरपुराणयोः पूर्वोत्तरविद्धाविषयौ विधिनिषेधौ नमे पंचमी तु चतुर्थ्यां तु कार्या या च
ष्ठ्यां न संयुतेति यत्तु वृद्धवैवस्वते पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेति तद्वचनस्य स्कंदोपवासविषयत्वात् पार्श्वेकार्यं नागव्रतं वा कार्यं
वै तथा विधानात् स्कंदोपवासे विकार्या पंचमी परसंयुता ते लिखितो विरोधः न चास्त्यात्र विरोधिनो वाक्योपक्रमस्य संज्ञातविरोधिनवा कान्ते
ता कृत्यमेकोच्चरति च कनीयं प्रसेदिष्ठापक्रमस्य प्राबल्येपि दृष्टोपक्रमस्य [illegible] वा न सोपेक्षा । न तावत्त्वात् प्रसङ्गे भिन्नाविषये
त्ते सेवे नान्यत्र तु वा मन्दप्रेषादिति अतः स्कंदे पवासे पंचमी परा विद्धा अन्यत्र पूर्वविद्धेति स्थितं इति पंचमीनिर्णयः अथ षष्ठी निर्णीयते सा च
युग्मशास्त्रादूर्ध्वं न द्विविधा प्रतिभाति तत्र युग्मवाक्येन्यो स्वेकं युग्मशास्त्रे तेन षष्ठ्याः सप्तमी विद्धत्वं प्रतीयते पंचमी तु प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेत्यव
युग्मशास्त्रे तेन षष्ठ्याः पंचमीविद्धत्वं प्रतीयते तयोः शास्त्रयोः किं शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था कार्या किं वा देवपितृभेदेन उभयं दृष्टं [illegible] मे
देन तत्र न तावत् प्रथमः कल्पः सुमंतुना पक्षद्वयव्यवस्थानिराकरणात् देवपितृभेदेन व्यवस्थापितत्वात् तथा च तद्वचनं नागविद्धा न षष्ठी स्या
न्नृपो रूपयोरपि दैवे कर्मणि नास्येपि त्रयोदशीमसंयुतामिति नापि द्वितीयः दैवपितृभेदेन व्यवस्थापकप्रयुक्तत्वात् तथाहि पदेन सुमंतुना दैवे
कर्मणि शुक्लकृष्णपक्षद्वयगतायाः षष्ठ्याः नागविद्धत्वप्रतिषेधस्तेषां तु पलागविद्धायाः पि अव्यवस्थाने तत्र वक्तव्यं किं पूर्वविद्धत्वमेको दिश
विषयं किं वा पूर्वत्राविषयं नाद्यः प्रथमपक्षे प्रपद्यते मध्याह्नपराह्णव्याप्तिभेदेनैव तन्निर्णयसंगतिः पूर्वविद्धतापत्त्या किंचित्करत्वात् न चैवमस्तु
अपरेद्युस्तथापि मध्याह्नपराह्णव्याप्तौ तस्य विस्पष्टापरवेद्धत्वं नेमिति मुख्यकालव्याप्तेः परिसाध्यपेक्षात् अन्यापीत्यन्यपक्षे मिपास्वगः
ह्णे दृष्टा तिथिर्यापमापते तत्रापि सुमंतुवचनस्य कागतिरिति वेतदुच्यते नरवत्वेन द्वचनेपि अपूर्वं तत्किं वा विद्धा तु प्रहति तर्हि दैवे तानि वाक्यत्व
तुल्यत्वाति तत्र पैत्र्यादौ न पित्र्ये सा पूर्वा ह्णपरे तत्रैव वचनव्याप्तेः षष्ठी नक्तव्रतं चैत्र सर्वैव विद्धा भवति भवेत्तु नाम सा पित्र्ये मूलसंप्रा
प्तौ पित्र्ये तु हि चतुर्वा त् दैवे सर्वथा पूर्वविद्धैव ग्राह्येति तस्मात् तयोः पक्षः कृष्णा षष्ठी स्कंदषष्ठी चतुर्थीविद्धा एता पूर्वयुता स्मृताः परा
मवेदिति स्कंदषष्ठी लिङ्गपुराणोदर्शिता प्रतिपत्पक्षे षष्ठ्यां च षष्ठी कार्या गृह्यं च दीपाद्भिः संस्थे चित्रे स्यात् तस्मिन्नागसं मित्रमस्मर इति पात
त्रे नपरविद्धषष्ठी दर्शिता षष्ठ्यामुपोष्य विधिवत् सप्तम्यामर्कमर्चयेत् सर्वान्कामान् कृते वैव संप्राप्नोति सितं फलमिति फलषष्ठी मंदारस
प्तमी स्यादि व्रतानि भविष्यत् भोज्यानि तत्र राज्याद्धिप्तं तेषु परविद्धा ग्राह्या तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी अमा

ग तत्प्रमं यथोक्तं श्रीस्याकृर्वं विदुधामनुहृस्यं देवीपुराणे श्रावणमासे कृष्णाष्टम्यां देविव्रतं ग्रहं पुराणे कृष्णा... नृसिंहव्रतं ए
वं पत्तुलतं विहृपामनुहृपं एवमन्यान्यपुराणेष्वुदाहरणीयानि व्रतविशेषादष्टमीनिर्णयोपि विधः व्रतविशेषमा... पक्षो विशेषेण प्रति
पादकः नेहवाद्वियोगं व्रतविशेषं बोधयती अष्टमीपुराणे स्वत्व अष्टमीसंभूतः कश्चिद्व्रतविशेषो मत्स्यपुराणे व्रतम् भाद्रपदे मासि कृ
ष्णाष्टम्यां कृष्णोपोषितः महेश्वरं पूजयेत्सुदृढं पापरहितो मुच्यते सोऽसि व्रतविधानेष्वपि व्रतं प्रदीपं धारयेत्... मासि सर्व
मायाष्टम्यां दर्व्यो साविनी वट पैतमी अनङ्गत्रयोदशी... कर्तव्या सम्मुहिते तिथिरिति भविष्यपुराणेपि श्रावणे तेन नवमीनां पुत्रीय
मौघा पूर्वा विद्वैव कर्तव्या... विद्ध लेर्हि तमिति तथापि वचनात्मकेषु सर्वो नाम कश्चिद्व्रतविशेषः तस्य पूर्वमायेन पुत्रकं भव तु
अवश्या पाप्राह्मो पांत रवगाः... मत्स्यपुराणे पठ्यते अष्टमी नवमी विद्धान न कर्तव्या अष्टमीयुक्ता अर्द्धनारीश्वर प्रसादाप्याहं...
50 पि: अष्टमी नवमी युग्ममहो साहेमहोत्सवः शिवशक्तेरधीव हेत्वेपक्षयोः मध्ये दीपिनीति महानुक्तानेव सिद्धेति युक्तिः तन्मते तिथि
युग्मस्य हेत्रप्रवापदा युग्मस्य विशेषतात्तदाताद्दृश युग्ममुख्य मध्ये सर्वगृहता हैं दृषादा विध मनुष्यसाहोजायते तथोक्तः कर्तव्य ... युक्तं
पदानुहेत्र सविशेषता तत्काशिकाणी विपर्यये... तस्मात्तु साहोजायते तत्र सब कर्तव्य ... भवति न ह्युपदिष्टं विशेषा यो गुणः
जी विनिर्णयं तु दाहृपते स्कन्दपुराणे व्रतविशेषः पठ्यते मासि भाद्रपदे कृष्णे पक्षे अष्टम्यां संपुटेष सिन्धुसिन्धि नेकृपो ज्येष्ठापाः परिस्फुरणमिति
तस्मात्पदावत स्वत्र तत्र योगवशेनाष्टमी गृहीतव्या नाष्टमी सप्तमी विद्धा सप्तमी वाष्टमीयुक्ता नवम्याः सर्वकार्येषु साद्रष्टमीनां अवशेषः मासि भा
द्रपदे कृष्णे पक्षे अष्टम्यां संपुटेनाराधिपार्थिवे दिने कुर्यात्पूजापाः परिस्फुरणमिति अघमर्षः अष्टम्यां स्नात्वा पूजयेत्सोऽश्वमेधफलं ...
मामस्या पूर्वाह्णे दिने राज्ञो नक्षत्रयोगो नास्ति तदापि विनाशकाले ... सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण बाध्यते यापं
पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्रयोगः कुचिद्दृश्यते तथाच स्कन्दपुराणे दयामि... तस्मिन्... एवाद्यते राम
अत्र केवलतिथौ न तत्र योगस्य प्रशस्तत्वात् ... निर्णयमुपेयात् तत्र पूर्वोक्तो निर्णयः अतः तथा न तत्र युक्तं तिथेः ... ५०
योगस्य ततोपि प्रशस्तत्वात्तेन योगेन निर्णयः कर्तव्यः एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे पठ्यते अष्टमी मायदा ... भानोरुदयेहमेव चनी तस्मै
तिथाघोक्तो दुर्लभाष्टकाले केति तदेवं द्वितिधो निर्णयः संपन्नः रसिंह व्रतसंता नाष्टमी व्रताहे कृष्णाष्टमे रेवन निर्णयः दृष्टमेव प्रवृत्तविरो
धेन निर्णयः श्रीकृष्णाष्टमी योगविद्धावतान्निर्णयप्रति तदेवं द्विविधप्रत्यहं हृ तितिकृष्णजन्माष्टमीविचार्यते साक्षिप्तमष्टमी देवनिर्णयाऽत

सिति उत्तरविद्धाप्रतिषेधः स्कंदपुराणे दर्शितः षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपंचकमिति न च व्रत
विशेषेणापूर्वविद्धा ग्राह्या कर्तव्या तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताष्टमी सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभेति परा
पूर्वयुक्तासप्तमी पर्वतां षष्ठी परे गुल्फितिथिरपराह्णव्यापिनी त्रिमुहूर्ता तदा पूर्वविद्धा अन्यथा उत्तरविद्धा अप्रतिषिध्यते लोकानुष्ठान
मितिचेन्न निषेधमुखं प्राप्युत्तराविद्धाया निषिद्धः पंचम्यास्मिन् वचनेनोक्तत्वात्ते तथापि शेषविधायकस्यान्याय्यत्वादुत्तरविद्धायां कालेन
स्वीकर्तव्या अस्ति चात्र दृष्टांतः स्कंदपुराणे एतेषु एवं विद्धाया अपि निषेधमुक्तं पदिनस्याग्रे नीतिवाक्येन पूर्वविद्धा ग्राह्यास्तथा
रंभाद्यतिरिक्तेष्वेतेषु द्वितीयायुतास्वीकृता तेनाप्यष्टमी विद्धापि स्वीकार्यास्तु इति सप्तमीनिर्णयः अथ अष्टमीनिर्णयते॥ ॥
द्विविधोऽत्र निर्णयः व्रतसामान्यविषयोऽव्रतविशेषविषयश्चेति व्रतसामान्येषु शुक्लकृष्णपक्षभेदाद्व्यवतिष्ठते तत्र शुक्लाष्टमी भागस्यापि युग्मोर्ध्वसंबं
धादिति युग्मशास्त्रात् परविद्धा ग्राह्या पूर्वविद्धा सा धाराणामिति चतुर्थीयुक्तापेक्षिते तथापि शास्त्रान्तरबलात् कृष्णपक्षे पूर्वं ग्राह्याति तथा च निगमः शुक्ल
पक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धान कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातन इति ब्रह्मवैवर्ते सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न
सप्तम्या युताष्टमी सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभेति पद्मपुराणेऽपि अष्टमी नवमीमिश्रा कर्तव्या भृगुनन्दन सप्तम्या नाष्टमी चैव न कर्त
व्या शिखिध्वजेति तान्येतानि शुक्लविषयाणि वचनानि पद्मविषयत्वस्य साधारणे न पूर्वविद्धा निषेधकत्वाद्विद्धा विधिवचनविषयं तत्सामान्य
कृष्णपक्षे विषयतया योजनीयानि तथा कृष्णपक्षे तत्राभिप्रायेणोच्यते विद्धाविधि जाबालिः नागविद्धा तु या षष्ठी भानुविद्धा महे
श्वरः चतुर्दशी कामविद्धा तिथिस्तु मलिनाप्युक्ता इति मन्तुः सप्तमी महेश्वरो ह्यष्टमी स्कंदपुराणे नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्यानुयदाष्टमी
एतद्विद्धा न पारणास्यान्तरा ह्यामुनिपुंगव तथा कृष्णपक्षे गामिदस्यान्तर विधीयते विष्णुधर्मोत्तरे एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी
चतुर्दशी अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता इति तिस्रः करणी मायानुसारेणास्तु कृष्णपक्षे परविद्धाहितास्तदा तदष्टमी
षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वाः परेण संयुक्ताः परा पूर्वेण संयुता इति कृष्णपक्षे पूर्वविद्धा विधिस्तु उत्तरविद्धा प्रतिषेधश्च तिमेघदले हस
पक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धानुकर्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातन इति नारदीये कृष्णाष्टमी
सप्तमीयुता तीर्थे चेत्को व्रतयाता वा नरः कर्तव्या सा मुनिश्रेष्ठ इति तिथिरिति अथ कृष्णाष्टम्या जन्माष्टम्याः सामान्येन सर्वव्रतविषयत्वं विशे
षस्यानुपादानात् ज्ञातानि चोच्यन्ते तत्र वामनपुराणे न मोमासे कृष्णाष्टम्यां कालाष्टमी व्रतं पालितेति विष्णुधर्मोत्तरे कृष्णपक्षसंबंधिनाष्टमी युक्ता

ििदो आजयंती नाम प्रोक्ता रोहिणी योगोपि भी यदा अष्टमी रोहिणी नक्षत्रस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वान्न विधित्वं शंकनीयं कालविशे
षस्यावहरूपेण गुरुषैरनुपादेयत्वेपि निमित्ततया ग्रहणान्नानुष्ठानायत्नवत्ती ज्ञापकः कर्तुं प्राशस्त्यात् अत एव सा जयंतीति वायजे
ते स्यादिति कः सर्वा त्रिकालविधिरुक्तो रोहिणी काण्व्यवजयंती नाम कवर्जयंती लक्षणत्व प्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैः रथ्यवसे वक्ता निर्वचनात् अनु
दाहरणात् विष्णुधर्मे रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेष्टम्यां द्विजोत्तम जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः सनत्कुमारसंहितायां भृगुवाक्ये हितो
राजन् कृष्णाष्टमी नाम पातन् कार्ततासप्तमासुरस्य कृष्णपक्षे नराधिप रोहिणीयदि लभ्येत जयंती नाम सा तिथिरिति कोइमाजायते न
सप्तकोटि अष्टमी तु पक्षा भवेत् कार्त्तकादिकलेसानुसर्वपापप्रणाशिनी जयंतु तत्र चक्रं हते जयां तु तथा वृत्ता विद्धि इति विष्णुरहस्ये अष्टमी कृष्ण
पक्षस्य रोहिणी ऋक्षसंयुता भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयंती नाम सा स्मृता तिथिरास्याभ्यस्ते दिव मासे वस्रो कृतेषु कार्यापादु इत्यं मायां कार्यमासेषु स
प्तमासान् प्रत्यादु परितेनोक्ता विवक्षया भाद्रपदमास इत्यभिप्रायः प्रोष्ठपदइत्युक्ते विष्णुधर्मोत्तरे प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी सो
पवासो हरेः पूजां तत्र कृत्वा न सीदति तत्र वा मासि वह्निरोहिण्यां कार्यं तां मासमप्रस्तावा रोहिणी सहिताष्टमी पराक्रमानरैर्लभ्या सा तु जयंती ति किं तिला
कार्यवतो न भवेद्वा योगाभ्यस्ये तु भवेद्भुव तत्पापान्योधिपराशयं तामिनवर्षेन सम्भवइति अत्र कार्यमासादितम् मुख्ये कल्पः नभसस्तत् कल्पः परिशिया
कार्यरोपहि वानभस्येसर्वपापिते रोहिणी कृष्णाष्टमी योगो धे रक्तपूर्णजंती सिद्धता विवादप्रयत्नेन रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेष्टम्यां द्विजोत्तम
जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति तदेकवाक्यत्वे स्मृतिवाक्ये जयंत्याः कृष्णाष्टमी रोहिणी योगस्य स्मृति इत्येवं गौरवं तत्फलकामिनका
कृष्णाबालोरोहिणेरुक्त्वा विशद्भेदान्तावेन विधानलेकावित्येव स्यादिति वदेतु पुण्यविशेषेणकोपि फलाधिक्य इतः अतः कार्य व्यामिश्राणमेवेषम्यादे
रोहिणत्याधादि समान्य पूर्वोदाहृतफलवाक्यानिमकृतानि स्युः तेजन्माष्टम्यो योगात् फलेष्टभिपादकत्वेनोपपद्यंते तथा तत्र तेन यदा स्यादृशी कृता माला
व्यासमयक [illegible] तत्फलकोशाद् इन्न संज्ञकोपायो नास्ति किंतु गुणात् च केवलं गोसंहनं तथा न जन्माष्टमी तु नादन्यत् यन्त्रीत किंतु प्रकृत
एव तले फलापगुणविधिरिमेव प्राप्नुमः अतएव मित्रमनितुमरति कुलनामभेदात् निमित्तभेदात् रूपभेदात् पुनर्वनिष्कृत्वभेदात् दि
निर्देशभेदाज्ञ तथाहि पूर्वोदाहृतेषु अकरतीय एवापवृत्ति वाक्यस्मानि वाक्येषु जन्माष्टमीव्रत मित्येव नाम व्यवहृतं तथा पूर्वोदाहृतेषु जयं
तीव्रतमिति नाम व्यवहारः जन्माष्टमीव्रतं कर्ममेदाज्जयंती निमित्तकरणो व्यवस्थितेः अस्य चाधिकारिणस्संसर्गैः कार्ये तो शोकोपनते अते
भक्त्यां तिथिः सत्र गुरुतावाक्यमेवाप् प्रयक्गुणः तद्दस्वदृशा जन्माज्यो तिथौ माथयनायते अथ तिथिप्रकृता वेष्ण ब्रह्मच्छेदो गूढगंवदेव संख्याये
वान्यकर्मे तत् प्रयुद्यति गन्तसन्नयेति त्राज्यमर्थः अत्रैव जयंती त्याज्यो ति त्यत्रैव विष्णुज्योति त्यत्रैव तद्वर्ण्यं प्योतिरेतेन सहत्वदत्रिता नयजंती

Margin, left: 51

Margin, right: श्रीराम ५२

अत्र विशेषो वा आहोस्विद्योगाद्विशेषो वेति अत्रैवेदमपरं विवेच्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयंतीव्रतं उत तयोर्भेद इति तथान्यद्विविच्यते नीयं
किं तिथ्यन्तरवत्राहोस्विद्धः उत समस्यान्तेव वचनमित्यथ मव्रतस्वरूपे निश्चिते प्रश्नान्तरं समिवेते केचिद्वेति रात्रिव्यापिन्यामाहेति तिथौ चतुर्विधत्वेन वर
विधत्वेन वा तिथिव्रतानां पद्मपुराणे कृष्णो चेदस्याः कालात्समादाय व्रतानि कीर्तये तज्जन्माष्टमी जयंती शब्दाभ्यामनन्तपर्याया व्रतमेक
मेव तावप्राप्तेः कृते स्मृतेः समेत्य पद्मपुराणे अष्टैवेते रूपेण च पापोपायनस्याः कृष्णोपाध्यायो पुत्रकारे वन्तापच्चाव तत्सवि धायोपाचेषु
नवक्लृप्तेन यावन्नत स्मृति मविशेषः ख ह्रस्वनिपाद्य चान्य पवासोऽनागतोऽन स्मृ जाचा घो हा न धर्मादित्यादेरा रा ससोभ पत्र न मिदे
अपोह्य न कृष्णामे हरिर्हित स कामस्त्वां मा मे हरि मेधि पाति नित्या जन्माष्टमी अकर्तव्या पापस्मरणात् तथाच मयेन अवम वं खण्डा
कोके पीने च मुनि सतम माद्यादिपदार्थं तेज जन्माष्टमी दिने ज न्माष्टमी दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम त्रैलोक्य संभवं पापं तेन भुक्तं द्विजो
तमेति मविष्यपुराणोऽध्याये पुत्रे जन्माष्टमी व्रतं नो मे विन नो स्तु भाव तिक्रूरराक्षसः कृष्णजन्माष्टमी त्यक्ता येनान्यत्
समुपासते न प्राप्नोति सुकृतं किंचित् इह लोके परत्र च धर्मपदवर्षे तुषान्मिश्री कृष्णजन्माष्टमीव्रतेन करोति महाप्रान्त पापाधिकारिता
इति सर्कदपुराणेऽपि च वच्चे तिजानतः कृष्णजन्माष्टमी व्रतं न कुर्वन्ति नरा मात्रे वध्या स्त्रा व्याघ्रा ख्या नरके दौर दर्शी भुज्यन्ते भवेद्
मर्यामहाभुने अतीतानागतेने कुलमेकोत्तरं शतं पातितं नरके घोरे भुंजन्ति ना कृष्णवासरे ते जयंति च को प्राप्य विशेषमरणात् विष्णु
धर्मोत्तरे हि जयंती कश्यप हते प्रवत्स्येव चतुर्को मार्षे भेव ते वाङ् केतव चतु जन्म कल्प वह तिस्रो विस्ता तिथिः वधि पुराणेषि हस ज
न्मकृत पापाजन्म शिवि प्रवर्तितः लोलुप दिवो विराति चोत स्नान समृद्धितः उपवासश्च तत्रैव महापातक नाशनः जयंत्यां जागती पातहि
सिनानात्रिसंधिपद्मति पद्मपुराणेऽपि येन यो निगतान्नानं तु प्रेत न्यानाशितं नरैः ये कृतात् कायो मो हि अन्मो देहिनो भुक्तो किं पुनर्बुधवारे
तात्पामिनापि विशेषं हृतिस्कन्दपुराणेऽपि महाजपार्थकृता जयंति मुहूर्ते न पावम प्रथ च का ने च स्मैत्त च तुगन्दराति ताक्षितान्यो ना
नर्थेनातिरकेमिति भविष्योत्तरे जयन्ती कल्पो मविचं विधानेन मद्भक्तो चर्मने दनन्तरो वा यदि स्त्रीना नारी पश्चो कृ फलम वाप्नुयात् पुत्रसंतान मस्मो
स्यैसौ भाग्यमतुलं मवेत् इह धर्मं मति भं त्वा मृतो वैकुण्ठमामुया दिति एवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवायात् जयंत्याः फल विशेषश्रवणाच्चा नित्यत्व
मवे काम्यत्वं चाभ्युपेतव्यं तेन गुणफलाधिकारत्वात् उपगमे पि जयंत्याः फल विशेष वाप्यते गोगोदोहनैर्वाप्यादि व्रते तद्धुणतः वमसेनापरः प्रा
येर गोदोहनेन पशुकामस्य तिथिनि य धोर्ईप्सायो रोमा प्रवदन्य पुत्रं कामसिद्धिं तदेवा कृतिस्व पशुफल प्रयोगात् होनं मा विशेषं पशुकाम
वोयं च चतु स्तज्जा एवं प्रकृते नित्या जन्माष्टमी पक्षे फलाय दधि भिदीपते अत्र दिपद्रव्योय कामस्य तु हा हाये एवं निस्के जन्माष्टमी माष्टस्य फल

रानीयोर्हिंसेद्देसलिपोषक्षी भूतः क्षीरांशुः सामिक्षा तस्याश्च विश्वेदेवा देवता तस्य पक्षस्य तेनोक्तं नीरं तथा जिनं तस्य चक्र जिनो देवताः तत्र
वाजिनादृश्य कं विश्वेदेवता कश्चिके कर्मसत्याख्यति किमुपदिते न वाजिभ्यो विज्ञिन मिश्ययेन वा केन पूर्वसिद्धेव कर्मविशिवाजिनेङ्गुला
विधीयते उत्तकर्मतरविधिविधिसंश्रयः तत्र वाजी नवा मिश्रा साधेवा देवानामाप्तिनेवाज्ञिनः इति अनुपपत्त्याप्रकृतत्वामूढदेवानन्तश्चवाजिनगुणा
विधीयते सागरीतपास्सरविकल्पसमुच्चीयते वेति पूर्वपक्षः उच्यते शिष्टाभिज्ञा गुणा विरुद्धस्य कर्मणो गुणान्तरं ... वाजिनस्य
तत्र प्रवेशात्समवेसव्यवस्थानुपपत्तेर्वा वाजिनं गुणो वाजिनसंबन्धि प्रकृतदेवताव्यतिरिक्तदेवतान्येकत्वविधानकर्मभेदे पर्यवसानमिति सि
द्धान्तः अथापक्षद्वयदेवतानन्तरास्यपाहरूपं तद्गुणतिः पश्यामि यत्कर्मभेदः तथाप्रकृते विद्यमानदेवताभेदे अनुपगतन्यायमतं उपवास
मात्रं न साक्षात्सम्बन्धः ... वाक्येन मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् ननु जयन्ती व्रतस्यवोपवासं कुर्यात् इत्युपलिङ्गवाक्ये पदेन ननु जन्मा
ष्टम्यां ... तथाप्यत्र विधि ... अत्र मो जन्मप्रयोगोपकरणानुपपत्तेः सचोक्ती यथा ... उपवासमात्रविधानेन तु मंडप वि नागजा
गरणप्रतिमादानादि किं विधेरनन्यत्र हेतुकं राधाप्रत्यवायिनामेषु मोजन्मषष्ठमात्रस्मरणात् न हि तत्र निद्राया न दानाभावे वा प्रत्यवायः स्यादिति
अत उपवासमात्रेण व्रतस्वरूपनिष्पत्तेर्दानादिकं अतएव कारणमात्रशो मेजयन्तीसंज्ञितं प्रयुक्तं दानादिविधानां श्रुत्या तथैव तस्योपवासविधि
ना प्रत्येकं न प्रयुक्ते केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने न मयास्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः इति तस्माज्जन्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रे स्व
रूपं प्रतिविशिष्टफलत्वात् पिजागरणादानादिकमनुतिष्ठति अनुष्ठानेन ... विशेषैः पुण्यविशेषैः व्रतस्यापि दूषणं च स्वकालानुष्ठानमुपक्र
मामाज्जयन्तीव्रतस्यनुदानादिसहितस्तूपवासः स्वरूपं चतद्विशेषकेषु शालिषु तथाभिधानात् तथा च पुराणे तत्र प्रवेशवके सूतो जयन्तीव्रत
ब्रूते कर्तव्यं विज्ञमानेन भक्ता भक्तजनैर्नृपैति माधवमासे ... कृष्णपक्षे ... शिष्टेः ... दिवो दिनी
सञ्जके योगे सिंहस्य देवकीमाहजीजनत् तस्मात् जयन्तीव्रतं भुक्तिः सम्यगुपोषितः ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणां हिरण्यं मेदिनीं
गां वासांसि कुसुमानि च यद्यदिष्टतमं तत्तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति माघ ... धर्मार्थिना ... जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः सर्वैः
कार्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः इति विष्णुपुराणे कुर्वीत तत्र ... राम
तो पि ... तन्तु ... इति ... कृत्यमेव तत्ते तपो
ध्यानमभिज्ञानि कृतो जागरणादयः ... फलं ... एवमेतेषु विविधेषु दानादिषु कृतोपवासोऽपि तत्र ५२
तस्य तेन ... अतो स्वरूपमेदातत्र ... अतो ... तान्

व

तिष्ठतं तत्र संशयः किं प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे सप्तदशत्रिराण्यविधिः उत्तरयागान्तरे विधिरिति एष ज्योतिरेतेने त्याद्यामे तच्छंदोमं
प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विकारः क्रियते एतच्छब्दोपस्थानस्य सन्निधौ प्रत्यासत्तिरूपविधानं श्रीतो आग्नामिनीयोदितत्वात् तीतायः प्रत्यासन्नेति
केषमतिः आगामित्वस्य सामिप्यलेनरतत्वोपपत्तेः तथापि कर्मसमाम्नात कर्मभेदहेतुः किं प्रमाणमिति चेत् अपूर्वसंज्ञेति शब्दानः एष ज्योति
रित्यस्मिन्ननुपातिवाक्ये एवं प्रकृतकर्मविधायकत्वे ज्योतिष्टोमस्य तापाः अन्यो ज्योतिरित्येवासंज्ञा श्रूयते तत्र प्राप्त्यर्थो विकारो न सप्तदशभा
ज्ञापत्यान्वयतुल्यत्वेन एकोत्पत्तिवाक्यगतया संख्यया कर्मभेदो निरूपितः तत्संख्यया तत्राप्युत्पत्तिगतयान्येन संज्ञया कर्मभेदो उपपादित इति
एवं सति प्रकृतेष्वनेन्यायेन स्वतिवाक्यगता जन्माष्टम्यां व्रतजपतीभूतसंज्ञाभ्यो भूतभेदोपपादनतया तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः जे
आह्वमी ब्रतेदाहपि व्रतभेदः जन्माष्टमी व्रतेति यावद निमित्तजपतीव्रतेन रोहिणीयोगः ननु जन्माष्टमी सिन्नापि उपवासोपवासरव
पिवहिष्यः न तत्र पुत्रापामेव तिथ्येकदेशकीर्तनस्यासतः मेव तज्जन्माष्टम्याः एवं प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणीत योगयोविशेषोपर्द
बुधवारादिवद्गुणत्वात् अतएव पुराणेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते अतएव जन्मरोहिणीते वा जन्मयोगः निवासमाख्या
पतेत्समाज्ञा अष्टमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारो पिप्रयोजकः स्यात् अस्विति चेन्न अतिप्रसंगात् तज्जन्मकालेवापराचस्नानसानस्य संचम
रविशेषस्यवसम्भवेन तदेव प्रयोजकत्वं केनचापि तत्स्याज्जन्माष्टम्याश्च प्राधान्येन स्वाधीन्येव स्मृतिर्विशारिषु पदेषु तमायुक्तः पदह
प्रमाणाउपस्थले हेदितश्च तथा प्रसन्नादिपुरुषमेहे तिष्ठोते व्रतेष्वपि स्वप्रमया देहेति स्वस्वरूपमागानरूपवागप्रमाणामुक्ते भवति ननु नि
र्णये पुनरागमादरलक्षणः कोलाहलः यदेक व्रते यदि गान्ते त्वयुभयं पूरणापि नु हाने के भ्रमा मालिशयः स्यात् उभये अस्ति कमलान
लिशयः पक्षि संख्या सरेश्यामहाना वहुलाष्टमी परित्यज्यान्यस्मिन्नेव स्याद्रोहिणी भवति तस्मिन्संस्कारे जयन्ती वस्तुरेवोदिताति अती
जयन्तीव्रतस्य तत्रैव तुल्यत्वात्तस्यैव जन्माष्टमी व्रतत्वेतद पिनप्रसुधान् भेदपत्तेस्सत्यात् स्मित यस्थं जन्माष्टमी व्रतं तत्र प्रवर्तते यपमनुदृ
नैति शायः मा एवं तथापि निर्णयस्तोतो निमित्तभेदाद्व्रतभेदमाश्रयति कर्मभेदहेतुभूता तासा प्रसंयोग तापत्रक्रियनाम उपेयुपदभ्रमा
लोषु निमित्तस्याने तत्भाषो दितिवेतत्रैव तथाहि पूर्वोक्तसंज्ञाभेदसंपादिते व्रते भेदनिमित्त भेदस्य कोदलया तत्सा मास्यत्र निमित्तभेदः तथा
कार्याहादपि व्रतभेदोगमनयः रूपभेदस्य गुणभेदस्य बामामिक्षा वाजकर्मणोर्निर्णीत स्वरूपद्वादविरुद्धरायस्य संगृहकाले तोसोको भवतः
गुणाः कर्मान्तरं वा प्रत्यावाजिन्यो वाजिनेश्चैव निगुणत्वादेवानक्षत्रोलः समुच्चयविकल्पतः आमिक्षायाः विधिः प्रत्येवाच्छन्नाते वाजिनगुणान्प्रवि
धूपकर्मान्यकत्त्वपेक्षावाजिभ्य इत्यमिति अपमधः तद्रूपं पक्षे श्मान्ते पतितसावैश्वदे आमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुते अश्रुद्धविसंवादारहो

का॰व॰ चक्रेसांविद्वदेति सादृश्यं च गुणाद्विकारित्वात् अथ प्राङ्मागाद्धसंभाव्यते यथा दर्शयागस्य गुणविकृतिः साकंप्रस्थायीयको यागः तत्र
५३ दर्शयागे यावन्तो गांगे विधयः प्रयोगास्ते सर्वेऽपि साकंप्रस्थायीये विद्यन्ते भेदस्तु स्वल्प एव भवति दर्शयागे साम्नाय्यहविर्द्वे दधिपयसीः द
ध्ना ग्दानस्साकंप्रस्थायीये तु सर्पिर्ये प्रस्थानेन तावन्मात्रेण गुणविकृतिरित्यभिधीयते तथाग्निहोत्रस्य गुणविकृतिस्त्वयः अभिषे
मेदादब्जस्तोत्राणि उक्थ्ये तु द्वादश षोडशिकाग्निष्टोमेन ततो गुणाधिक्याद्गुणविकृतिर्हि भवत्यपि ज्ञेयं अग्निष्टोमस्य द्वादशाहे तु पंचदश
स्तोत्राणि सिध्यति गुणाः अतस्तु गुणविकृतिरग्निष्टोमस्य भावयन्नास्तीति ज्योतिष्टोमस्य गुणविकृतयः सन्ति इष्टः तत्र ज्योतिष्टोमः अथ
तस्यैव ग्रहणो यानि तत्रैव रूपनाम बहूचाध्यायिनो हि अंशुसमानं अथ उपसदस्त्वतीयानि केवलपादिनामकं सूक्तं तत्रैवमन्यथा
माश्रिस्य बहू चश्रामसो निषद्युपासना निविष्टानि तथा चश्रुतिः उक्थ्यामुष्टिति वै ॰ प्रजावदं तितारे दर्भे वोचस्य मित्रमेष इति
53 ति अथ मुक्त्वामसीति विघादितिच उक्थ्यो नाम सामवेदिनोऽन्या यागेनोपमानः साम्ना गाविशेषकं तचोदयामाहेत्यस्तु तोषा
पनिषद्धुपासना निविष्टानि तु मिसेत् तदन्तरमुपयमुपासेति एवं प्रकृते पिजन्मादृष्टभीप्सितेयं स्वावलाकृत्वादृष्टमेषा मायीस्यतिहती
यागानि मिमितं यावत् कजपंती ग्रहे विधीयते अतो गुणविकृतिर्वेनाज्यपाग्नि विभावेन चयात्ययसंमदादन पोषते रूप भूमो मेर खुदे
जपंतानाम पनागत्न्यायदर्पिभिर्वाच्यो वक्तव्यमेदेगीकार्याद्यति किं उपदेत छिन्या रन्तं पूर्वमुपातिक्रान्तं मेदोति यिनि तपिवद्योति
त्रग्रतमेहो निर्गीये तः अथ प्रतिरिर्दिष्टमर्थ यातनिर्णीयमाविधा थोनः अतोवि धं पूर्वमभिधीयते तिष्ठन्तरे बहुप्रापेराकर्मका
लत्वाद्धुरीयोह्य मपवेलायोविमुद्दस्वेवधेः सामान्येनानिर्दिष्टः पठ्यमाने तु विशेषतः अतमु हरसेवेषोदर्पितः जन्मादुक्थ्याजयंत्या
श्रात्रिष्यानन्वायु विदेकोत्रप्रशस्तिः एतेष्वजावालिक्षौतमप्यादर्शितः ॥ अथ तु विधायः पुरायः कर्मानु ष्ठानेन भद्दिवानक्ता
दिवसते योगे भूत्वि वेजो विशिष्यते ऽनिषद्धुपवामवृन्तत्वात् अथ निरोनो चमुरन्न स्वभुक्तितः साम च्येसि दृतयाविरहात्रेसम
व्यकाल्लवमुकृतवाहिष्यसे हिताया अथ दृमी रोदेहिणीपुक्ता निरूप दे ष्यते यदि वावकालाह तेध्यानत्तत्र जातिहारः उपमिति एवंस राम
रूपहात्र तस्माद्वयगाजे कूर्मकालयाथिरिमामिधीयते एतत्र्वेवमिष्टं मविस्मृत्स्येवपतते रोहितणाम द्वात्रेतु यदा तस्मादृष्टीभवेत् तस्याम ५३
रूपं तत्र्योरहे तिथावविरिजन्मजायिते तत्र भिन्नं द्वात्रे किंचसरिमाणमवेहि ॰ तत्मिस्य पेहायामादिष्टपुण्योदर्शिते अद्यात्रादधष्टे
दृकलपापियदाम ते ऽजयंता नाम सा श्री का सर्वपापप्रणाशिनी तिवराह संहितायामपि विहे क्रतौ हिताणी पुत्रानमः कृत्स्नाष्टमी
यदि रात्रार्द्ध पूर्वायपरा जयंती कलपापिणी राज्यर्द्धा दर्द्ध पूर्वच परंच हूर्वापरे रात्रार्द्धचते पूर्वापयोगरात्रार्द्ध पूर्वापरतयोगं

रणोपकलविशेषस्मरणात् अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन काम्यत्वेन विधानात् तत्संयोगपृथक्त्वं तत्र फलगमात् इति पूर्वोक्तम् एवं प्रसंगात्
दति तानि अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् जयन्तीव्रतं नित्यं कस्मिंश्चित् पुराणे समर्थनं अकुर्वन्यात्र केषांचित् दिङ्मात्रं तु दर्शितम् इति तत्र प्रागेवोक्तं प्रसङ्गान्नतु प्रत्यायश्चाद्वाक्तस्मरणे
जन्माष्टमी यदि समते कृतिः जयन्ती विमुखो नरः प्राप्नोति सुमहत्पापं ब्रह्मवध्यादिकं पिबा नलोके च पदं पुण्य० इत्युक्तं जयन्ती विमुखस्य च इति पापभिन्न समुच्चयस्य पापानि चैव
जयन्ती विधानं कृत्वा प्रत्यवायो कालिजयन्तीविमुखस्य च तेन जयन्ती निषिद्धा जयन्तीसंभवकृतं पंचस्वरूपमापन्नस्य हेतोः नास्ति अंशेन जयन्ती मासे पक्षे कृते सुद
रक्षणं संयोगेतेति मतं तु यमदूतैः सहाहतोः कालो नाप्यनेन तु कुर्वस्य स्वल्पेन भोजने जयन्तीविमुखस्य जयन्ती मासे चेति तेरैतैः केशाग्रस्य
पापानि मेनिसाज्जयन्त्याः न केवलमुभयकारणात्प्रत्यवायः कृतेनोपवासेनेति पापहतत्वात् जन्माष्टमीव्रतमपि नित्यं काम्यं स्यात् मेघ
पापतयानुकल्पमात्रेण काम्यत्वेन श्रावणादिरपि काम्यव्रतप्रसंगात् अतः सत्यपि पापक्षये फलान्तरश्रवणेन केवलं नित्यं जन्माष्टमी
व्रतस्यैव केवलं ततः पुरुषार्थत्वं भेदात् तयोर्भेदः तथा च निर्णयभेदात् पितृभेदो युक्तः निर्णयभेदप्रसंगत्वाद्वेदवचने जन्माष्टमी जयन्ती वृषि
रात्रिविलम्बे च यद्यपि कर्तव्या तिथिभांते च पारणामिति यत्र जन्माष्टमी रोहिणीचेति पाठः तत्रापि रोहिणी प्राधान्येन तयुक्ता तिथिर्वा विलम्बेन
केवलरोहिणीतिथि वा निर्णयः पूर्वोत्तरयो जन्माष्टमी विधानाश्रयित्वे तिथिपालनात् प्रत्येकं समस्तं वा निर्णयभेदो नोपपद्यते ननु व्रतभेदो
ममेति दोषः यद्वा एकादशिनः पुत्रे जन्माष्टमीविशेषो रोहिणीतु तत्र न्यूनत्वेन जन्माष्टम्युपवासः परे पुत्रजयन्त्युपवासः तेनैव तर्हि तयोः
वासद्वयं प्रसज्येत प्रसज्येतानामप्रमाणत्वात् इति चेत् पराविनेमोज्ञ नोपवासे नियमः पारणविरुद्धं प्रसंगात् उपवासस्यानां पारणमिति प्रस
तथाहि जन्माष्टम्युपवासात् पारणात् उपवासस्य चेत्कत्र प्राप्तिः सोपवासे दोषः अतिरेकानुष्ठाने दोषः नान्यो दोषः तथाहि यथा जयन्ती
व्यतिरिक्ता जन्माष्टम्युपवासस्येते अतोव्रतभेदोपि दुष्टः अतो अन्ते नावश्यं रोगोपवाससौ तत्र ताभिर्दिवासे अथ प्रधानार्थकमपाना
हिनावारणे पारणादितेषु उपवासमेव गाभागात् अन्यथा दासीपारणा तत्र वा दृष्टान्ते नक्षपोः कविसंकार्यकेन वा प्रीतः न्यायवाचस्पतेः रेतर्व
रोहिणीसंयोगसंभवे जन्माष्टम्याः अपि तद्वेचकर्तव्यत्वात् सर्वव्रतविधिषु कस्मिन्योगस्य केवल तिथेः फलेन केवल पारिस्थितेत्रापि दोषात् स्यात् अतएव मतिः
कानुसर्त्तेमोधलंकार एवन तु दोषप्रज्ञ जन्माष्टम्यां हि रोहिणीयोगाभिप्रायेण जन्माष्टमी तिथिर्यतो हि तोतिरोहिणी तिथिक व्यतिरिक्त उपवासतो नाम नपवासं तु योगस्य पदे
रात्रि रोहिणीयोगामपि सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकश क्रावकाशः तस्मात् दृष्टत्वेन केवलस्य दोषः किंच परा रोहिणीयोगे स्थितः तदा जन्माष्टमीज
यन्त्योः सहप्रयोगस्य वृषभमावित्वेन जयन्तीव्रते एव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवतीति तस्मात् पृथगेव पक्षे सिद्ध प्रसंगः तस्मादेवं कृतमेवं दोषाभावात् तस्मा
धकालेच नाम भेदादिनो पवासाः नहि तन्नामसमुदायात्कृतमेतद् वा व पूर्वं मुधेषु व्रते स्वप्रमत्तु तयो रक्तं तु सन्ध्यानां भावादेव उपवासः सादृश्य

का०व० विद्धो मासोऽर्द्धसंपूर्ण इति वचनात् निशीथव्यापिन्यपि तिथिरात्रिषु लोप्य कुर्वीत इति वचनेन गृहीतव्या भवति न तु पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्ताऽपि समारम्भ
५४ पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तौ व्यासमाप्यते तस्यामुभय अन्तरे एव विधिरुक्तो पवासइति चेत् परेद्युरिति क्रमः। उभयत्र निशीथव्याप्त्यभावस्य रात्रि
र्वोभयत्र तुल्यत्वेऽपि परेद्युः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्तमानतया प्राशस्त्यं इत्थं सप्तमी विद्धा पित्रहि विद्धा पूर्वेद्युरेव यदि निशीथव्यापिनी परे वा निशी
थव्यापिनी इदिनद्वये निशीथव्यापिनी चेति तत्र प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षेः पक्षयोर्द्वयोः पूर्वे निशीथे दिनद्वये च व्यापिन्यो दिन + निशीथव्यापिनी चेति तत्र प्रथम
द्वितीयपक्षयोः पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन पानि शीथव्यापिनी सा विद्धा वर्षोऽर्द्धसंपूर्णा मिति वचनेन गृहीतव्या भवति यानुदिनद्वयेऽपि निशीथ
व्यापिनी तत्र सा निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तुल्यत्वात् नानेन वचनेन निर्णयः सिंहगते नापि कृष्णपक्षेष्टमी चेदेव स्यादिति रोहिणीयुतपञ्जीयत्र
दृष्टे निर्णेतुं शक्यते तेषाम् एव घ विषय स्यात् अन्यथा व्याप्तौ तत्र रेपि निशीथवेधः प्रवृत्तेन तस्मान्नायं परिशिष्यते प्रायश्चपरेद्युरुदयव्यापिनी प्राप्नोति
संकल्पकालमारभ्य तिथिसद्भावात् न च सा कृत्याभिधा पिष्टवचनेन पूर्वेद्युरपि संकल्पकाले तिथिरस्ती ति प्रकल्ने पितस्याम् उपतिथित्वा भावात्
किं च सा तिथिः संकल्पादेपाद्यष्टमी समनिता रवि रिति वचनेन निशीथव्यापिनी अष्टमी न विषमीकरोति तस्मात् परेद्युरुपवासः तदेवं चन्द्रे विधारोहि
54 णीरहिताष्टमी निर्णीता अथ रोहिणीसहिताष्टमी निर्णीयते साऽपि तु त्रिविधा शुद्धाधिवाधिकाऽविद्धाधिकेति तत्र शुद्धाष्टम्याः रोहिणीयोगो निशी
थयोगो यदि कश्चिन्मुहूर्त्तयोगस्त्वेतावद्भवति एवं विरूपामपि दृष्टेः एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासे संदेहो नास्ति किं तु
केवलयोगतारतम्यात् फलतारतम्यं भवति यदि किंचिन्मुहूर्त्तयोगः प्रशस्तः अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः सर्वेषु विधियोगे
षु योगमुपवासोऽवश्यं भावी विशेषेण प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णमासे चाष्टमी मुहूर्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मि
न्युक्तं हि लभ्यते अष्टम्यां रोहिणी अष्टतां सम्पूर्णामुपावसेदिति शुद्धाधिकायुक्तरूपोदये पक्षाभ्यसुद्धनावरेद्युः सूर्योदयमतिक्रम्य यद्यर्द्धरात्रे सा च विधा
एवं करवे रोहिणीयुक्तायेद्युरेवरोहिणी युक्तादिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्र प्रथमपक्षे द्वयोर्न संदेहः रोहिणीयुक्तायां द्वितीयपक्षे द्वितीयकोटि सभा
वात् तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात् पूर्वेद्युरेव गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते येयम् अत्रो पोष्यं हि तेनोक्तं पूर्वेद्युरेवेति
थिः सा विद्धा रोहिणीयोगभेदात् त्रिधा भिद्यते अष्टम्या एव प्रथमदपसारप्य सप्तहारो हिण्या कदाचिपरेद्युरपि किंपत्ती वर्द्धते कदाचि पूर्वेद्युर्निशीथे मार राम
प्यरोहिणीमवर्तते कदाचित्तिथियात् ऊर्ध्वमारभ्य प्रवर्तते तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वात् एकोगुणाः संकल्पकालमारभ्य कृत्स्नकर्मकालव्याप्तिरपरे गुणाः ५४
निशीथव्याप्तिरुतीयोगुणाः न चैते चत्वारो गुणाः परेद्युः सम्भवन्ति द्वितीयपक्षे निशीथेऽजयन्तीसद्भावो गुणः न च परेद्युः सा त्वितरतीयपक्षे दिनद्वयेपि ति
थौ विजयन्तीयोगो नास्ति परेद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी तत्राष्टम्याः प्राधान्यात् गृहीत्वा नस्तुपे पं सर्वत्र द्विजयन्ती वा केषु रोहिणी नास्ति

निवर्त्तत इतीदं अर्द्धरात्रीपरांगा घटिकाया अपि त्वधिकं यातत मो भागः कलातावतां परिमाणो न स्यात् दावसाने कृते दो दिवा च ह्मिमाना
गृहीतथा स्वदति विह्वा कृष्णाष्टमी द्विविधा रुद्रेदुः सप्तमीयुता परेद्युर्नवमीयुता चेति तत्र सप्तमीयुतायां उत्तरार्द्धे दीकला सद्भावो विधीयते
तत्पाद्गृहीतो गतसाने स्वतः सिद्धत्वादनुवादः ॐ रदो श्चवसानक्षत पासप्तमीयुत + रात्रिपूर्वांगत्साने कलासद्भावो विधीयते उत्तरार्द्धे दोह्मतः सिद्ध
त्वेनाविधेयत्वात् द्विपर्व चरान्त्यमीयुक्ता + विषयं विस्पष्टमाह हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेष्टमी सप्तम्यामर्द्धरात्राधः
कलयापि यदा भवेत् तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः तमेवोपवसेत्कालं कुर्यात्तत्रैव जागरमिति पाद्मे कृष्णपक्षादिमासविवक्षा
या भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षायामावणे भवति अत एव वाराहे रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेष्टमी अर्द्ध
रात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत् जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी इति कलापाश्रुति सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् स एवोपपत्तावस्माह अर्द्ध
रात्रादधश्चोर्द्ध्वं घटिकाचान्विता रोहिणी चाष्टमी पूर्णा सा उपवासव्रता दिविविति एकाचार्द्धघटिका चैकार्द्धघटिकेतामामान्विता कलामप्य
घटिकास्थलानामपेक्षया घटिकास्थला तत्रापि मध्यः संपद्यते पूर्वभागावसाने एकाघटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा त्रिशीर्षक द्वा
मुहूर्त्तावधि स्मितां सर्वैरपि स्थूलस्थलानां मुख्यकल्पः तदसंभवे द्व्येकघटिका स्वल्पान्तस्याप्यसंभवे कलेति तं च मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्ये
तरं निशीथे कृष्णपक्षे गदस्य कृत्वैव चन्द्रे साकल्येन पूर्वमेवोदाहृते अजयंत्याः सा घस्यावपूपकर्तव्याः स्वचंद्रोदयकालीनत्वात्रिशी
थयोगप्राशस्त्यः एतदेव विष्णुधर्मोत्तरे विहितः अर्द्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये सति नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेदिति सप्तम्यर्द्धरात्र
योगो मुख्यः प्रत्यक्षस्याहोरात्रयोगः सोपि मुख्य एव तदाह पद्मपुराणे दीपिकायामाचार्यः सच व्रतसिद्धये हि तायां दर्शितः अहोरात्रं तयोर्योगो
सम्पूर्णो भवेद्यदि मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तनामुयोऽष्टमीति पुराणान्तरेऽपि रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप
हरा तिथिः वासिष्ठाख्याच यत्र स्वल्पापि रोहिणी विष्णुवेणं न भो मासे तेनोपोष्यमनीषिभिरिति योयं जयन्तीव्रते योगनिर्णयः स एव जन्माष्ट
मीव्रते विज्ञेयः एवं विश्वरूपेणास्तीति न तस्मिन्नवहारे यत्र जन्माष्टमीव्रतमेवप्रवर्तते स्वाभिनेतदाष्टमा तद्दिवसे वेधः किन्त्वर्द्धरात्रवेधः तथा
च तस्मिन्नेव पुराणान्तरे दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुतां अत्रापि अष्टमी शिवरात्रिश्च स
र्द्धरात्राद्धयोपादिदृश्यते घटिकायाह्यापूर्वविद्धा प्रकर्तव्या तिथिर्भान्ते व्रतिनीति एतिद्वेधोक्तिरूपेण अथ ग्रन्थान्तरे तिथिनिर्णयते सप्तम्युत्तरस्यैव नवमीविद्धाम
वति रोहिणी रात्रा रोहिणीयुक्ता चेति तत्र यदा रोहिण्याष्टमी सा त्विदिवधानुवाचिना सप्तमीविद्धा चेति सूर्यौदयमारभ्य प्रवर्तमाना अष्टमी पु
नाति शिक्षितोदयादयात्र्यां विकिपत्यापि ग्रन्थं विधायुचाश्चिन्तनीयसम्यगिति शीघ्र + मापि मुग्धविधा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रतमुच्यते

का॰व॰ यादिसोमवासरेषु यथासरो वा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे प्रतिपन्मिश्रितानोतु प्रतिसंख्येनाश्रितं नरैः ये कृता श्रावणे मासि
५५ अष्टमी रोहिणीयुता किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति स्कन्दपुराणेपि उदये चाष्टमी किं
चिन्नवमी सकला यदि भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा न वा इति विष्णुधर्मोत्तरेपि अष्टमी बुधवारेण रोहिणीस
हिता यदा भवेत्तु मुनिशार्दूल किं कृतैर्व्रतकोटिभिरिति पद्मे तत्र स्थिता विहिते तिथावुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणोपवासं प्राथयेत् पारणेरकर्म समाप्ता
विसम्भ्रान्तो निबन्धः पारणाश्च दः पाद्यस्यैव समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवासस्य समाप्ताविह लोकप्रसिद्धेः प्रयोगार्थं कृता दिशश्च कृतत्वे योगरू
ढिरूपा तथा चहठोपवासस्य करणं भोजनमभिधत्ते अंगत्वेनोपवासविधिवाक्येषु तिथिभान्ते च पारणमिति विधानादङ्गत्वे न च रागप्रा
प्तस्य भोजनस्यानिन्दवचनेनोपवासस्य तिथिनक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणं नाम कं किं विदङ्गं विधीयते श्रुतिषु कृतो यत् तथा सति पारणाप्रयोगानुपप
त्तेः रागप्राप्ते हि अप्रवृत्तो भोजनपुरुषस्तत्र पारणाश्रुत्वेन रागप्राप्तभोजनविविक्ताद्यपायोऽयमिति यथा वाधितः यतः किं च यदि यथातथा न स्यात् तदा स्य प्र
55 तिनिधिविधानं नोपपद्येत तद्विधानं च स्कन्दपुराणे प्रस्ताव देवलेन स्मर्यते संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोष
कृदिति अतः पारणस्याङ्गत्वात् प्रतिनिधिवत्वाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यं अत एव आदित्यपुराणे पारणान्ते व्रतान्ते वै व्रतान्ते तद्धि भोजनं अतस्मात् सम्भूते
वैनेव कुर्याद्व्रतान्तरमिति तच्च पारणमुपवासादिनात्परदिने पूर्वाह्णे कर्तव्यं उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदिति देवलस्मरणात् एवं सामान्यतः
पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ कुत्रचिदपवादाय तिथिभान्ते च पारणमित्यभिधीयते कृष्णाधिकायां पूर्वेद्युरेव जयन्तीयोगः उपवासापि जयन्तीयोगस्य नयोः पर
योः पूर्वेद्युरेवोपवासविधानात् परेद्युः केवलतिथिलिप्तिन हस्तपारणासद्भावात् ततः पारणाविधिः तथा कृष्णाधिकादि छाधिकयोः हसयो रसिपदापरेषु
रेव जयन्तीयोगः तथा परतिथावुपवासविधानात् पारणादिने तिथ्याभावे विकल्पे च नक्षत्राववृषसंभवात् तिथ्यन्ते नक्षत्रसत्त्वे कालेपारणं क्व लवे
वर्णप्रतिषिद्धाने अर्धमध्यामपरेऽह्णि पारणं कुर्यात् त्यागकाले चिह्न स्मृत्यसुखकृतं कर्म उपवासार्जितं फलं तिथिरेष्यगुणान् हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणं तस्मात्सूर्यलग्नतः
कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणमिति स्कन्दपुराणेपि तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणं अतो ऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति तिथिभान्ते बाधि राम
धः उभयान्तरकरणं तद्वैति दिने रोहिणीजयन्तीयोगवर्षं कृष्णाधिकायां परदिने अष्टमीमुहूर्तत्रयं नातिक्रमति रोहिणी तु पूर्वेद्युरेव यादर्शोप ५५
दा कदाचिस्मृतानदनुसारेण परेद्युः समाप्येत तत्र परिच्छिन्नैव समाप्ति तत्तदा नामतिक्रमेव पारणं कुर्यात् उभयान्तस्यमुख्यत्वात् तथा च
ले सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा यदा समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिर्न प्रतीक्ष्यते पारणं निशि न कुर्यात् वा पारणमिष्यते अर्धरात्रे तु पारणं
प्रादर्शे धारणापारणमिति अन्यतिथ्यागुरोराज्ञो नाम सस्तेन सोऽद्विवानाम सेपारणं कुर्वन् स्नानसौगन्धि निमज्जत इति द्विवा पारणं कुर्वन्

ष्टमीति व्यवहारादष्टमी व्यवहारोऽष्टमी संयुता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्चेति चिन्त्यम् । तत्र योः क्रमेण प्रधानोपसर्जनभावोऽवगन्तव्यः अतो गुणाधि
क्यात्तु प्राधान्यात् एवं योग्या निशीथादर्वाक् सप्तम्यां सत्यपरे द्युविद्यमानापि विद्धाधिका । नन्वत्र निशीथवेधो ग्राह्य इत्युक्तं वाक्ये तेषा
याऽष्टम्यां निशीथसद्भावात्र निशीथवेधः न तु वेधिकायाः सप्तम्याः सद्भावः विद्धाधिकायामपि पूर्वयुक्तत्वात्परयोः संदेह भावश्च पूर्वविद्धा
जनीयः तत्र या पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुक्ताधिविद्धाधिका तस्यामुपवासः आह च पुराणे स्मर्यते विना ऋक्षेण कर्तव्या नवमीसंयुताष्टमी कार्या विद्धा
पि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमीति विष्णुधर्मेपि जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्यात्तु पारणमिति गारुडे
पुत्रोपि जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणमिति वाराहेपि रोहिणीयुक्ताधिविद्धाधिकात्रोपवासः
पूर्वेद्युर्योगपुरुषः रोहिणीयोगाभावात् परेद्युस्तु तत्सद्भावात् पूर्वोद्युर्दात्तेन प्राजापत्यादिनाविशेषरहस्यवचनेनोपवासो विधीयते यात्स्मपत्रो
हिणीयुक्ताधिविद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमवेत्य चतुर्दशोमिपन्ने पूर्वं कोपि निशीथयोगवती परेद्युरेव ताहशी उभयत्रापि ताहशी उभ
यत्र निशीथयोगराहित्याच्चेति तत्र या पूर्वेद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्ववेध्या तदुक्तं पद्मपुराणे कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी
तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणमिति अत्रावशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः तत्र दिनद्वये निशीथयोगमभिलक्ष्य ब्रह्मवैवर्ते
प्यते वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी सा सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी अविद्धायां तु सर्क्षायां जातो देवकीनन्दन इति यदा दिनद्वये
पि निशीथयोगे दिनद्वयेपि निशीथयोगराहित्ये च द्विधा प्राप्ते तयोः पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथिचिन्तनं त्यक्त्वा प्रवृत्ते न तु परेद्युर्निशीथादर्वाग्योगसमा
प्तिः स एकः प्रकारः पूर्वेद्युर्निशीथादर्वाग्योगो न तत्प्रेत्य प्रहर अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युर्निशीथादर्वाक् समाप्ता तेन निशीथे न स्यात् परः अष्टमी च
निशीथादर्वाक् प्रवृत्ता ऋक्षं च निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तं अष्टम्यां अपरेद्युर्निशीथादर्वाग्योगसमाप्तिरिति तृतीयः त्रिष्वपि तेषु प्रकारेषु परेद्योपवासः
दिनद्वयेऽपि ऋक्षयोगविषयेऽपि पूर्वमुदाहृतस्य वर्जनीया प्रयत्नेनेति वचनस्यात्रापि संचारयितुं शक्यत्वात् किंच प्रथमप्रकारे सावयोः पुण्यकालको
टिसंकल्पकालमारभ्य तिथ्यन्त तत्र योगस्य बहुकालमपि व्याप्त्या प्रशस्तत्वं द्वितीयप्रकारे परेद्युरष्टमी वा ऋक्षं वापि न सत्त्रयोगस्याभावात्
नुपादेयत्वमिति स्थिशंका न कर्तव्या अत एव स्कन्दपुराणोपन्यस्ते सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम प्राजापत्यं द्वितीयेऽपि मुहूर्ते दिन
वेधादिति तस्याष्टम्या मिश्रं द्वैपं च योक्तं ग्रासादिभिः परीते तृतीयप्रकारे परेद्युर्मुहूर्त्तत्रयादूर्ध्वं अष्टमीयोगस्यास्त्यत्वात्तदनुपादेयत्वमित्याशंका भ
वति सा च पद्मपुराणे निरस्यते पूर्वविद्धाष्टमी यात्र उदये नवमी दिने मुहूर्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् कलाकाष्ठामुहूर्त्तापि यदा कृष्णा
ष्टमी तिथिः नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि इति तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरूपिताः तत्र जयन्तीभेदेषूपवासदिने

का॰ उ॰ ९६ अथ द्वादशी निर्णीयते तत्संवत्सरिकं तत्र केचित् पादविभागो नास्तीति व्यन्तरे तु द्वादशी च दशम्या स्यात् क्वचिद्युता क्वचिद्वा युक्ता स्यादनन्तरं पादद्वादश्यां किंचिन्नि
पामकमस्ति एतदेवाभिप्रेत्यांगीरसः स्मृत्यां द्वादशीमेघा स्यात्परपादेन युक्ता यावद्वाद्युस्मानं द्विषितानां तस्मात्तिथिः सा सर्वतोमुखीति पद्मपुराणे द्वादश्यां
तथा विद्धापि सतिपक्षे संमुखी कार्या स्यादेतिविधेर्मुख्यरूपमेकं दशम्यास्तु स्पृष्टा गृह्योहमेवोपवासमुख्ये वाल्पद्रूपत्वमनुपपत्तेः समान्तं एवं स्थिते सत्यत्रेदं चिन्त्य
ते किं एकैकस्या एवं प्रतीतरविद्धायाः स्मर्तव्यता उभाभ्यामिति वा निर्णयामकं शास्त्रमस्तीति तत्रानन्तावद्व्याहृतिं विरुद्धत्वाम् प्रत्युत सर्वदेवमनुवदन्न कर्तव्यत्वात् द्वयोत
रविद्धयोरुभयोः समबलत्वं शास्त्रेण प्रतीयते अतो व्रीहियववत्पक्षे वैकल्पिकदिवसे विकल्पोऽवगन्तव्यः न चाष्टदोषत्वाद्विकल्पस्य
न युक्तमिति शंकनीयं गत्यन्तराभावे दोषगृहीतस्याप्यवश्यं भाविवत्वात् तदुक्तं भाष्यकारैः एवमेतौ ह्यष्टदोषौ विधिप्रतिषेधवाक्ययोः विकल्प आश्रि
तस्तत्र गतिरन्या न विद्यत इति तस्मादेकैको विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः अस्त्यत्र वचनं व्यवस्थापकं तथा च मार्कण्डेयः शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्याम भ्युदितो रविः कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति नन्वनेन वचनेन पक्षभेदेन विकल्प आश्रितः तथा सति द्वादश्यादिकस्य तादृशस्य
दैशिकविकल्पस्य कुतो न संक्षिप्यत इति चेन्नैवं सति व्यवस्थापके शास्त्रे युक्ते दृष्टदोषापादकत्वात् अतस्तु स्मर्यते उदासीनेन शास्त्रेण पक्षे वा
निर्णायकमिति ननु पक्षभेदेन व्यवस्थानुपपन्ना एकादशीरोहिणीविद्धायाः एवं गृह्यत्वविधानात् द्वादशी चैव कर्तव्या सद्योगाद्विजसत्तमेति
८६ स्त्रयोगा नवमीमिश्राष्टम्यां पक्षद्वये पि पूर्वविद्धा ग्राह्यैव कार्या उभयपरपक्षयोरिति परविद्धाविधानस्य निरवकाशत्वप्रसंगात् नवमीमिश्रवचनं तु शुक्ल
पक्षेचरितार्थं ननु पूर्वविद्धानिषेधो कुर्मवस्त्वैवर्ते पठ्यते प्रतिपत्संयुता मीश्रा ताविच्छीव्रटपूर्णिमा नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसंयुता इति
कुर्मपुराणेपि न दशाविद्धा तु या पूर्णा द्वादशी समकेऽपि वा मयुगान्ते चन्द्र एतादृशी कलाकलेतानि अतो एकादशीनेदाष्टाद्वादश्यामाश्रयेत् ता
देकादशीविद्धा द्वादशीमिश्रकले तिथिं गम्यते वाद॰ अथ प्रतिषेधः पूर्वोक्तन्यायेन कृष्णपक्षतया योजनीयः तस्मात्पूर्वोत्तराविद्धयोर्द्वादश्योः
पक्षभेदेन द्रष्टव्या इति द्वादशीनिर्णयः अथैकादशीनिर्णीयते तत्रैकादश्यामुपवासो दशम्यादिकं च सम्मतं विहितं उपवासजपं तावन्नित्य
कामरूपः नैत्यं चतत्रविधि प्रमाणं बलाद्वासी यत उपवासविधिवाक्येषु नित्यत्वाश्रवणात् द्वादीनां नित्यत्वसाधकादीनां स्मरणानि लब्धानि
हि तानि वसाधकानि संगृह्य कारेण संगृहीतानि यसद्यापावदायुनेकृदाचिदतिक्रमेत् इत्युक्तानि दोषक्रमेत् पततेरन्यतग्राचोदनात् कृता राम ९६
कृतोगीरसपाचरन्निन्यमिति किर्तितमिति अत्र च नित्या पापाह्याहीय एतानि नित्यसाधकानि नित्यपादद्वाह्नतो गारुडपुराणे उपोष्यैका
दशीनित्यपक्षयोरुभयोरपीति सदाचार उक्तः सनत्कुमारेण तावदेकादशीस्वेदो भाष्याप्रपदः एतेनोरिति नारदपुराणे उक्तो
विष्णुरहस्ये द्वादशीनप्रयोग्यापावदायुः सुरूपेतिभिरिति आग्नेयपुराणे उपोष्यैकादशी राजन्यावदायुः सहेति भिरिति अतिक्रमनिषेधः क

पिनाष्टमीवेलायांकुर्यात् एकृततरांतस्याप्यभावात् अष्टमीमातिवान्यरोहिण्यांवर्तमानायामपिपारणंकार्यं अतएवनारदीये तिथि
नक्षत्रसंयोगे उपवासोयदाभवेत् पारणंतुनकर्तव्यंयावन्नैकस्यसंक्षयः सांयोगिकेव्रतेप्राप्ते एकोविविपुन्यते तत्रैवपारणंकुर्यादेवं
दविशेषविदुरिति एतेंपुरेणनिशीथेजयंतीयोगवत्यांविद्धाधिकापारणादिनेतिथिमात्रेणवहुवाक्यैमाय्यते अष्टम्यंमपांतरएकतरांतावापारणं
वेकृतानांवेकतरांतउभयांतवेति त्रेषुचतुर्षुमेदेषु निर्णयः स्मर्यते निशीथेनवर्तेयदा उभेद्वे नदृष्टांतमथापिवा अर्धरात्रेणवाकुर्यात्पारणंत्व
परेहनीतिदिवसेपद्मपुराणेतत्रस्वारणामितिमुख्यकल्पः नतृत्रांतमिस्यनेनैकतरांतेत्वेविवक्षितेसोपमनुकल्पः यदित्रांतेनीशीथ्याद्वांग
मपांतएकतरांतोवाभवतितदादिवसेमुख्यानुकल्पयोरुभयोरप्यसंभवात् रात्रौपारणस्यानिषिद्धत्वात्अर्धंयो तत्रापुवासप्रामेणारणा
स्यप्रतिप्रसवः क्रियते अन्यत्रापिवाकुर्यादिति ननुपारणेहस्मंतस्यप्रतीहपत्नेविरोहिण्यंतोनपश्वोहरणीयः यान्याक्येनिषपःप्रोक्त
पारणानदेवसंयुताः अष्टांतेपारणंकुर्यात्विनावस्वलोहिणीविस्मरणाम्भेवं नदृत्रंचचतुर्गुणमितिप्रस्यवाहुल्यस्योदाहृतत्वात् तस्माद्विना
स्वचांतेहिणीमितिवचनकेवलनतत्रोपवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पविषयंवेसवर्गांतव्य अत्राहस्मृतिपन्न
हृत्रयोरुभयोरनुवर्तमानयोरपिप्रातर्देवंसंपूज्यक्रियमाणंपारणंनदुष्यतीति तथ्यंतेदोषस्तत्राप्रतोकुर्वीतपरणामितिहस्मरणात् इति
जयंतीनिर्णयः अथरामनवमीनिर्णीयते साचविधिनिषेधरूपाभ्यांनवपत्वलिंकामांपूर्वविद्वैवग्राह्या तदुक्तिमागस्त्यसंहितायां चैत्रशुक्लपक्षे
पक्षेतु पुनर्वसुगतोपि अष्टम्यानवमीविद्धानवम्याचाष्टमीयुता अर्धनारीश्वरप्रायाउमामाहेश्वरीतिथिरितिमदविष्णुरतो वादशीयुत
नवम्यासहरूपोस्यादष्टमीनवमीयुतायतिनिश्चयपूर्वाद्युदुत्तरायुगमितितः नक्षत्रयानवमीतदाष्टम्यात् कदाचनेतिविष्णुनिषेधतश्चभावविप्रवे
वर्जनंदर्शितं अष्टम्यानवमीविद्धाकर्तव्याफलकांक्षिभिः नकुर्यान्नवमींतातदशम्यानुकदाचनेतिसंपंनवमीभविष्यत्सुरारोगत्वदुर्गेवन्तरो
दृष्टम्य ननुकृष्णनवम्यांश्रवणे विद्धोपित्र कृष्णनवमीपरविद्धास्तुपुरुषेतिथिर्ग्राह्यावसापानमदितोरावरितिवचनान्तेषं स्वैपुरवचनेपुदृष्टो वि
ध्यायाः सामान्येनवात् ननुतस्यनिषेधस्यसामान्यरूपत्वात्तदपदेसकोचोविशिष्टविचेनसंकोचहेतोर्भवदुदाहृतस्यापिसामान्यरूपत्वात्तस्मात्सदे
यमविषयविशिष्टवाक्यात् रामनवमीतुचैत्रेपुनर्वसुनात्रनवमीपुनर्वसुयुताष्टदिनेवमध्याह्नयोगेनमहापुण्यतमामवेद् नवमीचाष्टमीविद्धात्याज्या
विष्णुपरायणैः उपोष्यानवमीवेद्दशम्यांपारणंभवेदितिदिव्यतरनादृश्वीविद्धा सन्नेत्राविनिषेधाख्या उत्तरादिनवम्यामध्याह्नयोगेतुपूर्वैवोपो
ष्या मध्याह्नयोगेतुउत्तरैवेति उभयत्रतद्योगेत्वत्तरैवेति अगस्त्यः चैत्रमासेनवम्यांतुजातोरामःस्वयंहरिः पुनर्वस्वृक्षसंयुक्तासाचतिथिःसर्व
मिनी श्रीरामनवमीप्रोक्ताकोटिसूर्यग्रहाधिकातैवमध्याह्नयोगेनसर्वकामफलप्रदा इतिसर्वेषांमतयथालोचनेयाम हेत्रस्हिंतादिनमध्याह्नव्यापिमेवग्रा

का.व. होत्रं क्रत्वर्थं तस्य स्वरूपमेव क्रतुत्वात् तस्य च नित्यत्वकाम्यत्वे बाध्यरूपा दर्शगमयेते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति नित्यत्वावगमकं वाक्यं
५२ अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति च काम्यत्वावगमकं तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावेन केवलपुरुषार्थतैव अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वकाम्यत्वे चेति द्वैरूप्यम्
इति तत्र शुश्रूषितराभ्यासादिकर्मभेदस्याभावेन एकस्यैव कर्मणः स्वतः प्रयोगभेदादर्शितव्यं प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः तस्या
धिकरणस्य संग्रहकारिके तौ श्लोकौ भवतः यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि उत्सिवा कालत्वात्कर्मधर्मो ततः काम्य एकः प्रयुज्यतां नक्काले जीवनं
तेन निमित्तस्य विभागतः काम्यः प्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगत इति अयमर्थः अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति काम्याग्निहोत्रं श्रुत्वा तत्
तथा वाक्यान्तरे पठिते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र संशयः किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं विधीयते किं वा काम्याग्निहोत्रगुणविधिरिति
तस्यार्थान्तरविधिः किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्मधर्मः उत पुरुषधर्म इति यावज्जीवपदेन पुरुषः पुरुषपरिच्छेद्यते ततः कर्माभिधीयते काम्येन
57 वाग्निहोत्रेण काम्यविशेष आकाङ्क्षितः तस्य कालस्यानेन समर्पणात् [illegible] कर्मधर्मः तेषामङ्गविधिः तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यप्रयोग एक एव [illegible]
नित्यप्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः यावज्जीवशब्देन कालस्य वाचकः किन्तु लक्षकः यावदायुस्तु पुरुषस्य जीवनं तज्जीवनं कर्मसेन विधातुं पुरुषधर्मत्वादि
ति प्राप्ता धारमभिधत्ते न तु कालं आगाधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य तदसम्भवात् तेन स्वर्गकामेने जीवतेन स्वर्गकामेन जीवनमपि किंचिन्निमित्तं तस्मा
दधिकरणान्तरयोदेन निवेशास्ति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः काम्यावित्कप्रयोगः परस्परं भिद्यते इति सिद्धान्तः अनेनाग्निहोत्रन्यायेन
प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन भिन्नप्रयोगः काम्यप्रयोगः [illegible] एकस्य कर्मणः कालभेदेन कर्तृभेदेन वा नानाविधप्रयोगोऽपि सम्भवतः न चात्र काल
भेदः सम्भवति नित्यकाम्योपवासयोरपि एकादश्यामेव विधानात् नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं तथापि का
म्यमनुतिष्ठासुना नित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात् अतः कर्तृकालैक्यान्नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते नायं दोषः विविदिषाधिकरणन्या
येन प्रकृतेऽप्यनुष्ठितैकप्रयोगसिद्धेः तस्य चाधिकरणस्य संग्रहकारिके तौ श्लोकौ भवतः विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विः प्रयोगो यद्वा सकृत्प्रयोजनभि राम
देन प्रयोगोऽपि विभिद्यते स्यादाद्यार्थमनुष्ठानात् द्विः स्याद् द्विप्रयोगार्थे नाश्रममस्त्यथा अनित्यनित्यसंयोगात् [illegible] इत्यादिरेव मतः इति अयमर्थः तमेतं वेदानुवचने
नेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुत्या विद्याकामेन यज्ञादयः परमात्मविद्यादयः पर्यविहिताः [illegible] आश्रमधर्मत्वेन तु यज्ञादीनां सर्व ५२
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वं [illegible] किं यज्ञादीनां द्विः प्रयोग उत सकृदिति तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इति पूर्वपक्षः निमित्तेनैकेन [illegible] प्रयोगेन एकप्रमा
णस्य भोजनस्य द्विप्रयोजने अस्मत्कर्तृकस्याद्विनिष्पत्तिः [illegible] न च [illegible] तथा विद्यार्थमनुष्ठितेन यज्ञादिकर्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति
न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः [illegible] उपपत्तेः तच्च [illegible] सकृदेव प्रयोग इति एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वीत

वैष्णवैर्दर्शितः एकादशीमुपवासेन्न कदाचिदतिक्रमेदिति विष्णुनापि एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः इति अकरणे दोषमाह सनत्कु-
मारः न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृतं एकादश्यां तु निःशेषं यो भुंक्ते मूढचेतनः प्रतिमासं स भुंक्ते तु किल्बि-
षं श्वादिविट्समं निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ यास्येव नरकं
व्रजेत् एकादश्यन्नकादश्यन्नकामस्तु भिः सह भुङ्क्ते इति नारदीये यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवा-
सरे तानि पापान्युपाप्नोति भुञ्जानो हरिवासरे इति स्कान्दे मात्स्ये विष्णुधर्मे च तथा एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयोरुभयोरपीति अकर-
णे वा समापनेपि दोष उक्तो विष्णुरहस्ये समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमं स्वभंगं नरः कृत्वा रौरवे नरके व्रजेत् परिहृत्य व्रतं यस्तु एकादश्यादिके
नरः न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति नारदीयेपि द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः स याद्यपोद्य च तीर्णानि कल्पान्सत्तजायते
इति अथ भागवतानां दर्शिता विष्णुरहस्ये परमापद्यपि नोपवासमुपस्थिते सूतके मृतके चैव न त्यजेद्द्वादशीव्रतमिति कालाभ्यन्तरेपि चिद्व
नोपपद्यते तत्र कात्यायनः एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति स्कान्देपि उपोष्यैकादशी सम्यक् पक्षयोरुभयोरपीति कूर्मपुराणेपि
दं। तीर्ह पुराणानि भूपो भूयो वरानने न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे इति श्रीमान् सनत्कुमारः पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमि-
ति नारदेपि निरुपाधिकं समाचरेन्नित्यं विष्णुप्रीणनपरः पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं तदुक्तं विष्णुरहस्ये यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्म- सं८प८
नः एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति कूर्मपुराणेपि यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं संततिमात्मनः एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति कात्या-
यनः संसारसागरोत्तारमिच्छन्विष्णुपरायणः ऐश्वर्यं संततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति स्कन्दपुराणेपि यदी-
च्छेद्विपुलान्भोगान्मुक्तिं वा स्वर्गमेव च एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति नारदेपि एकादशीसमं किंचित्पापत्राणं न विद्यते स्वर्ग-
मोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनीति तदेवं फलश्रवणात्काम्यत्वं सिद्धं ननु काम्यत्वे नित्यत्वं अस्तु इति काम्यं पर-
लोकहेतुत्वात् तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वे काम्यत्वाभावादेकस्योपपत्तेः न चाहित्वादिदोषो भवतीति चेत् नित्यः स्यादेषो विहितः तत्र यथा
प्रमाणाद्येकस्यापि खादिरत्वादेर्हेतुत्वमनेन तत्तद्वाक्यापि द्विविधप्रमाणात् रागादुपघातस्य हेतुत्वं किं न स्यात् ननु विषमो दृष्टान्तः निस्य
खादिरः क्रत्वेव्रः काम्यस्तु पुरुषार्थः उपघातस्य नियमेन पुरुषार्थं फलत्वं तस्य खादिरत्वं क्रत्वङ्गत्वे प्रमाणाभावात् बाढं अस्त्येवैकस्य प्रयो-
जकत्वे हेतुत्वे प्रमाणद्वयं हेतुत्वे मत्स्य व स्तुत्य कारणप्रमाणद्वयस्यैव हेतुत्वसाधकत्वोपन्यासात् तथा च स्तुत्य एकस्यैव नित्यत्वे न प्रयोगद्वय-
त्वमिति अतः केवलपुरुषार्थसाध्योपवासस्य हेतुत्वमविरुद्धं यदि वर्धारो हस्तासरपोषद्दृष्टान्तो वेदितव्यः गुरुत्वादिदर्शनात्स्तु नच द्वि

५८ का०व० वेधाः पूर्वमभिहिताः तत्र शुद्धपक्षे उदयवेधमाश्रित्य ग्रंथउदयवेधः तं चोदयवेदं ब्रंके ब्रवीत् प्राह स्कन्दपुराणे ब्रुवे पापहरिविष्णु दशम्येकादशी यदा न्वेषणः
शैलानां चैव तत्रान्याः काश्यासनम् इति स्मृत्यंतरेऽपि दशम्याः प्रांतमादाय यत्र हे देवि दिवाकरः तेनैव हरिदिने दत्तं भास्करोदये ततः पंचदशनाडी
वेधस्तु स्कंदपुराणे दर्शितः नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा भूतो ष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् इति इदं च वेधत्रयं नारदोक्तं
तत्र पंचदशनाडीवेधस्त्वेवं दृश्यते तस्य च विषयव्यवस्था निगमे दर्शिता सर्वप्रकारवेधेऽपि उपवासस्य न्यूनत्वात् सार्धसप्तमुहूर्तस्तु वेधो यत्र ग्राह्यते दू
न मिति सर्वप्रकारस्यैव प्रकारस्यैकस्य लोकाचारदर्शनाद्भवति वेधः वादयो वेधार्थे स्युरते नात्र तिथ्यंतरे तु एव मुहूर्तत्रयवेधे पारिते किंतु लवकला
द्यंशादिकमपि पर्याप्तं तदुक्तं नारदीये लवार्धवेधविद्धं च दशम्यैकादशी त्यजेत् सुरापात्रस्य बिंदुना यथा गंगा मलिनीभवेत् इति स्कंदपुराणेऽपि कला
काष्ठादिगस्यैव दशम्या दूषिता एकादशी न कर्तव्या प्रेतराजन्मकारावनेति स्मृत्यंतरेऽपि कलार्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्येकादशी यदि ॥
58 तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति सोऽयं कलाद्यंशादिवेधोऽरुणोदयवेधे सर्वोऽप्युपसमानः तत्रारुणोदयवेधो वेधस्य विषयः तत्र
गारुडपुराणे विस्तरेणोक्तं मतेऽरुणोदये शुद्धेयं प्रत्याहारदशम्या स्पृष्टे वैष्णवे तस्य सर्वथैकादशीव्रतमिति वैष्णवानां सर्वेषां चरात्रादिवेधस्यवार्
तानुसंधानं यत्रारुणोदये स्युः अत एव स्कंदपुराणे वैष्णवस्य स्वरूपं समभिहितं परमापत्कालेऽपि सर्ववासमुपोषितं मैकादशी स्पृष्टं पूर्णमुपस्पर्शितास्ति
वैष्णवी समाख्यास वैष्णवेषु निजाचाराद्विच्युतः विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते इति विष्णुपुराणेऽपि नवरात्रि निजवर्णधर्मतोयः समममित्र
समस्तद्विष्णुपक्षः प्रशंत्यनराते न्यूनं चं इति विष्णुचक्रे स्मितमनसं तं मागं विष्णुभक्तमिति पद्मपुराणेऽपि कर्माख्यापन्नावे स्वयं दे हाप्राप्तोपस्तेऽप्रति तिथिर्विनिर्णीत
मे एकादशीद्विविधा अरुणोदयवेधवतामेव वाचेति त्यवेधवती सर्वथा त्याज्या त्वैनैकादशी व्रतमिति गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिषेधात् विशेष
तस्तु स्कंदे हि मेदेन प्रतिषेधोऽस्ति यः पठते वेधात्ति वेधमुहूर्तवेधयोगाख्यो वेधाः पूर्वमुक्तास्तेषु तत्वेकादशी संपूर्णं तदिच्छ संपूर्णसंकीर्णा नाम भिस्तदे
दृश्यते अरुणोदयस्य प्रथमघटिकापादस्पर्शो सा द्वापादवेध इत्युच्यते सचतुर्विधः घटिकापारं भेकेन चघटिकायाश्च दशम्यां विद्धत्तिने दानं तत्र प्राक् राम
प्रमात्रे दशम्या संपूर्णेकादशी संपूर्णेऽस्ति व्यपे कृत्स्नापवर्तघटिका दशम्या सङ्गताविद्धैकादशी सदिग्धा अरुणोदयप्रथममुहूर्ते दशम्या सङ्गवेधे वेधस्त ५८
के कादशी संपूर्णेत्युच्यते सप्तमं उत्तरदर्शनं संदेहवेलायां दशम्या सङ्गवेधमलवेधं संपूर्णेकादशी संकीर्णा सततः ताः एताः संपूर्णा दश दपरत्रतस्ताविसदुस्याः
तथा च गोभिलः अरुणोदयवेलायां दशम्या यदि संगता सपूर्णैकादशी तामुपोष्य हि सेदिदानीविमुक्तिरिति गारुडपुराणे उदयात्प्राक् त्रिघटिका व्याप्य
चैकादशी यदा संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्यं धर्मकांक्षिभिः उदयात्प्राक् मुहूर्तेन व्याप्यैकादशी यदा संपूर्णैकादशी नाम वर्ज्या पुत्रसमेत्य आदित्यो
दयवेलायां आरभ्य षष्टिनाडिका संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् तत्र कृतप्रातरुणोदयवेधदशम्या

काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति ननु सकृदेवानुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्दृष्टा भवति तंत्रेणावाप्रसंगेन वा तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः
षण्णां प्रधानयागानां मध्ये प्रयाजादिसकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यंगेनोपकारः सिध्यति दिवं तंत्रं यदवर्ण्यं मनुष्ठितेन प्रजापा[illegible]नोपकृतं न्नमध्य
पातिनः पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यतीत्येवं प्रसंगः एवं तर्हि अकृतेपि तंत्रप्रसंगापाः कृतरस्योपादानमिति चेत् प्रसंगस्येति ब्रूमः काम्य
योजके तौ वनित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मृतिः काम्ये विनिस्य सिद्धिः सा स्यूसंगेनोभयात्मिके इति तदेव मेकादश्युपवासस्य
नित्यकाम्यत्वं तत्र रागाद्देषाभावात् पुत्रमनुपेयमिति स्थितं अत्रोपवासांगतिथिनिर्णयः स्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवे
धोनिरूप्यते स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पंचदशनाडीवेधश्चेति तत्रारुणोदयवेधो माघे पञ्चरात्रे दर्शितः अ
रुणोदयकाले तु दशमी दृश्यते सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति अरुणोदयवेलायां दशमीसंभवे हरिदिने तत्पर
भवेदिति स्कंदपुराणोपि दशमी वेधसंयुक्तामुपदिश्यादरुणोदयः नैवोपोष्यं वैष्णवेनत दिने काद्यप्रभविते अरुणोदयस्य
मानं तत्रस्मृतेर्यामुक्तं उदयात्प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः तस्मिन्नरुणोदयवेधो वहृषिः भातप्रकारान्तरामपा स्वतेनेर्दर्शि
ताः केचित्तु मर्दं हिंगोपीयोगविप्रेन्द्रैर्दृष्टः पीगवे घोरमाच ह्यपाभ्यां दुष्टश्चोषणं चतस्रो घटिकाः तरुणोदयनिर्णीतः चतुष्पवि
भागोऽत्र वेधादशमी कीर्तितो हितः अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयं अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः महावेधोपि तत्रैव दृश्यते के
न दृश्यते तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये भवेत् मतमहानि अप्यमर्षः वेधातिवेधमहावेधयोगाख्या चार्षपवासस्य दूषकाः तत्ररवेः प्रभासंद
र्शनात्स्वर्वं सार्द्धघटिकामेरूप्या व्याप्तं ततः प्राचीनघटिका अरुणोदयस्य व धितिर्दशमी महावेधो वेध इत्युच्यते यदा घटिकाद्वयमुपरि
तने काद्यशी व्याप्त पूर्वं तु घटिकाद्वयं दशमी व्याप्तं तदानीमतिवेध इत्युच्यते यदा सूर्यस्य दर्शनादर्शनसंदेह कालमेकादशी व्याप्ता तेन ततः
प्राक्केवलो अरुणोदयवेधो कालो दशमी व्याप्तस्तदा महावेधः यदा सूर्योदये स्पष्टेसति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राक्प्रमुदयवेला पर
दशमी वर्तते तदा योगाख्यो नामवेधो दोषो भवति तत्र वेधः सूर्योदयवेधः पारी को भवति सिनन्वरुणोदयस्य सूक्ष्मपि परिमं चतात्रादनेतरद
शमीकलाभिवेतत दानीपवासस्तत्र सद्भावे तदुपवासः कर्तव्यः तथा च स्मृतिः अर्द्धार्धरात्रपक्षरका काद्युपलभ्यते तत्रोपवासकर्तव्यो न तु वेद
शमीकलेति अत्रोपप्यानि [illegible] कस्थित्रिहेका सितातिथे मैवं अर्द्धरात्रवेधोपि पदाद्वयस्तदा किनुवत्स्य अरुणोदयवेधइ
तिवेकुः अर्द्धरात्रवेधउपमस्तोन तु वेधाभिप्रायेणातदेवं बलवैवर्ते प्रोक्तं नस्पष्टीकृतं अर्द्धरात्रेतु केषांचिद्दृष्टावेधइष्यते अरुणोदय
वेलायां नावकाशो विचारणे कपालवेधइत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः नतनमनतयस्यात्रिपामाभिइष्यतेदति यत्तेवधातिवेधमहावेध

कां॰ब॰ स्थिता उपोष्यैकादशी तत्र परे छेत्यस्मिन् पक्षमिति स्कंदपुराणेपि पूज्ञापदा समाप्तौ नासमग्रीणाधिके तेरा एकादश्यामुपवसेत्तत्र प्रगवावेस्नवी
५९ मपीति दशमीविध्यस्ताश्चैकादशी यदा परे पुरुदयापूर्णा नास्ति किं न्वयेसमानतो न्यूनावाह्नेपोस्पिपन्नपोर्द्वादशीपरे पुरुदये समान्यूनाधिकावा
भवति उभयाधिक्ये परे पुरुपवासो गार्हं॰ तत्र सर्वत्र पूर्वैकादश्युपोष्या नल्पपूर्वा विद्धैवाद्दशी शुद्धसेदिस्यदः एवं च सति प्रकृते तद्दशमीविद्धेपि
एकादशी समभ्यनेपोष्यतरत्वात् सपर्येगोपोष्यो युक्तं भवति॰ डपुराणोद्धृतः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सात त्रोपोष्यापरेणु रूपापरतो द्वा
दशी परीति वचनत्रयनोधि स्कूद्धेदेशे एकादशी विस्तुनाचेत् द्वादशीपरतः स्थीतापोष्या द्वादशी तत्रपरे छेत्यस्मिन् पक्षमिति सृष्ट्यंतरेपि संपूर्णैकाद
शीयत्र प्रभाते पुनरेवसा इत्यवोचत्रयोदश्यां घटिकाकेकापि दृश्यते गृहस्थोपि परां कुर्यात् पूर्वां स्रोपवसेदा पूर्णायैकादशी याज्ञया द्वयोरुहतं
पदिश्यते एवमेकैकाधिके द्वितीयाधिकेपि निर्णेयोदपूर्णतः अनुभयाधिक्ये तु नास्ति संदेहः इति पूर्वापाचे स्यारेभेदा व्यवस्थापिताः अथ पंचविद्धा
याञ्च स्वाराभेदा व्यवस्थाप्यते तत्रापि एकादशी वृद्धिसेपूर्वं वर्ज्याहीपत्नी व्यवस्था द्वादश्या त्रयोदश्यां वेता एकादशी विद्धा चेत्युक्ते पूर्व विद्धवतः उत
५९ रांतुपतिः कुर्यात् सर्वामुपवसे न्हीति नचैतद्वाक्यं पूर्वाधिके वरितार्थमिति प्रकृतार्थवाधका भावेन विद्धाधिकेपि तद्वचन प्रवृत्तेर्नैवारयितुम
शक्यत्वात् द्वादश्याधिके परे पुरुपवासः तदाहगार्ग्यः एकादशी यदालुप्तापरतो द्वादशी भवेत् उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिमिति लु
प्ता आदेदशमीविद्धत्वात्परतो विद्धा भावात्त्वह्नयंगलेति पारत उभयाधिके विद्धे परे पुरुपवासः तदुक्तं भविष्यपुराणे एकादशी दशाविद्धोपर्धं
माने विवर्जयेत् स्थापंसद्योपास्थितेसो मोकुर्वीतदशासमाविद्धामिति उभयानाधिकेतु नैवास्ति संदेहः कदापितरपवासाभावात् नच विद्धत्वपक्षासंदे
हइति वाच्यं अगतिकोऽयं तरेविद्धा अभ्युपास्यत्वात् तथाच विष्णुरहस्ये एकादशी भवेत्काचिद्द्वादश्या वर्द्धिता तिथिः द्वयोरपि मे भवेद्दोषः द्वयपरे
त्येतुपरेदिति इति विद्धा भेदव्यवस्थापिताः अत्र कश्चिद्विदुषो स्मयोरत्वेष निर्णयसंग्रहः एकादश्यां दशमीभ्यां वारविद्धेत्वपरेषु उपवासः द्वयोर
पहे वैपूर्वेद्युरुपवासः एकादशीमात्रवृद्धौ गृहीपत्यां द्वादशीमात्रवृद्धौ सर्वा स्वेव विद्धायां परे पुरितिलदेवं वाक्या वलि
ते पारिणायां तिथिन्युनिवापक्षारिणि विषय कानिनिषेधकानि सर्वाणि पयोक्तनिर्णया विरोधेन व्यवस्थापनीयानि तत्र स्थापकार्यदर्शयामः स्कंद ५९
पुराणेपि प्रतिपन्नैर्भूतयक्षवीरुदपादरुदयाद्गतेः संपूर्णैकादशी विख्याता हरिवासरवर्जितं इति हरिवासरे संपूर्णे तरेणोक्तं गारुडपुराणेपि ६ रामः
उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृही ते भविष्यपुराणेपि आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता एका
दशी तु संपूर्णा विद्धान्या परिकल्पितेति तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्ता वैष्णवविषये दशमीवेधनिदेकानितु वचनानि
विद्धायुपलभ्यंते कानिचिद्दशघटिकानुवादेन प्रवृत्तानि कानि पंचपंचादनुवादेनेति तथा भविष्यपुराणे अरुणोदयकाले तु दशमी

पारणामिति पद्मपुराणे च वेध्यामेकादश्यां तु घटिकात्रयमित्युक्तं अत्र तु संदिग्धे कादश्यां द्वादश्यां त्रीघटिकेऽप्युक्तं न व्यापिनैतावता वेधमेकादशी
पूर्वं नीयः शास्त्रदृष्ट्यापि हि सप्तमी वेधत्यागपरत्वात् तदेवं सामान्यविशेषाभ्यामपि सिद्धे द्वादशे स्पर्शदशविद्धैकादशी वेधवेन परित्याज्या
यस्तु प्रयोगसंज्ञकस्तु विवेक वेधलक्षणमुपलक्षणार्थत्वात् अरुणोदयवेधोऽपि यदा स्मृता तेन दशमीविद्धैकादशीत्युक्तं दशघटिवेधश्च तत्र कर्मी
संपूर्णे मेतोदाहृत पातु चातुर्विधवेधरहिता शुद्धैकादशी साप्युद्धिता अधिकेन पुनः कालत्रयहितात्वेति अधिका च द्विविधा एकादश्या द्विधा
भिवे त्रिंशत्तेषु पक्षे व्यवहारोदयमारभ्य अहोरात्रमध्ये कादशीं षष्टिघटी परे पूर्णेऽपवासः कर्तव्यः तत्रैकादश्याधिकेन रहस्य संपूर्ण
काद पूर्व द्वादश्यां हि गामिनीं द्वादश्यां लंघनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति स्मृत्यन्तरेऽपि एकादशी यदा सम्पूर्णा ततः पुनरेव सा पुनः
कृतु शीलस्यार्थे कृत्वा त्रयोदश्यां तु पारणमिति विष्णुरहस्येऽपि एकादशी कलाप्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता तस्य क्रतुशतस्यापि फलं त्रयोदश्यां पारणं
राणि ति द्वादश्याधिके व्यास आह एकादशी यदा लेशमात्रमपि द्वादशी भवेत् उपोष्य द्वादशी तत्र प्रभाते पुनरेव सा सर्वैरेवोत्तरा कार्या परे
एरमो गतिमिति उभयाधिके मार्कण्डेयः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि इति नारदोऽपि संपूर्णैका
दशीप त्र प्रभाते पुनरेव सा सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदीति उभयाधिक्ये सर्वैराहितानां तु वैष्णवानां कोऽपि संदेहोऽस्ति इति हेमाद्रौ
ज्ञाना मेकादशी निर्णीता अथ कालान्तरस्मार्तपर्व संज्ञा वत्सरात्रादि द्वादश्यां भेदादेकादशी निर्णीयते अरुणोदयवेधस्य वै
स्मृति ग्रपव्यवस्थिते स्मृतिपर्वधः स्मार्तानुष्ठानविषयत्वेन परिशिष्यते अतएव स्मर्यते अतिवेधो महावेधो वेधा त्रिविधा स्मृताः स
हा धाति द्वे पादेवेधः स्मार्तपर्व तत्रैकादश्या तिस्तथैकादश्योमध्ये कादश्योद्विधा मिश्रते च द्वावि चेति तत्र शुद्धाया स्वल्पवेधे मे
तिता कादश्याधिके शुद्धाधिके समपयोपाधिकमनुपाधिके चेति एवं विशुद्धायामपि चत्वारो भेदाः उभयाश्च शुद्धायामेकादश्याधिक्ये पाति
हाहृप वासप्रोगतामाहृदव विष्णुः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णु
श्रुतान तस्यारैरिति उभयोरधिकारि भेदेन व्यवस्थाक्रं उपवासोदर्शिता भूयोऽयं न हि संपूर्णा व्याप्त्या पुनः संपूर्णा द्वादशी न व्याप्ता तदा प्यते पुनरेव
दृष्टा कार्या गृहस्थैः लुप्यते भिक्षोत्तरा विभोऽहृति एतच्च परेद्युर्द्वादश्यभाव विषयं तदाह स्कन्दे पुनः प्रभाततमवेघ द्विकैकादशी भवेत् अत्रो
पवासो विहितस्तुर्यो ग्रामा वासिनी वैष्णवापाम्प्रते उ परतो द्वादशी न चेदिति गारुडेऽपि पुनः प्रभातसमये घटिकैकादशी भवेत् तत्रोपवा
सो विहितो वनस्थस्य तथा विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति उत्तरां गृहिणः कार्या पूर्वान्ते पराः पुनरेव सा उत्तरे तु यामे सर्वेषां
गृहस्थानुपारणामिति एवं एकादश्याधिकपक्षे प्रदिपन्नोऽव्यवस्था सिद्धा द्वादश्याधिके पूर्वं गृहस्थवासमाह नारदः एकादशी विद्धे द्वादशीपरतः

का० नि०
६०

तान्निमित्तं न त्याज्यमित्युक्तं कूर्मपुराणे एकादश्यां द्वादश्यां च रात्रिशेषे त्रयोदशी उपवासं न कुर्वीत सपुत्रपौत्रसमन्वित इति पद्मपुराणे एकादशी द्वा
दशी चैव रात्रिशेषे त्रयोदशी तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति यत्तु त्रयोदश्यां तु पारणमित्यादि तद्विषयं तदेव वचनान्तरेण दिनानि
तु मुहूर्तैः पञ्च भिर्विद्धा ग्राह्या एकादशी तिथिः न दशम्या विद्धा स्यान्नापि द्विनाम्नु पञ्चवेदेषु तद्विधानं कर्तव्यं एवमेव एकादश्या ह्यष्टमी एका
दशी संपूर्णा नोपोष्या द्वादशी यदि न स्यात् अत्र निषेधो यति विषयः विधिस्तु गृहस्थ विषयः एकोदिष्टं च नैतत्पर्व शुक्ला समासाद्य इति पञ्चमिर्मुहूर्ता
न्तं न तद्वेद नानाविधवचनस्य व्यवस्थापनप्रकारो व्युत्पादितः अनया व्युत्पन्न स्यामेव बुद्धिमेव विद्यावस्थापयितुं वाक्यं द्वयेन इत्युपवासाहानि
र्विहिता प्रत्याधिकारोनिरूप्यते तत्र नारदः अष्टमादधिको मर्त्यो ह्यशीतिन्यूनवत्सरः एकादश्यामुपवसेत्स्त्रियाः पक्षयोरपि तिवृद्धस्य
त पुत्रकैकादश्यां वनितोपवासः तथा कूर्मपुराणे एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृही इति माधवे
प्यस्तेपि एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति वचनाविशेषात्रिव शुक्लामेव सदा गृहीति नारी विधवा तस्या रव पति धर्मस्थानत्वातिम
60 त्यादुपवासं निषेधयति विष्णुः पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छतीति मनुः नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न
व्रतं नाप्युपोषणं पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते विष्णुपुराणे नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकमिति आदिशब्दाद्
व्रतपालेकारणात् पूजाजनानामुपसंग्रहः तदाह मनुः यु ष्माले कारणं स्त्रीणां वृषपानुलेपनमिति यस्तु नमस्यानुमेयव्रतादिक्रियाधिकारिता
भवति तदाह कात्यायनः भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत्सदेति शुक्लामेवैव कारः कृष्णैकादश्यामुपवासनिषेधपरः तथा च कूर्मपुराणे
संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं च पारणमिति गोतमोपि आदित्येहनि संक्रान्त्यामसिते कादश्यां च अतिपाते कृते
स्नात्वैकपुत्री नोपवसेद्गृहीति अत्र पुत्रीति विशेषणात् पुत्ररहितो दोषविशेषदर्शनाद् यथा च पद्मपुराणे संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर
एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति नारदीयेपि हृदये उग्रे संक्रान्त्यामेकादश्यामसिते तथा उपवासं न कुर्वीत पुत्रसंतति युगापिति अत्र
संक्रान्त्यादि स्वोपवासस्य निषेधः संक्रान्त्यादि निमित्तकस्य तथा च कात्यायनः एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्र — राम
वान्गृही तत्र पुत्रकोपवासस्य निषेधोपमुपाहृतः प्रवृत्तश्चेतरव्रतस्य न विधिर्न निषेधनमिति जैमिनिरपि तन्निमित्तोपवासस्य तिथौ धोपमुपाहृतः — ६०
नानुषंगात्मतो गृहस्थो पत्नीनित्यमुपवासरामिति अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात्संक्रान्त्युपवासस्य तु काम्यत्वात्काम्योपवास निषेधे न
तेन नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति संक्रान्त्यादि निमित्तकोपवासं च तेनोक्तः आमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः एताः प्रशस्तास्तिथयो
भानुवारस्तथैव च अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनं उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति गृहस्थस्य तु कृष्णायामेव निसोपवासहस्तु

६०
यदि दृश्यते तत्र नैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनीति कौर्म्मे अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्ज
येत् इति एतानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि इत्याह अरुणोदयानुवादं मतभेदमाश्रित्य विधानानि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा
नारदः दशम्यनुगतापि तिथिरेकादशी भवेत् तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेदिति ब्रह्मवैवर्त्ते दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः एका
दशीफलं तस्य न स्यात् द्वादशवार्षिकमिति विष्णुरहस्येपि दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल संचयं स्वकृतं हन्ति नरो धर्मं ... इतीदृशानि
सर्वाण्यरुणोदयवेधस्य सूर्योदयवेधसामान्येनाहृता वैष्णवस्मार्त्तोभयविषयाणि तत्र वैष्णवविषयं निरंकुशं प्रवर्त्तते आर्त्तविषये दशम्या विधे
द्वादश्याधिक्ये च सर्वपुरुषैरुपोष्या नित्यानि दशमीविद्धान्यनुवादकानि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्दे त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी
द्वादशी यदि किंचिन्न उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि चेति अन्यत्रापि उपोष्यैकादशी विद्धा द्वादशी न भवेद्यदि दशम्या मिश्रितैवैकादशी
वै धर्मं फलति इति हेमाद्रौ ... द्वादशी स्वल्पमप्यस्ति न लभ्येत सकला + यदि न स्यात्परे ... दशमीमिश्रिताप्युपोष्या ... इति
णः एकादशी + द्वादशी भवेत् उपोष्यैकादशी विद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् इति नारदोपि त्रयोदश्यां परा न स्याद्द्वादशी यदि का दशमी
कादशी मिश्रा सैवोपोष्या प्रशस्यते इति एतानि वाक्यानि सर्वाणि ... अनुमत्य येन तद्विषयाणि एकादश्याः स्मार्त्त ... मात्र
विषयाणि इत्याह तानि वैष्णवविषयाणि वैष्णवप्रकरणेषु वैष्णवमनुष्ठाय अदर्शनात् स्मार्त्तैकादशीपरित्यागविषयाणि कानिचिद्वचना
न्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्दपुराणे एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदि तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेदिति तथा च कालिकापुराणे
लोक एकादशी पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते गारुडपुराणे पूर्णा भवेत्परा नन्दा ... इति तथैव विद्धे तत्र
पोष्यानु ... इति एतानि सर्वाण्येव स्मार्त्तविषयाणि दिनत्रयविषयकानि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा नारदः पादे
... एकादशीति ... तत्र कृत्स्नं पुण्यं द्वादश्यां ... एकादश्यां ... द्वादशी परतस्तत्र ... हरेः ... वैष्णवप
वत्से कामम कामो विस्तृतस्य इति ... दशमी द्वादशी ... एकादशी स्यात् दिनत्रयपरा ... द्वादशी ...
मयमभावि ... दिनत्रयमुपोष्य ... दिनत्रयमतेदेवेनो ... द्वादशी ... एकादश ...
... द्वादशी ... एकादशीपरं ... इति पूर्वं ... एकादशी त्रयोदशी पूर्ण
... द्वादशी ... एकादशी द्वादशी च ... त्रयोदशी तत्र ... पारणमिति ए
कादशी द्वादशी च ... त्रयोदशी ... इति तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा दृष्टव्यं गृहस्थेषु

का. वे. नाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्यं तु स्वसामर्थ्यपरिज्ञानाय पूर्वमेवोपक्रम्य कुर्यात् असामर्थ्ये तूपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् उप
६२ वासाकरणे प्रायश्चित्तं स्मर्यते अहस्यानचतुर्दश्यां दिवा भुक्त्वैकादश्यां चरेत् एकादश्यां दिवारात्रौ न भुञ्जीत चैव तु पक्षयोरिति स्मृत्यन्तरे अष्टम्यां च द्वादश्यां च
तुर्दश्यष्टमी द्विधा एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् अथ काम्योपवासक्रमः तत्रोपवासाः सप्त न स्यात्तयोरहोः सायंप्रातश्च मध्ये उपवासफ
लप्रेप्सुर्जलाद्यपि न वर्जयेदिति देवलः दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं
चैव सिध्यति तिष्ठत्यपि दिवा निशायां नैव पुनर्भोजनमैथुने सौडंकोपामिषं तैलं वारद्वयभोजनं वर्जयेदिति कूर्मपुराणे कांस्यं मांसं मसूरां श्च
पुनर्भोजनमैथुने वृत्तमस्यं च पानं च दशम्यां वै + चणकान्कोरदूषकान् शाकं मधुपरान्नं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियमिति स्मृत्यन्तरेऽपि शाकं मांसं मसू
राञ्च + सकृद्भोज्यं जते इति विष्णुधर्मे असंभाषणं हिंसा च तुलसी स्मृतिसिन्धादले आमलकफलेनापि वा रोग्रामपक्वं अतिक्रमकुलपदने च दिवा
स्वापं च मैथुनं ताम्बूलं च नाम संवर्जयेद्धरिवासरे इति वसिष्ठः उपवासेन ... दन्तधावनं ... संयोगो हन्ति सप्तकुलानीति
62 दन्तधावने ... चविष्णुरहस्ये आद्योपवासदिवसे ... दन्तधावनं गायत्र्याः पुनः संपूतमंबुप्राश्य विशुध्यतीति हारीतः पतितपाषण्डिनास्तिक
सम्भाषणमनृता श्लीलादिकमुपवासादिषु वर्जयेदिति कूर्मपुराणे गरिष्ठां मांसमञ्जा - स्मृतिः पतितोपचरणं च हलो न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासर
ति विष्णुरहस्ये स्पर्शालोकनगंधादि ... परिकीर्तितं अन्नमप्यवर्जयेत् ... सानो चामिको ... गात्राभ्यंगे ... तो वृलवानुतेपनं व्रतस्था
वर्जयेत्सर्वं पत्रा ... निराकृतमपि वसमडपुराणे ... मांसं ... लोमं वित ... आपामेव प्रवासं च दिवास्वप्नं तथांजनं तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वाद
श्यां तानि वर्जयेत् द्वादश्यां वर्जयेत्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यत इति एकादश्यां ... कृत्वा पिनमोक्षं ... नदाहरकात्यायनः उपवासोपरा ... नित्यः ...
मितिकं भवेत् उपवासं तु कुर्यादहा प्रायश्चित्तं समवेत मिति तथा मातापित्रोः ... भवेदेकादशी यदा अमृत्यौ पितृदेवो ... जिघ्रेयितस
नमिति वचनं ... कुर्वन्ननुयावि ... भुंक्ते ... विर्देशः ... तिकर्मैव वितर्हि ... पितृ तदेकादशीयतिरिक्त विषये ... प्रायेणापि भोजन
कार्यं ... तिस्यभोजनकार्यं विधानात् अथ ... हरिव्रतानुष्ठानक्रमः प्रथमं दशम्यामेकं भक्तं स्नानं तदनन्तरं दन्तधावनं कुर्यात् नपाचस्मृतिदशम्या
मेकभुक्तः ... वेदं तु ... दशम्यां रात्रौ नियमं गृहीत्वा कुर्यात् तद्दुलं ... प्रातः ... दिने ... विधाय नियमं निर्दिष्टमन्त्रा राम
मुपवासस्य ... कुर्याद्धि ... व्रतमिति नियमो नारदीये स्मर्यते अहारलज्जा सर्वेषां विष्णुव्रतनिवेदिताः अवतीर्ण ... दिनांश्च ... इति तत्र ... ६२
तद्दशमी ... एकादश्यां ... अभ्यन्तर शुद्धिविदधात् ... शरीरमनः ... प्रातःस्नानं ... विष्णुभक्तान् ... यमेन ... मे ... यामानं दत्ते
हरिहरनिष्ठो भूतः शुद्धिं बाह्यं शुद्धिं ... धर्ममयोच्युतः सकृदेतनुमेनेता ... शुद्धिरेवात्र ... उपवासान्ते ... गवा ... जः ...

कं नैमित्तिककाम्योपवासेषु कृष्णापामपि कर्तव्यो तत्र नैमित्तिकस्मृत्यंतरे पठ्यते शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् सैवोपोष्या गृहस्थेन
नान्या कृष्णा कदाचनेति काम्यस्तु स्कंदपुराणेपि पितृणां गतिमन्विच्छेत् कृष्णां समुपोषयेत् सनत्कुमाराः मानुवशेनासंपुत्रा कृष्णासक्ता
तिसंयुता एकादशी सदोपोष्या सर्वसंपत्करीति विष्णुरिति मत्स्यपुराणे एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः पुत्रान्नाप्नुः समरूपिणः सायुज्य
च समागच्छतीति दिन । तपिंड्व्रतौ गृहस्थस्योपवासो निषिद्धः तथा पितामहः एकादश्यां दिने चैव उपवासं करोति यः तस्य पुत्रा विनश्यन्ति
घ्राणां तपिंडतायेति मत्स्यपुराणेपि दिनद्वये च संक्रांतौ गृहीतोच्चेद्रसूर्ययोः उपवासं न कुर्वीत पुत्रवैर्योत्रसमान्वितः दिनद्वये च मत्स्यपुराणे
दौतिष्यतास्त्वेकवारे यस्मिन्सस्मादिनत्तयोरिति वसिष्ठोपि एकास्मिन्सायने च गृहीतिथीनां त्रितयं यस्मात् तद्दिनत्रयं प्रोक्तं तत्र साहस्रिकं फलमिति कू
र्मेत्रोपवासव्यतिरिक्तस्नानादिजन्मोद्भवं उपवासस्यनिषिद्धत्वात् ईदृशे विषये किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां वायुपुराणे पठ्यते उपवासे नि
षिद्धे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पयेत् न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत् न स्कंदविष्णुमनोद्भवेनायाक्षतितलादीन् भक्ष्यान्[…]च
अपरिहार्यातिवायुः प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्तरं चेति उपवासेऽसमर्थस्तु एकभक्तादीनि कुर्यात् तथाच स्मृतिः उपवासेष्वशक्तानामशीतेस्तु जीवि
न एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिरिति मार्कंडेयपुराणे एकाभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च उपवासेन दानेन निर्द्वादशिको भवेदि
ति कूर्मपुराणेपि एकभक्तेन नक्तेन क्षीराहाराद्गुरो हि येत् नातिक्रमेद्द्वादशीं तु उपवासव्रतेन चेति स्मृत्यंतरेपि एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धा
तुरः क्षिपेत् पयोमूलफलैर्वापि निर्द्वादशिको भवेदिति भविष्यपुराणेपि एकादश्यामुपवसेन्नक्तं चापि समाचरेदिति नित्यकाम्ययोः प्राक्का
लप्रतिनिधिमिष्टं कारयेयुः तथाच विष्णुरहस्ये असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितं इदं चैव हि तनसिः।
भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतं असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभंगो न जायत इति स्कंदपुराणे पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा एषामभा
वएवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् अन्यत्रापि भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्वा हि तापमिति स्मृत्यंतरेपि पितृमातृपतिभ्रातृपत्न्यग्रजादिभ्यो[…]अ
ह्वायामुपोषितस्यापि स्वपच फलभाग्भवेदिति कात्यायनः पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थं चावशेषतः उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् इति
नात्र संख्या प्रभुषा विहिता च सा नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता[…]पराशरोक्तः उपवासफलं तस्मादपि प्रोस
हृत्य राजपुत्रा[…]यश्चैकादश्यमुपोषितः पुत्रोः[…]फले[…]सकल
विप्राः समग्रं फलमाप्नुयुः[…]फलमाप्नुयादिति प्रतिनि धौ च काम्ये विशेषः स्म
र्यते काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः काम्येष्वुपक्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति प्रतिनिधिमिति अपरार्कः नित्ये नैमित्तिके चैव प्रतिनिधि

का.वि.
६२

रा

पमानावसेत् तथाच कात्यायनः पृक्तिमंस्तु पुनः कुर्यान्नियमेसविशेषतः इति यदा द्वादश्यामवसानं न त्रयुं भवेत् तदा अर्द्धैकादशीमपि परित्यज्य
द्वादश्यामेवोपवसेत् तथाच नारदीये आगमे द्विजा कलाद्वादशीस्थिता न पेये वो पवासश्च त्रयोदश्यां पारणमिति तथा कादश्यां
त्वविद्धा मासंप्राप्ते ... तदा उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वपापक्षयावहेति यदा त्रयोदश्यां द्वादशी कलैकापि चाप्युदये सा नवमी द्वादशीं
रा तित्रयोदश्यां तदा द्वादशी कालेऽपि पारणं कार्यं तदुक्तं नारदीये अद्येन त्रयोदश्यां द्वादशी स्तु कलाद्वयं + ... तत्पारणं कला द्वयं त्रयं वापि द्वादशीं
न व्यतिक्रमेत् पारणं मरणं नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नातिदोषः सा तिथिः सकला ज्ञेयेति माकल्पविधानादिति चेत्
मैवं साकल्यस्य स्नानादि विषयत्वात् ... दिनत्यविधानात् पारणे तु साकल्यवचनं न प्रवर्त्तते तिथौ स्तात्कालिकी स्मृतेति वचनात्
यदा अल्पा द्वादशी काले पारणं तदा न ततः आगेव सर्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः तदुक्तं नारदीये अल्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये स्नानार्चनक्रियाः
माध्याह्निक्यः ... प्रातः स्नानमाचरेत् विनत्वपरा संप्रोक्तं स्यात् द्वादशी च द्वादशी महाहानिकारी ... द्वादशीलंघिता
नृणां करोति धर्महरणं सरस्वतीमिव ... गारुडपुराणेऽपि यदा त्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत् प्रातर्माध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादप
कर्षणमिति ... यदा त्रयोदशी वा स्याद् द्वादशी पारणादिने उषःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं बुधः ... पारणं भवेत् अद्भिः पारणं कुर्या
त् तदाह कात्यायनः संध्यादिकं भवेत् ... पारणं तु मितंतः अद्भिस्तु पारणं ... भवेदिति ... विषमे प्राप्ये द्वादश्यां पारणे कथं
अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति यदा कलयापि द्वादशी न ... त्रयोदश्यां पारणं कुर्यात् तदुक्तं स्कन्दपुराणे कृत्वा चैवोपवासं तु यो
... द्वादशीदिने नैवेद्यं तुलसीमिश्रं ... एकादशीं ... निराहारः ... द्वादशी समुत्पन्न ... तदकं पादं ... पाति राजे
62 न्द्र ...
...
...
...
प्राप्य ... रा
... ६२
...

त्व तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थित इति अनंतरं प्रातः व संकल्पं कुर्यात् तदुक्तं वराहपुराणे गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः उपवासं तु गृह्णीयाद्
यद्वा धारयेदिति औदुंबरं ताम्रपात्रं संकल्पमाह विष्णुः एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत इत्युच्चा
र्य ततो विद्वान् पुष्पांजलिं मोचयेदिति अनंतरं त्वया ... जलं पिबेत् तदाह कात्यायनः अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितं उपवास
फलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलमिति विद्धैकादश्युपवासे रात्रौ संकल्पः यथाह नारदीये विद्धोपवासे संकल्पं विनिस्सत्कारः समाहितः रात्रौ संकल्पयेद्
विष्णुं संकल्पं च ततश्चरेदिति मध्याह्ने तु परिदृश्यमीदृक्ताद्वेदकादशी तस्यामध्याह्नस्यापरिसंकल्पः तथा च स्मृतिः दशम्याः शेषसंयोगे मध्यरात्रात्परे
रात्रौ तु वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्थं दिवसस्य त इति एकादश्यां देवस्य पञ्चगव्यमंडपं कारयेत् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे एकादश्यां प्रभाते निराहारः समा
हितः नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं मंडपं कृत्वा आचरणं तत्र प्रजागरं कारयेत् त्रिश्रीति तस्मिन्मंडपे देवमर्चयेत् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे एकादश्यां
प्रभाते निराहारः समाहितः स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः पुष्पैर्गंधैस्तथा धूपैर्दीपै
र्नैवेद्यकैः परैः उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः दंडवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ए
वं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरं याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः द्वादश्यां कर्तव्यमाह कात्यायनः प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उप
वासं समर्पयेत् अज्ञानतिमिरांधस्य व्रतेनानेन केशव प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव मंत्रेणानेन विप्राय दत्त्वा नैवेद्योपोषणे प्रति
द्वादश्यां पारणं कुर्यात् ... जपित्वा त्वर्पयेत्कामिति ... समाचरेत् तमुपवासमात्रं कुर्यात् तदुक्तं कूर्मपुराणे काम्योपवासप्रकृति
व्रतोपासनक्रमात्प्रव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितमिति वराहपुराणे स्मृतिश्च स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं एकादश्यां न भुंजेत तमेव
नरुप्यते ... पिन भुंजीत एकादश्यां सदा नरः द्वादश्यां तु समभ्यर्च्य स्नात्वा विष्णुप्रणाम्यचेति तत्रापि स्वपक्तुं देवार्चनं स्कन्धोक्तं
यात् तदुक्तं स्कंदपुराणे स्नात्वा कांतेः नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनं दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुत इति ... ज्ञोरधीनेयिन व्रतत्यागे
किंतु देवतार्चनादिरहितं एकादश्युपवासमात्रं कार्यं तेदा एकुलस्य एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपीति अशक्तोऽपि संप्रव्रतेऽपि
रजसि न स्नायाद्द्वादशीव्रतमिति सत्यव्रतोऽपि प्राप्यैवदेहे तपसां नारी रागोज्जो भवेत् न तत्र प्रपिव्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति अनंतरं देव
तार्चनादिकं कुर्यात् तथा च स्मृतिः स्नात्वा भर्तृव्रते ... स्नात्वा पश्चाद्भुंजीतानि ... दर्शयेत्विष्णोर्वा च कर्माणीति नित्योपवासप्रकारो विष्णु
रहस्ये विहितः अथ नित्योपवासी चेत्सायंप्रातर्भुंजिक्रियां वर्जयेन्मतिमान्विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे इति ब्रूमहे वर्तते यदि विज्ञापकुर्यात्तावदयमेकाद
शीव्रतं विशेषनियमाद्यकोऽहोरात्रंभुक्तिवर्जितः विगहितामि पक्षद्वा सहारो विष्णुतत्परः उपोष्यैकादशीपापान्मुच्यते नात्र संशयः पारणं तु सताने

का॰नि॰ सिद्धः । तद्द्वितीयापञ्चमीवेधवद्दशमीत्रयोदशीचतुर्दशीचोपवासे स्युः पूर्वविद्धेनेति यदि न तु पूर्णकल्पत्वविकल्पं परानुकल्पत्वे परविद्धान
६३ लभ्यते तदा पूर्वविद्धा ग्राह्या तदाह वसिष्ठः एकादशी त्रयोदशी चैव पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनीति अनेनात्रयो
दशी च पूर्वविद्धा तदाह संवर्तः कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी अनेन त्रयोदशी मातृपौष्या पूर्वसंयुता इति अनेनात्रयोदशी
मपि प्रसुप्तपरोक्षयोना मध्याह्ने शीर्षमलेपहे इत्युपक्रम्य प्रतिविधाय नैवेनकृत्वा त्वेवमनेनात्रयोदशीयुक्तं पूर्वानुपक्षे नवमी पदेऽपि च इति
शुक्लपूर्वत्वेन दूषितेऽपि हि तन्माधवत्रयोदशीप्रकर्तव्यावदश्यां सह हस्तेनसामान्यशास्त्रेणैव अनेन त्रयोदश्यां पूर्वविद्धत्वं सम्यक् स्वीकृतं देया
प्रेतविशेषनाशादेरारात् विस्पष्टी क्रियते इति त्रयोदशीनिर्णयः अथ चतुर्दशी निर्णीयते अत्रापि शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था
मवगन्तव्या तत्र शुभमात्रात्प्रागेव शुक्लचतुर्दशी परविद्धा ग्राह्या तथा व्यासोऽपि शुक्लचतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा बुधैरिति पूर्वविद्धा नियमितेऽत्र
... विधिभ्यो मुख्यमयं चतुर्दश्युपोषणे सदा कार्या त्रयोदश्यां तु शुक्लान्तेऽपि का चतुर्दशी ... मासोपवासे चतुर्दश्या
तु पूर्णो मेति नारदोऽपि तत्रैकादशी शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति ... चतुर्दशी
63 ... त्रिमुहूर्तवेधात् प्रागेव पूर्वविद्धापरविद्धावास ... परविद्धेति केचिदाहुः लिङ्गवचनप्रमाणानि ... इति न ... भवेत्
... सम्पूर्णेऽस्तमये सति दर्शश्रीलसास्तो ... चतुर्दशी ... त्यागमर्वेयं ... पूर्वयुगे ... अत्र ... आह ... अपि
अपि मितृमनेन तदाह एवं कर्मकालव्याप्तिरेव दीयते अत्र कर्माव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति नैतत्सारं यत्प्रापक ... आहुः ...
कर्मकालत्वेन विहितः नात्र तथाविधिरस्ति उदाहृतं तु लिङ्गवादमर्थागतस्वान्तस्येत्सवाक्यस्य विरुद्धं समर्पकं किं तु सतिप्रमाणान्तरे
तस्योपोद्बलकं भवति न चात्र प्रमाणान्तरमुपलभ्यामः अत्रेनमपराह्णः कर्मकालः तथा सति देवे ... तेन पूर्वा
सा दिनद्वये व्यापिनी ग्राह्या सा च तिथिः त्रिमुहूर्तैकदेशः एवं सति ... ग्राह्या चतुर्द
दर्शापक्ष ... व्यापिनी ग्राह्येति तथा च बोधायनः ... चतुर्दश्या ... व्यापिनी ग्राह्या ... राम
गामिनीति परमार्थान्तरवर्तिनी कृष्णचतुर्दशी कृष्णचतुर्दशी तु पूर्वयुतैव ग्राह्या तथा चापस्तम्बः कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा ६३
कर्तव्या परविद्धा न कर्हिचिदिति अपराह्णव्यापिन्यां कृष्णचतुर्दश्यां पूर्वविद्धा ग्राह्या कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यपि कर्तव्या चेयं परविद्धा विना
समं मासेन ... अपराह्णकर्तव्यानि ... अत्र ... लिङ्गादिभिश्चतुर्दशी
विषयकः तदेवमुक्ता तद्विशेषेषु चतुर्दशीनिर्णीता अथ शिवरात्रिव्रतं निर्णीयते तत्रेदं चिन्त्यते किमयं शिवरात्रिशब्दो रूढः किं वा योगरूढः

षि तेनन स्यचनैकभक्तमयाचितं नेशपां पूर्णाविक्त्यां कुर्याद्देश्वमोऽह्निः एकादशीपुत्रापुत्रा द्वादश्यां समुपोषितौ न केचापाचिते नित्यमेक
भक्तेनयत्न घनके चायाचितं नैक्तं नातं नैकभक्तमुपाहतेव दृश्यां मीम क्लितं मनमन थं हरिवासरे इति दिनार्धं न सार्धमुहूर्तं निष्पैः तत्र दे
वामिश्रे संचसरी सोवदशमिश्र योगनुदाहृतं तथा सार्धसप्तमुहूर्तं तु वेधोप्या धतेव्रतमिति च दशोन्यन वेचतुति व्यतरख आप्ताद्यापि गृहो
तथा एकादशी निर्णयः अथ द्वादशी निर्णीयते सा च पूर्वादितालिप्तापूर्वविद्धाग्राह्या एकादशीरोपि द्वादश्यां चप्रवृत्त्यापरकालस्थाप्रतानावि
भो सदा कार्याच विशुद्धि विद्युमके मानवेवितेउन्तरविद्धाप्र [illegible] द्वितीयापंचमीवेधा द्वादशी च त्रयोदशी चतुर्दशी चाष्टवासे
हन्युः पूर्वोत्तरे तिथिरिति नचैवं सत्येकादश्युपवास कोप्तु मध्यमेकस्मिन्दिने प्राप्नोति सत्येतयाविधो मयस्यो यो यो विरोध वामावास्येवानुष्ठाने
भविष्यति नचैकं व्रतमसमाप्य व्रतान्तरमनुष्ठातुमशक्यं अस्समाप्येव्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरमिति शास्त्रान्मैव दृष्टं स्मृत्या [illegible] व्रतस्य मध्ये व्रतां
तरोपक्रमं निषेधति प्रकृते तु व्रतद्वयस्य सैवोपक्रमदृत्तेन्त्राणानुष्ठानं प्रविष्यति न च स्वेवं सन्तुतिथ्यो सम्पूर्णा तिथौ एकादशी द्वादश्युपवासो द्वौत्र
तन्त्रेण प्राप्नुतः तत्र पारणामन्तरेणाप्रथमोपवासस्यासमाप्त्वात् द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमो न संभवतीति चेन्मैवं अद्भिः पारणं कृत्वा द्वितीयोपवास
स्य प्रक्रान्तुं शक्यत्वात् तादृशपारणमात्रेणैव नहि तो मयाल्पकं तत्रापि तस्याल्पत्वा सर्वोपवासपरिसमापयति अतसितस्य नोत्तरोपवासेन चाहतिः
एतच्च धारणा मकृद्वेदशी पूर्णोमासप्रकरणोपात्तमोमव्रात्सेनोश्नुते पदन्नाश्नाति त्वसेरे तोकृः स्यात् यदश्नीयात् [illegible] स्य पपन्नं भिन्नं यतोपोश्या
ति तन्नेवाशितं नैवाशितं नहोधुको भवति नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यतदृति तस्मादुदकपारणेनोपवास द्वयनिर्वाहः एतच्च सर्वतिथिसाधारणी प्रकृते
त्वेकादशी द्वादश्योर्दैवते कारुदकपारणामन्तरेणापि न कश्चिद्दोषः अतएव समर्थते एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् न तत्र विधिलोपः स्यादु
भयोर्देवतं हरिरिति उपवासद्वयासक्तो केवलं द्वादश्युपवासेनोभयोः फलं [illegible] तथा च स्मृतिः एकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् पूर्वो
पवासजं स त्वं सर्वमाप्नोत्यसंशयमिति द्वादश्यां तु कार्योपवासो मार्कण्डेन दर्शितः द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो नृपसत्तमः चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्ता
अतुलांश्चैव मिति इति द्वादशी निर्णयः अथ त्रयोदशी निर्णीयते सा चैवमुत्कृष्टक भेदेन द्विविधवति तत्र [illegible] त्रयोदशी पूर्वविद्धा ग्राह्या
तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशी सहिता मुने [illegible] विद्वान् कर्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन [illegible] ब्रतमुत्तमममिति पक्ष
अनुत्कृष्टेषु [illegible] नास्ति तथापि कृसंत्रयोदश्यापरविद्धताप्यागाच निकस्व [illegible] एवं विहीनाया [illegible] परित्यज्य ने सायंकाल त्रिमुहूर्त
मात्रव्याप्ति लेनपूर्वविद्धत्वापं [illegible] प्रतिपदर्इव [illegible] ग्राह्य संवघोपे [illegible] इति [illegible] तदुक्तं [illegible] त्रयोदशी प्रकर्तव्या यामवेदापरे
कृकौति हस्तत्रयोदश्याः परविद्धा त्वमुक्तं निगमे [illegible] अमावास्याः कृष्णपक्षेत्रयोदशी एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुता इति वक्ष्यन्ते

का॰व॰ ६६ वप्रिया तस्यां सर्वेषु लिंगेषु सदा संक्रमते ततः यानि कानि च लिंगानि चराणि स्थावराणि च तेषु संक्रमते देवि विजस्यां ... पतो हरिः प्रिव
राश्रितः प्रोक्तो तेन साहरव ... शिवलस्य न प्रम ... देव ... माघकृष्ण चतुर्दश्यां प्रियमा त्रिसमाख्याता प्रियं त्रिपुरद्विषद्रति एवं तो
रवेर्माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी शिवरात्रिः समाख्याता सर्वपापनिषूदनीति तस्मात् ... वसं ... शिवरात्रिः शिवरा
त्रिरिति यौगिकोऽर्थः प्रोक्तो ... न रहितव्यः ... संस्कारजातियोगो ... प्रोक्तो ... रतिसंस्कार
सार्वभौमस्वाज्जातेर्वृत्तौ ... कृतिः अस्या ... जातिः कल्प ... यौगिकः ... स्यात् ... करणास्थितेति
अयमर्थः ... प्रोक्तो ... संशयः किमयं ... सार्वभौमत्वात् ... संस्कार ... किं वा
जलावलम्बनोऽपि विशेषे ... यौगं तत्र संस्कारं ... संकुलः सार्वभौमत्वात् सर्वेषु हि ...
रविषिवाक्यादि ... प्रोक्तो ... प्रोक्तो ... प्रयोगः प्रोक्तो ... वाक्य
विधिवाक्य ... दाहरणो ... संस्कारं ... जातिं ... लोके ... प्रोक्तो ... द्वेषिता ...
64 जातो प्रयोगो ... संस्कारं ... उपपद्यते कुतः ...
प्रोक्तो ... कल्पनीयप्रसंगात् न ... कल्पनीया ... व्याकरणेनैव ... व्याकरणो ...
सेवने ... व्युत्पादितः तथा ... योगो ... सेवनसाधनमुदका ... प्रोक्तो
वगाहं ... प्रोक्तो ... सेवनसाधन ... प्रोक्तो ...
नोऽतः ... नाधिकरणो ... वयोगस्य ... परस्परविरोधः ...
योगमपहरन्ती ... प्रोक्तो ... व्युत्पादितत्वात् ... व्युत्पादित ...
न व्याकरणेऽव्युत्पादितत्वात् अङ्कुरः ... वार्त्तिकेनाऽनेन ... व्युत्पादितो राम
होनयान्वः न च ... घटकुटी ... योग ... भवति व्याकरणानुपजीव्य ... ६६
सर्वपदितो ... समास ... योगे ... न च ... व्याकरणे व्युत्पादित इति ... समास ...
ति अप्रतीता ... व्युत्पादितत्व ... आपद्यते तस्मात् ... योग ... समास ...
गं सर्वप ... विशेषण ... वार्त्तिककृतं ... ...

१६

उत्तराऽरणिकः अथवा योगरूढ इति रूढत्वं तावदाह तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात् तथा च नागरखण्डे माघमास
स्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता इति कामिके माघमासे सिते पक्षे विघटे या चतुर्दशी तद्रात्रिः
शिवरात्रिः स्यात् सर्वपुण्यशुभावहेति यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषार्थः प्रतीयते तथापि योगरूढेर्बलवत्त्वाद्योगोऽत्र न ग्राह्यः प्राब
ल्यात् पङ्कजादिशब्दवद्गम्यते अत एव कर्म इव यवा पुप्रतीतावपि तमपेक्ष्य रूढ्या तद्विशेषवाचित्वस्वीकारात् ननु काकदन्त
रीतस्य मासेऽपि विचारः पूर्वपक्षे शिवरात्रिशब्दो रूढ एव योगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने योगाभावात् मैवं अस्मिन् पक्षे विशेषः यौगिक
त्वे शिवसंबन्धितत्त्वात् सर्वपक्षे रात्राव् अनुष्ठीयमाने शिवरात्रिः स्यात् माघमासपदं चतुर्दशीमुपलक्षणं भवेत् रूढिपक्षे तु माघमासादि
विशेषणत्वात् तद्विशिष्टायाः एकस्याः एव तिथेः शिवरात्रित्वं अतः कर्तव्य एव विचारः तत्राहोरात्रयोः शिवरात्रिर्मन्तव्या गुरुकार्य
त्वाच्चेको भवेत् अहीनस्य द्वादशेति प्रकृत्य तु तद्दिने दीक्षितस्य न प्रकृतिस्तद्विकल्पता योग्य धीस्तु तासु तेरन्ते शिकृताविदं उक्तं शु
नो द्वादशत्वे साङ्गप्रकृतकर्मणः अथ सत्रं ज्योतिष्टोमप्रकरणे आम्नायते तिष्ठसु तस्य तृतीयपक्षे द्वादशाहीनं सत्यं तस्य सर्वीयत्वाऽपि अ
ह्नासद्वर्तते इति सायणाः एकादिनाति ज्योतिष्टोमं तस्य प्राचीनेषु सु दिने सुगत्वेनानुष्टुप्तोमात्पवाम इत्त्वा अः तासिमन्नुपसदो
विधायपुनरहीनश्च वा यव्यकर्मणो द्वादशोपसदोऽभिधीयते तत्र संशयः किमिदं द्वादशोपसत्त्वं ज्योतिराज्ञाद्योऽहीनप्रकृतौ सत्ते साकृश्यवाचि प्रकृ
तेज्योतिष्टोमस्ते विधाते अहो स्वीदहीनश्च द्वादशाति कृतिरूपेद्विरात्रादशर्चे वर्णयति तदर्थमिदं विवाचित्वात् अहीनशब्दो योजीकारूढ इति
तत्रनहीनद्विति श्रूयते विरूपं प्रतिभासात् योगिकस्त्वापं तदर्थं प्रकृताकृपपन्नः सांगस्य प्रधानस्य सर्वस्य साहाय्यावश्यकत्वात् वैरोपादेश
तो नहीनत्वाभावात् विकृतौ तु विशेषगवाचकत्वेऽरूपादिश्यते इतरस्य चं भति देशत्वाप्तावपि उक्तिसकोचाद्विकृतहीनस्य एवं च सत्यहीनश
ब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिः संभवात् प्रकरणानुगृहात्तेनैव द्वादशत्वं निविशते न च यूर्व वा क्वापि विहितेन तेनैव बाधः शंकनीयः गावयोः
समबलत्वेन श्रूयमाणं यदि कस्यापि वस्तु युपपत्तेः अहीनस्य कस्मिंश्चित् प्रयोगावाक्येन तत्रैव स्वत्वात् इहि भिन्नगोप्रवृत्तिर्न तु योगा
दृष्टीपसी योगेत्वबाधभावे प्रथमतो नियतं योग्यं ब्रह्म... ... कल्पयोर्नानिर्णयेन व्यइति विलेवः न चात्र प्रकरणाविरोधप्रोक्तनीयः बलीयस्त्वा
त्मेन प्रकरणस्य बाधितत्वात् तस्मादिह द्वादशत्वं प्रकृतावेव ज्योतिष्टोमा दुष्टोक्तं व्याविकृतिषु विरात्रादिषु निवेशनीयमिति अत्र यद्यप्यहीनश
ब्दस्याधिकारात् विशेषो नास्ति स्थितप्रथमः पक्षः अपरस्य सं आह योगिकत्वपक्षे शिवरात्रिशब्दः कुतः शिवस्य संबन्धनुपज्ञायेत रूढत्वपक्षे तु त्वात्
तथा च स्कन्दपुराणे माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिः स्याच्चतुर्दशी शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनी तस्यां त्रिसमारव्याता शिवरात्रिः

का॰ प॰ चिरनिमेषितः चपलेषु अस्मोकं नेमपिलसामु खाद्यां ॥ किं चिकालं धारणायोग्निमिषायसेसा: चिरनिमेषितः तेने ९ का॰ प ऽतेतस्यैव ग्रमासन्तु ता
६४ ल तथा चमपनस्या गुद्धिनपसा धारणोप्य चिरनिमेषिते ध्यायनिपतु सुदिव्यात्मपाणिपा यथानावनीतं घृतमिव तेन वनीतं तस्य योग्याचेरा
अंपोलमयो सा धारणेयाविकृतनएव वृतेनावनीत शब्देलोकेप्रसे आनियम्यते तद्वदत्र अवगन्तव्यं तथा असति प्रतीयमाने योगसायघेहरत्या
ह निपतरु छिविकारा सुयोगस्थो ऽयमिमं यमशब्द इति एवोक्तः अनेन निमेषणन्यायेन शिवरात्रिशब्दे ऽपि सं॰ योगरूढिरभ्युपेते तत्र शिवस्या ॥ःः
शिवरात्रिरिति तेषु तस्य समासेन योगेन प्रवर्तमानः प्रश्नो कृष्णमाघकृष्ण चतुर्दशी ऽपि कालविशेषे नियम्यते शिवस्य रात्रिमेसि अतएव चतुर्दशी समा
सेन योगेन प्रवर्तनः कृष्णादृत विशेषे नियम्यते न च शिवरात्रिव्रतमि कादशीजयंती व्रतवत्से योगरूढत्वं कन्यायेन नित्यकाम्यं चेत्तु नयाविद्ध तत्र नित्य
त्वमकरणे प्रत्यवायश्रोतानित्यं श्रूते ॥ लशब्दे रुधानत्व तत्राकरणे प्रत्यवायः स्कंदपुराणेपठ्यते परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परं न पूज
65 तिमहेशानं तु त्रिभुवनेश्वरं जंतुजन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशय इति वैष्णवशैवपठिता वैष्णवमिमहादेव नरो नारी पतिव्रता शिवं तत्रोमहादेवं कान
भ रुद्राभ्यर्च पादिति नित्यानि च तथाप्रोच्यते चैव माघकृष्णचतुर्दश्यां उपवासं शिवस्य निवेदने मुमुक्षुः पूजयन्निसर्लभेदोषानि कनि तेनया अत्र नित्या
पक्षिधाय्य अन्यो ऽपरोपि सम्प्रति मन्मदर्होकाम्या चैव नित्यविद्यमेव च तत्रैवते कराविद्वेनिष्कलं शिवमनित्यकाम्य कलहं प्रभावदत्ता
नयत्स्कंदपुराणे पठ्यते शिवचतुर्दश्यां चोपवासं जागरणं च चतुर्दशीमानुः पयोभरसनं पिबेत्सकृदाचने पदे तेस्याद्धितानेगानेहि
ग वेमनोरमान् अपि च विधिमद्भावाप्राप्तो तिपरमेपदं सम स्कन्दपुराणे विज्ञिवरात्रिमुद्दिश्य गणा वाममहत्परि धाम शिवस्य लोने सर्वान् कामान्सो
गाम्भुतिं प्राप्नोति नाप्नुयादिति काम्यव्रतस्य प्रात्संक्षिप्तापावर्षस उपोष्यते एवमेतद्व्रतं कुर्यो मूर्तिसंसारप्रेत्य प्रदेवेषु प्रक्रमेण तस्यैव तु शिवा
दिकं तद्व्रतमेवं कामानवाप्नोति प्रसिद्धं चैव मानवइति सकाम्य पठ्यतेन स्याद्वापि काम्य कल्पे निषेधो न संहिता पाठो न शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपा
पप्रणाशनं आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं इति अधिकारि नियम स्कंदपुराणे दर्शितो माघमासेतु कृष्णायाः फाल्गुनाने दिने तु दशी
लाच पुण्यातिथिर्ज्ञेयाः सर्वपापक्षयंकरी अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दयाक्षमा शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी विमत्सरः तस्मै देयमिदं देवि गु राम
रुपादृष्टगोचरे अन्यथा घोरदुःखानि स्मृतदानं कुर्वन्ते निकामाधिकारि तत्र नियमा तंत्र उपवास इत्यादि दुपवासो जागरणं च प्रथमं ज्ञानम्च तद् ६४
सेनागरवेट्ठे उपवासपूर्वकेन वरलक्ष्मी वट जागते शिवरात्रेस्तथा तस्य सेविता सा विपुलजया अतेयान् सते भोगान् शिवसान्निध्यं माप्नुया दिति
प्रयत्नेन कृष्णलिंगमपूर्जे सोपवासस्तजागरः अज्ञानेनापि निष्पापो नियादहोत्गतागत इति अत्रैव तेषाचे तेतत्र मुख्यास्तु जागरपूजाव्रतस
हृदयेविज्ञल्पेते उपवासमुख्ये पदेवति तत्र विकल्पते तेतातस्मात्समुक्तः एकैकस्येतरानिरपेक्षत्व पाठि विधानात् तथाहि स्कन्दपुराणे वत्त प्रस्तावाद्विधिः पल
ते अप्रेक्षते प्रत्योपासः शिवरात्रिम् पात्रयेत् सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सहमोदते इति तथा केवल जागरणात्रत्वे व पठ्यते कस्मिन्नुश्च विशेषाणांवृत

गेयौगिकत्वेनष्टंभते यथा गौ ब्रजातो रूढस्यापि गोपाद्यो तातादिकस्त्रे थुगमेर्ई हतिप्रकृतिप्रत्ययविभागे कृत्वा गङ्गती तिगोरिति थु
यतिप्रवृत्तिता तद्वत्स्याप्यत्रगंत अप्रोदृत्ती तथा चेतु रूढोतापनापनत्कि चित्त्वतंत्रेसूत्रे चित्तिमस्ति किंतर्हि सर्वमानुसाधयेत्नाबयवा
र्थेयुक्तादिके त्तुरप्रसूयेन निष्पादितत्वात्यौगिकत्व वायेप्रहतोशा त्सामान्यं हृलीशघ्र्वा कोवरात्रिशब्दोयौगिक इति द्वितीयप
क्षे: अत्रैव तुमन्मतेलाहृत्युक्तो यत्रि वरात्रिशब्द तिथिनामकेनतेन शब्देन तत्तिथौ कृपमाणास्वयन्त विशेषअस्यत्र स्वमस्ता त्वात्
अतएव वेधानसंहितायुक्तं शिवरात्रिव्रतेनाम सर्वपापप्रणाशनं आचंडालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध
का-पञ्चचतुर्दशी तस्याम् कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं चूर्ण शिवरात्रिव्रतं वक्ष्ये भुक्तान्वितमहानिशा शिवरात्रिव्रतं देव करिष्येन्तं
सन्निधौ निर्विघ्नं कुरुष्वेदं न कृपा स्वयमेश्वरेति, नारदीयसंहितायां अर्द्धरात्रयुतायत्र माघकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिव्रतं तत्र सोश्व
मेधफलं लभेदिति स्कंदेपि माघकृष्णचतुर्दश्यां महानिशास्तु यासा+ पा शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति पद्मपुराणेपि अ
र्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध यदि युक्ता चतुर्दशी तस्यामेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती इति स्कंदपुराणे शिवरात्रिव्रतं देव कृपया स्वयमेश्वरेति न च का
लवाचकस्य प्रदस्य ल [illegible] महाचरमितिवाच्यं कालवाचकं व्यामामावास्यादेपौर्णमासीभ्यां पाग्वत्प्रयोगदर्शनात्कालसंबंधि
त्वात् पलहितस्वात् अतएव चक्रूपते त्वमेवेति द्वामौर्णमासी यजेत एवं विधानमावास्यां यजेतेत्ततिस्मति वापि सर्वत्र [illegible] वाक्येः
शब्दे लक्षणेति लोके विशेषाश्रयः तस्यैव स्कंदपुराणे जन्माष्टम्यां नैवकृता कदाचनतस्मात्तत्तिथिकोपरीं शिवरात्रेशब्द इति तृतीयः पक्षः॥
अथ सिद्धांतं ब्रूमः योगरूढमेव शिवरात्रिपदं केषांचिद्वितीयपक्षोपन्यासेन दृष्टेत: रूढिस्त्वप्रथमपक्षोपन्यासेनतस्मै कल्पत्वात् सिद्ध
त्वविधेय शास्त्रकृदनुष्ठानं उदाहृतं तावच्चातावाच्येन नच यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपदेशो न यो दृष्टादितिथ्यंतरे शुक्लावरात्रितद्वस्य
शिवाय्ये तस्यातिप्रसंगस्य रूढ्या निवारणात् यथा पंकजशब्दे पंकजजातत्वरूपयोगात्कुमुदादिषु अतिप्रसंगो रूढ्या निवार्य
ते तद्वदत्रापियोगरूढतायांनकोप्यतिप्रसंगः नचमुख्यसंभवतिलक्षणायाअयुक्तत्वादिति वाच्यं पूर्वोक्तेलक्षणायाअभावेनकलपरत्व
नस्मादिति तिलकवहुव्रीहि [illegible] योगेन यत्र स्थितः शिवस्य [illegible] + विधानादि सिद्धमन + इत्याख्यानस्तेनोच्यतं तस्मात् [illegible]
न्यायेनात्रयोगरूढः शिवरात्रिशब्दः तस्य च व्यापकसंग्राहकावैलोकेसिद्धत्वात् निमेध्यो यो गिको योगरूढो वा योगमात्रसमर्थ [illegible]
शिरजावेगो निवर्तयोगरूढिमोके अत्रसापमर्थः इह जावयत्नेष्ठ्वं तद्वे निमेध्येन [illegible] तस्याः उत्तमा इति [illegible] निमित्तं वा [illegible]
यौगिकः किंवा योगरूढ इति तिः प्रोक्तायांमध्यमतद्दति योगस्य प्रतीयमानत्वात् प्रोक्तायांतु नाधेन यौगिक इति पूर्वः पक्षः अत्रद्वयोगिव
यते शिवनिमयते: [illegible] तीर्थ सहस्र [illegible] भवति [illegible] विधानमेवो [illegible] त्वत्तत्त्वविसंवृत्तेन्गुरोधीनका ले [illegible]

का॰ व॰ ६६

दोषव्येधो वायुपुराणे दर्शितः त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये घटिकास्वेव नाडिषु भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेदिति स्कान्देऽपि त्रयोदशीव्यापिनी ग्रा
ह्या शिवरात्रिचतुर्दशी रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेदिति कामिकेऽपि आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी तद्रात्रिः शिव
रात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमेति निशीथव्येधो नारदीयसंहितायां दर्शितः अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं ल
भेदिति स्कान्देऽपि भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति ईशानसंहितायां माघकृष्णचतुर्दश्यामादि
देवो महानिशि शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी न
त्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती नार्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी नैव तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्यहानिदेति व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते या
चतुर्दशी तस्यामेव कार्यं मत्प्रीत्यर्थिभिर्नरैः पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः लिङ्गाविर्भावकाले
तु व्याप्ता या चतुर्दशी तद्धर्मे व्रतिनामतः सा कार्या व्रतिभिस्सदा ॥ माघमासे कृष्णपक्षे तु चतुर्दशी महानिशाव्यापिनी या तत्र कुर्यादिदं व्र
तमिति एवं सति पूर्वेद्युरेव वा परेद्युरेव वा एकत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिसत्त्वे तु व्रतमाचरणीयं पूर्वेद्युर्वा उभयव्याप्तौ स्कन्दपुराणोपदेशे त्रयोदशी यदा
स्ये दिने भुक्तिप्रमाणतः जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी दिनभुक्तिरस्तमयः परेद्युरुभयव्याप्तौ कामिकेऽप्युक्तं निशाद्वयेऽपि तद्दर्शपूर्वा पूर्वे
द्युः पापापरा शुभेति दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्तिस्तु न संभवति यामद्वयपरिहारभावात् दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्त्यभावो विनिर्णीयते यामद्वयपरस्याभावात्
एकैकस्मिन्दिने पूर्वेद्युरेकव्याप्तौ तु कृत्यानि तिथौ सा होवं प्रसज्यते पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिरिति तत्रैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि जयो
गस्य प्रशस्तत्वात् पूर्वेद्युर्योगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः जयायोगमात्रस्य प्राशस्त्यं स्कान्दे वचनैरादृतं त्रयोदशीयुक्ते तत्पाठे स्कन्दपुराणे पठ्यते
कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति कृष्णाष्टमी रोहिणीयुक्ता शिवरात्रिस्त्रयोदशीयुक्ता च पूर्वविद्धैव कर्तव्या शि
वरात्रिर्व्रते तिथिमिति जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते इति च नागरखण्डे माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी अनङ्गेन समायुक्ता
कर्तव्या सा सदा तिथिरिति पद्मपुराणे अर्द्धरात्रात्परस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरिति अनन्तभट्टस्तु
शुक्ले वा कृष्णे वा त्रयोदशी तिथिः अयं विशेषः शिवपूजोपवासयोरिति दर्शयोगनिन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः
पुरा न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवामिति अमावास्यायुक्ता निषिद्धा दर्शयोगनिन्दा च तानि तत्रैव स्मर्यन्ते तानि वर्णयन्ति निर्णयेऽपि
नैतानि प्राप्तेऽपि पूर्वेद्युः प्रदोषव्याप्ता चतुर्दशी परेद्युः कृष्णपक्षस्य शिवाख्यायां भवेत्साऽमावास्यायुक्ता परेद्युः प्रदोषनिशीथव्याप्तौ तु पूर्वेद्युर्भवेत्
परेद्युः प्रदोषव्याप्तेऽत्यस्पृष्टा वा च परविद्धैव ग्राह्या एवं पक्षे सा मध्यमा इति भूतदिने कदाचिदुपवासे तिथिमेवाद्यदिने पूर्वेद्युः उपवा

66

रामः ६६

हो नोपिपः पुमान् ज्ञागरं कुरुते तत्र सरहस्य मन्त्रं गृह्णते इति तथा केवलं ज्ञापयुतेपः स्कन्दपतिप्रकोपमने कफलतां प्रज्ञेदिति तस्मादुपवा
सादपक्षेपि विकल्पते घटिकागरणं स्मरणं चोपः समुच्चयविधिरस्तीत्युच्यते तर्हि द्वयोः केवलं समुदायो वा पर्यायो ऽनुशेषणा मितेषां द्वयोः
वैष्णवानगोरियापासतन्त्याये नसमुदायस्य वाक्यार्थः तस्य च न्यायस्य संग्रहकारिका वेदितव्या भवतः वैष्णवानमुपासते तत्प्रत्येकं समुदायेतः
विकल्पः समुदायो वा निपतौ द्विविधौ विधी विशेषः विकल्पयति चेन्मैव समुदायप्रशासितः अवपुस्तानुवादेन प्रत्येकानुपपत्तेरपि अपमर्षः द्वेरोगे
मुपपते वैष्णवानामुपासते इति विष्णुः कौकादि स्वयं वाचा कारोरकेपथिगोस्येः षाटुरवपदे स्वपेशो वपरी सर्वास्मकोऽधिः पुरुषो वैष्णवानस्य हर्द
वाच्यः तच असंशयः किं विकल्पो वाऽथ वपरी अवपरीवप्रत्येकं विकल्पेनोपस्यात् उतावयवो वा नियमेनोपास्यत इति विकल्पयति तावत्प्र
संकृतः द्विविधस्याविधेर्भूपमाणत्वात् प्राचीनशास्त्रस्य पदं प्रधुम्नेति विड्रतकनामभिः षट्भिर्महर्षिभिः क्रमेण विष्णोः ज्ञादपः षडव
यः प्रत्येकमुपासिताः तद्वत्तानुकल्पनपरे षुतां कवि षयाप्रवयवानां प्रत्येकमुपास्तिविधौ नियमाभ्यां फलसंहिताउपलभ्यते पुनः प्रान्ते षडव
स्तेभ्यो महर्षिभ्यो व्यवपरीक्षा समुदायोपास्तिमयोचत अतो द्विविधविधिविकल्पेन यच्चेतत् विकल्पयति प्रसेकूलः समुदायपरत्वान्नियमेनोपास्येत
वः कुतः अप्रस्तुतत्वात् अवयवोपास्तिविधायकानि तत्प्रस्यानुवादरूपत्वे नाभ्युपपद्यते तथा समुदायपरत्वेपास्यत्विधांतः अनेन न्यायेन प्र
कृतेपि उपवासादीनां त्रयाणां समुदायस्यैव श्रुतत्वस्य त ननु काञ्चेदुपवासादित्रयं विधायपुनः पश्चात्तस्यैव पवासस्यातिरिक्तविधयं फलतेत्र
थवा द्विवरात्रिंचपूजा जागरणे नैपरितिकाप्रदोषः अथवेत्यनुकल्पकृतेन अशक्तविषयत्वोपपत्तेः अत्रवृत्तेविहितानां त्रयाणां प्रसङ्गमोणि
मावयवोधकप्रमाणाभावात् आगे पादिव्यागवत्प्रत्येकं कालसंबधविधाना फलसंबधाच्च समप्राधान्यं द्रष्टव्यं अस्येयो द्वकेलागमभिधी
यते लक्षकस्य भक्ताष्मज लभ्राहवतो दुर्वासो मस्संवादे यथ्यते कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां न कंचिन्मगमासवान् अष्टवपिसागतारस्वार्थं चेद्या संप्रिहितोबु
मरि सपकमथवनुः कोमाहता त्येवाष्ठि स्वपत्राणि मातस्य पंश्रो नोनिमहाराजपूर्णमोः शिरसिभर तस्मेत्वैव तस्योर सिद्ध्यर्थं रात्रमतो ऽस्तिः रात्रिधे मस्य
तोयाधस्त्वचुरस्मिनिशानिषः प्रभाते विमले जाते दृष्टुप्रत्येव पूर्वं कारं विल्वपत्रेन सक्ष्कि कुंद महले भूपाति तदा त्रिएत किमविधानं तिथिं निर्णीतु मिद विद्य
येते किं ब्रतातरं विभवात्रा प्युदयास्तमय विधप्रादर्ते यः किं यावदेव वधः आहो स्वित्रितिपक्षे वड्रति तत्र पूर्व पुनर्दये प्रपोदशी वेधः परे षुरस्तमुपेद
शी तेध इत्युदयास्तमयवेधोपुरुः तत्स्पद्धतां तरेषु कृत्यत्वात् कृप्यस्युवकल्पात्तेलोपस्मात् भेव सामान्याद्विधेष स्पवलीयस्त्वात् सामान्यस्या
प्युदयास्तमयवेधः सर्वतिथिसमानत्वात् विशेषस्य पूर्वदेवतिभ्योपवेधो कुलजनस्य श्रीतिथिविशेषशिवात्रमभ्यात् विशेषमुपजोप्यमहत्तत्वा
त् एतदेवाभिप्रेत्य पुराण संहितायामुक्तं उदयेनान्विताः सर्वाः कर्तव्यस्तमयेचिताः व्रतिभिस्तिथयोपस्मार्त्ताजे विशात्रतायि दक्षेति अस्मिं स्तुवुन्ये

का.व.
६२

पर

मावस्य विद्धा चेनो पोष्यंतिथिपंचकमिति एवं विरोधे सति अवस्या व्रत चैव तंत्रे दर्शिता भृत् वि-दान कर्त्तव्या-अमावास्या चतुर्दश्यामावर्जे पित्वा
पुनि फ्रे ष सावित्री व्रत मुत्त मामिति सावि-त्रा राज कन्या पाचे यां व्रतेसा विशी त्र ते तत्र भविष्यात्त उत्तरोत्तरे ऽधिकं । कृष्ण यामि कुलस्त्री णां
गरुत्वा व-क्रतेपर यथा चो रां व्रते स्वात्वे सा कृ आराज कर्त्तव्ये ति एतच्च यो तां त्रा सा प्रमावास्या पाचार्यो दिग्ति तेन स्मिन्नुते पूर्व वि द्वागू त्यौ व्रत तत्र प्रवृत्ति
धान कर्त्तव्या किंतु परविद्धैव कर्त्तव्ये ति परस्पर विरुद्ध वाक्य युग्म दर्शनात्तु अवस्थां प्रदातु च तद्द्वय पक्ष द्वयाचारे का न्याय इति तत्र सावित्री व्रतम
पित्र्य अथ स्यात्तु परमतो द्वादश नाडी मिद्धं व्यस्तु तराति थि नि तिस्मृतेः बोधयं तो मासो निर्णयः सत्त्वा मा गा स्वा पान द्वय नत्वः तत्रापि सा वित्री
व्रतं पूर्व दिने कर्त्तव्यं व्रतांतरं तु उत्तर दिने अमावास्यां च अमावास्या यां त्रि संध्ये व्रतं त्वतन्नपूर्वं दातरं स्कंद पुराणे पि भूतविद्धा न विनीयावलीन तु त्र
व्रत के रत्न वत्र पित्व तु सा वित्री व्रतं तु पितृविद्धा इते तिथि एवं च सति अमावास्या नानत्त सावित्री व्रत्य वित्ते तु युक्तं त्यां ते याश्रवेतां अविनाश विधा
न पाम सूर्ये स्मा च तथा इयमी दशम्येका दशी वि द्धा त्रये दर्शपाच तु र्दशी भृत् वि-दान यस्या वास्या ना गु व्यानु निर्णयः उत्तरोत्तरवि धास्ता कर्त्तव्या
67 कृत के मूल तिथि ति पद पुराणेपि कृष्ण पक्षे मी तथा दर्शः कृष्ण वहे चैव तु दशी एताः पर युता का याः पराः पूर्वे ण संयुता इति पतु स्मरिदृषेदर्शा व्रता म्म
सं च पितृः सां वत्सरं दिने पूर्वे वि द्धम कुर्वीत ततो नरकं प्राप्य च तत्र पावि जोव्रत विधेयदा अमावास्या स्वमितृ वृत्तं ता मासा स पक्षादुविद्धा न पा
च पितामहः अमावास्या प्रतीपात ऐ स्फ का मुच विद्धा सर्वं मकुर्वीता त्र पथ द्धि दीप ते द्विलः इति अमावास्या प्राक्पत्र वा चं पत्र
म पराह्नस्य न कर्म काल त्वं कुलपयमं मकालाह्नमिष्येत त्रि तप्रतिरूपकरे सोपयाः दिक सिंह मयं ईवित्ते नाय स्वपराह्न व्यो कमीका
ल वा स्ये त्रिंशेत् पूर्वेद्युः रेवा पराह्नव्यापि न मावास्या गृहीत ना चल प्रापराह्न व्यापित्वाः पूर्व तिथ्यैर्गुह्याना माह हारीतः पराभिर सं ध्या गतः सा ते नम - सा
त मित्र दृश्यते श्रयमाहेत तु स्वामेसा पिंडा ने करणं ध्रुव मिति पत्तुका हंसा गिनि नोक्तं भृत् विद्धा मावास्यो मोहा दृष्टा नतो पितरो धरा च कर्मणि
कृत ते षसाः प्रती पनेहते ने ह पराह्न व्यापि विष्णुदय्यं अपराह्न व्यापि मा उत्तरा ति थैर्गुह्ये ता माह हारीतः अपराह्न विषय गानु त्यात्मनु तत्र पादिनो
सामग्रा स्वापित कार्यं तु रुहः शीघ्रमनुयायी नीति उभयत्रापराह्न व्यापि त्वे द्वैधा मित्रे तं एक देशेन कार्ये न चैव तिथ एकदेश व्याप्ति पक्ष चैव मित्र ते यैः सम्य सा साम्य
सा मेति वैनत्रे वेष मेतो कदेशव्यापे ने साम्येन निर्णयं ते तथा चाह स्मृतिः अपराह्नवया मान्य दिव्य मावास्या यत्रा भवेत् सात्र त्व लभ हि सा सांमनिर्णयः
पितः कर्म गौणि हयां सो क्रया स्ये म मित्रा यः सप्तरिवा पाय सं वा देयस्य म मिति लैः साम्येन पर वेद्वा मदेश व्याप्तिस्तत्र निर्णयं ने दुः द्वितयं साम्येन रा.म. ६२
दृष्टा यात्रा गौरवे वै दिशा ह्रस्या निर्णयः स्त्रि यामि यते तं + अत्यापरा हे साम्या सा गुरु स्या पा वा पि का भवे दिति साम्ये नैकदेश व्याप्तो वर्द्धा दि
शा ह्रस्या निर्णयः + पा हिरवे घुर्वाह्न स्या द्वितीय घटि का का र भ घटि का च वि रापाह्ना सु पश्र सुर्तमान वा साम्ये नैक देशव्याप्ति मेव तिति
पिंडवत्र ह्याघटि का चतुष्टये न व वृत्ते यद्वा त्र पूर्वी पराह्ने पर म घटिका यां उत्तरापराह्नस्य च प्रथम घ टि कायां त्वे ते न द्वा पि सा म्ये नैक देशव्याप्ति

पूर्वान्नतु ज्ञात्वा कुर्यात् छेवस्याविंप्रियकाले चस्येति। यद्यपर्वेद्युः प्रदोषव्याप्त्यभावे चतुर्दशी परेद्युः तदपश्चात् प्रदोषव्याप्तिर्गते समानापरेद्युर्व्याप्ति
रूपाभावात् पूर्वेद्युः निशीथव्याप्तेः संपूर्णत्वात् पाचोगाच्च पूर्वा पूर्वेद्युरुपवासः अत्रायं विवेकः संपन्नः दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्नि
यामिकं न पौर्णदिनद्वये पि प्रदोषव्याप्तौ तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्यामिका एकैकस्मिन् दिन एकैकव्याप्तौ तु योगानियामकमिति। अत्रापि [illegible]
व्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाऽनिर्णयो चसंवेधेसाध्यो धारणे सत्यहर्षे धर्मवेन्स्प्रदोषनिशीथयोरेवकुतः शास्त्रारागपक्षपात इति चेत् रात्रप्रधानत्वादिति
ब्रूमः तत्र धान्येनोपपत्तिः स्कन्दपुराणोपपद्यते निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेदिति तत्सांवत्सर
रूपामिति अधिकरणसमर्थ्ये तथा व्याप्य समर्थः संपद्यते त्रयोदश्यादिने निशीथेतस्यां चतुर्दश्यां विधमानायां प्राप्तं नं भवेदिति नागरखण्डेपि माघमास
स्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा क्वचित् लिंगेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च संक्रमिष्याम्यसंदिग्धं वर्षपापविशुद्धये
तस्यां रात्रौ हि मन्त्रैरोपः करिष्यति मानवः मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ विपापः सभविष्यतीति सा च पूर्वविद्धा त्रिचतुर्दशी द्विविधा भवति एकतिथ्यात्मिका द्वि
तिथिव्याप्तिका तिथित्रयात्मिका चेति तत्र स्वरूपोदयमारभ्य प्रवृत्तापरदिने उदयपर्यन्तं कतिथ्यात्मिका सावधेदोषाभागात् त्रयात् स्यात् तिथिव्यापिनी कले
च द्वेभवति उपयोगेन दर्शयोजने च तत्रद्वयमेकैकस्मिन्निषेधे प्रवृत्तत्वं स च विषयविशेषः कृष्णे भौ दाहृतः तिथित्रयात्मकत्वे चतिथ्रयाम् तत्र सदि
नाभिप्रेतस्य पुराणोपपद्यते त्रयोदशी कलायेकामथचैव चतुर्दशी अन्ते चैव सिनीवालीस्पृशं तां शिवमर्चयेदिति तिथ्यात्मिका त्रिस्पृशा प्रशस्ता तथा वारविशे
षेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति तथा स्कन्दपुराणे पठ्यते माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् भौमो वाथ भवेद्देवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमं
शिवयोगस्य योगे च तद्व्रतं मुक्तिदं भवेदिति अन्ते तद्दिवसे नेतुयदा पूर्वविद्धायामुपवासस्तदा परेद्युर्विशेषेण पारणं भवति तिथि
मध्ये पारणं कार्यं दिनद्वये पि समाने तथा तिथ्यन्ते पारणा वचनानि पूर्वमुदाहृतानि तिथिमध्ये पारणा वचनं स्कान्दे पठ्यते उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्या
तु पारणं कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा नवा ब्रह्म विष्णुद्रुद्राद्यैः पञ्चदश्यां तु पारणं तिथिवृद्धि तिथिक्षये नैव पारणं ब्रह्माण्डोदरम
ध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै तानि सर्वाणि मायाति नारदो कृतैः ति सम्यक् सेवन्ते साधुपक्षा सव्रता दिवि तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् विनाशिवचतुर्दशीमिति
वाद॰ अत्र इदं द्विविधं शास्त्रं तत्र विधिसिद्धस्य शास्त्रस्य प्रतिपदं सुकृतत्वात् अनयैव व्यवस्था दृश्या यदा यामत्रयादर्वाग्गेव चतुर्दशी परिसमा
प्यते तदा तिथ्यन्ते पारणं यदा चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्य एव कृत्वा पारणं कुर्यात् इति च तुद्यो निर्णयः अथ पञ्चदशी ति
कोपदे सा च द्विविधा पौर्णमासी अमावास्या च तत्र पौर्णमासी परस्परविद्धा निर्णायकानुपलभ्यते तत्र विशेषे तारे एकादशः पञ्चमी च षष्ठी पौर्णमासी च
चतुर्दशी अमावास्या तथैव च उपोष्याः स्युः परान्विताः विद्धाः [illegible] स्यात् वृत्तवा [illegible] त्रिभिः विद्धाः पौर्णमासी महीपाल परेवहि
यमं तेति पूर्वविद्धा [illegible] चतुर्दशी चतुर्थी मेति पारविद्धानिषेधः पञ्चदशीं च [illegible] अमावास्या सर्वविद्धा तथा श्रेष्ठमि त्यादि

का॰च॰
६८

चतुर्दश्यां सेमवेन कल्प्यस्यापादेयत्वान्निर्णेतृभिः प्रतिपन्मिश्रितां गृहीतुं शक्यते भूतविद्धायां कृतपक्वालिकत्वेस स्वपरानुकर्मपुनःसिद्धं
न वाप्स्यतीति मुख्यौ नैककल्प्ये प्रसंभवो नापि सज्ञानात्कृतपक्षप्रारंभकालत्वाच्चप्रत्याह्निकप्रकरणे गाहत्वदेव स्वालिक चन्नानुसारेणकार्यो
पक्रमोपसंहारकालव्याप्तिर्दृष्टिलाभ भवतितन्त्र्याद्दृष्टान्तत्वेनोपमस्यो कृतपक्षव्यापिनी भूतविद्धापादेयत्वापत्तावमाबाधीनपाक्षिकृता दिकृते
पक्वाम्नात्पादेयाभवति तत्रेत्यादौ दर्श आह चादि केचनाप्यमावास्याप्रतिपत्समुच्चेनदा भूते विद्धैव साग्निरहितेषु केवलकर्मणीति
प्रतिपत्सु चादि केचापि कर्मकालं सं वर्धिनीपदिनस्यादित्यर्थः तदेतद्व्यवपूर्वे गुरवोपराह्णव्यापिनी प्रव श्रुति नैव विषयेज्ञावालिराह
प्रतिपत्सम्मावास्यावृद्धिगामिनी यदि भूतविद्धैव साग्राह्या पितृकर्मणि सर्वदेति यत्तु हारीतवचनं कन्यामकरमीनेषु तुलायामिति
शुद्धैव यत्र भूतविद्धैव सर्वथा कुर्वाणा भवति यत्र च तत्र विषयं तथा जावालिः तुलायां मकरे मीने कन्यायामिति पूर्वे यमा भूतवि
द्धैव तेषां दर्शो येषु प्रतिपत्त्युतेति इति पक्षद्वयाभिप्रायः अथ हिकालोनिर्णीयते नचेह प्रतिपादिकर्मणां तथा पूर्वप्रकरणेषु
कृतो नाभिहितः इति शुक्लेनोयष्टादेचे चतुर्थ्यां वाप्रत्याप्ति प्रतिपदि होहिकालशाकं एवं प्रतिपत्सर्व विसापेक्षत्वाच्च अमावास्याप्रतिपत्स्
ने मम स्यानिर्णयावसर इतीदानीं निर्णीयते तत्रेदं चिन्त्यते किं पर्वप्रतिपदोः संधिरिष्टकालः किं वा सर्वेणोपाधिविशिष्टं तद्धेयम
भिसस्त्यनिस्त्यणीकतन्निस्त्यगेच पर्वभेदापाने अतः पञ्चभेदो निरूप्यते पर्वं च द्विविधं पौर्णमासामावास्या चेति ननु प्रतिपदमात्रा
चतुर्दश्युत्तानां तिथीनां पञ्चकोपवर्गोऽस्ति नामभेदः पञ्चदश्यां तु किमर्थोऽयं नामभेद इतिचेत्तत्र तिथिदोषस्वभावेति विभ्रमः प्रथमदृष्टी
यात्रोनोर्चे कलानां मध्ये यत्संख्याकला वर्द्धते तत्संख्याकामुक्तपञ्चतिथिष्ववहर्त्ते यनेकपञ्च तिथि शेषमात्रा गाया स्वाः कलावानां
प्रातिपादिविधि व्यवहारः तेनत्थापेनास्तितिपिपत्त्युपंचदशी सेव व्यवहारः तत्र शुक्लपक्षे चन्द्रमा वर्धते इस्वककलाभिः सर्वाभिरापूर्यते
सम मंडले पूर्ण इति भिर्मिमेत्य नेन नाम्नाभिधीयते तदुक्तं सांख्यमत्स्यपुराणयोः कलाहृपे यदिक्रान्ते दिवा पूर्णो परस्परं चंद्रादित्यापराह्णे पूर्णा
त्वापूर्णिमा स्मृतेति अनुः पूर्णो भागः पूर्णः स्यात् पौर्णमासस्तु कालः इति अर्थः तत्र पत्या हि स्याः स पूर्णा मंडलं सम्पूर्णत्वमेति तथा चाक्रवल्यो चन्द्रः पूर्णं
मंडलः सन्नैव तां तिथिं स्वांगान पार्वती कलाभं सिबिर्वा पूर्णो रि यदे द्रष्टो रूपमास्थः यत्र मंडले पूर्णत्वादि वचनेनोपाकृपौर्णिमासीन्द्रः अमुव्यते
तथा मास पूर्णा वैशि पूर्णमाभिमान्द्रः प्रयुज्यते तेनैतत् मवति नंतरेणो सम्पूर्णमासे मतासोम स्यद्दयिता तिथिः पौर्णमासी मध्ये पञ्चदश्या
पौर्णमासीति ते स्मृतेति पौर्णमासी मासस्य पञ्चविकल्पेन मासानं मासप्रत्याय्य पूर्णेन अमावास्याऽस्यैतेननाम्ना व्यवहारो यथाः कथ्यते तत्रामा
शुक्लस्य च त्वा रोचपः सह कन्यां च पंचमः चेद्भवति वसुकृष्णस्य च त्वा रोचपः सहकोरः विशेषो नितांतसपूर्णेति तत्र सह भाववाचिनम
माशब्दं हृद्धा चिन वसु प्राह्येरी कृष्णनिर्वचनमेवं प्रवर्तते अमावास्या यत्र सूर्यस्यामितः सूमावास्येति अयमर्थः हृत्तव यानंतरं प्रोक्तेन

68

वतिघटिकासत्वतुल्येनतिथिःक्षीयते यदापूर्वापराह्णस्य चरमघटिकाद्वये हीयमानापराह्णस्य प्रथमघटिकाद्वये वर्तते तदा साम्येनैकदेशव्याप्तिस्त
दावस्थातिथिस्तु नवर्तते तथापि क्षीयते किंतु मैवं वृद्धौ विषये सर्वदुर्वा [illegible] तत्र सर्वादिवा [illegible] सर्वतिथिसाधारणेन प्रवृत्तत्वात् अमा
वास्यायामपि प्रवर्तते तथामावास्यामेव विशेषेण शिवराघवसंवादे स्मृत्यर्थसारे दर्शितः अमावास्यातु याहिस्यात् ह्यपराह्णव्यापिनी सा तु पूर्वा
पराह्णे सप्तयोरपि च परा स्मृतेति स्मृत्यंतरेपि तिथिद्वये सिनीवाली तिथिद्वये कुहूर्मता सा मध्ये वा कुहूः प्रोक्ता पावे द्वे दर्शवेदिभिरिति चंद्रदर्शी मिश्रा
सिनीवाली प्रतिपन्मिश्रा कुहूः तथा व्यासः दृष्टचंद्रा सिनीवाली नष्टचंद्रा कुहूर्मतेति [illegible] सैव नामभयं [illegible] परा ह्णव्या सा [illegible] द्वैवा कुहूः सैव यथा
यदादिन द्वयेप्यपराह्णस्य व्याप्तिः तदा साग्निकैः [illegible] स्यात् [illegible] जाबालिः अपराह्णद्वयव्यापिन्यापदि दर्शतिथिद्वये आहिताग्नेः
सिनीवाली निरग्नेः कुहूर्मतेति आदित्यपुराणेपि [illegible] तथा च लौगाक्षिः सिनीवालिद्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि स्त्रीभिः
शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति एवं पूर्वाह्णे [illegible] तस्मिन् तिथ्यानि बहुविधानि वचनानि तानि सर्वाणि प्रोक्तं [illegible] स्यामेषु
अन्वष्टम विषय [illegible] जनी यानि तथाहि तत्रैव आपस्तंब आह मध्याह्ने [illegible] वतुर्दश्यनुवर्तेत सिनीवालि [illegible]
येनुलिकलेति हस्वतिरपि मध्याह्नयाह्नमावास्या परस्तात् प्रवर्तते भूतविद्धा [illegible] चंद्रः शीघ्रे दिति मध्याह्ने
स्मार्तस्यपरस्तादमावास्या प्रवर्तते इति वा [illegible] पराह्णव्यापिनी ग्राह्या जनी य [illegible] कात्यायनवचनेपि [illegible]
ऐ [illegible] पिंडपितृयज्ञे अमावास्या प्रवर्तते इति पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते
राजनी हि [illegible] पूर्वापराह्णः सा पराह्णस्यैव ग्राह्या [illegible] प्रतिषेधस्य परा
कर्मकालत्वेन परिपाल्य तेनैव कर्मकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येत्युक्तं तत्रैव [illegible] आरंभः अमावास्यायां समा
प्रदेशसमाप्तिः [illegible] भवतु [illegible] त्र [illegible] अमावास्या [illegible] प्रत्याया
लिनोक्तं प्रतिपत्स्वमावास्या [illegible] व्यापिनी पार्वे [illegible] कार्या [illegible] कर्म [illegible] अपराह्णव्यापिनी तिथिरिति विशेष
कथनादपराह्णव्यापित्वं गम्यते [illegible] विधायके पुराणे [illegible] व्यापिनी [illegible] अपराह्णे [illegible] भवति [illegible] ग्राह्या [illegible]
ग्निकैरेव [illegible] विधायकार्यो [illegible] [illegible] अपराह्णे [illegible] साप्रति [illegible] चकर्तव्यो [illegible] विदो [illegible] तरिति [illegible]
पेव्यपराह्णव्यापित्वाभावेसति निरग्निक [illegible] [illegible] प्रतिपन्मिश्रा तापिवा [illegible] कर्म [illegible] कुर्वीत
यकीर्तिके [illegible] प्रतिपत्सूक्त [illegible] प्रतिमास्मि [illegible] अपराह्णव्यापित्वा [illegible]
रग्निकैरपि [illegible] कार्यो [illegible] व्यापित्वेनानुकल्पत्वेनाभिधीयते अपराह्णव्यापित्वः [illegible] कल्पः कुतः पयापितिरनु [illegible] तथा

का०व० दृष्टिर्भवति नाम निवर्त्तनेन स्वभावविशेषेण ज्ञापितो भवतीति तेन पूर्णमासममावास्ये प्रत्येकं द्विविधे तत्र पूर्वा पौर्णमासी तं राकायानुमतिश्चे
६६ व पूर्णमासि द्विधा स्मृता सिनीवाली कुहूश्चेयममावास्या द्विधैवास्त्विति एतासां च लक्षणं सम्यक् दृष्ट्वा स्वाध्याये पठ्यते यापूर्वा पौर्णमा
सी सानुमतिर्योत्तरा सा राकायापूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति इह वसिष्ठोपि राकाख्यानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विविधुः
एकासंदृष्टचन्द्रमा स्त्वकोनानुमतिर्मता पौर्णमासि द्विवादर्शे कृष्णचन्द्रे स्मृतिः स्मृता राजा तिरुहे तु नस्त्वासिन्ने राकेति कीर्तिता निमस्युः
सोऽनुपरागाच्च पश्यामाननुः सज्यते पितरो देवतैः सह तस्मात्सानुमतिर्नाम पूर्णमासः प्रथमा स्मृता अस्यां यज्ञन्ते यस्मात्पौर्णमास्यां निषु
तः राकेति कथ्यते बुधैः दृष्टचन्द्रमामावास्या सिनीवाली प्रचक्षते एतामेव कुहूमाहुर्नष्टचन्द्रां मरुद्गण
इति तदेवं चत्वारः पर्वभेदा निरूपिताः तेषु कुहूव्यतिरिक्तानां त्रयाणां भेदानां मध्ये अपरो द्विलवपरिमितः कालः संनिहितो भवते
कुहूाख्यस्तु द्विलवपरिमितः कालः तदेतदुक्तं भवति अनुमत्याख्यराकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना एतासां द्विलवः कालः कुहू
69 मात्रा कुहूस्मृतेति तत्र लवस्वरूपं स्मृत्यंतरे दर्शितं तच्च तत्स्वरूपं भोगम्बु निरस्यमिधीयते त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयमि
ति एवं चास्ति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयं तद्वचाभिमेषात्मकं तत्स्वरूपं च भवति तस्मिन् लवद्वयरूपे निमेषे कालेव
कः पर्वणो भागः द्वितीयः प्रतिपदस्तु प्रथमनिमिलितो संधिर्भवति कुहूप्रतिपदोः संधिस्तु पूर्वस्माद्गुणाः अपरद्विलवपरिमितः कालस्तु
तेन स्वल्पो द्वारापोः राकायानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूश्चैव तथा एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्मृता कुहूतिथेः कि
तेन केषां वाकालः समाप्यते तत्कालसंहितोप्येवा अमावास्या कुहूः स्मृता इत्येवं पर्वसंधीनां कालो वाद्विदिष्टस्तत्र वि एवं सौ ति
स्थितिसमतिथौ एकात्तनो विधी स्तत्र संधिरेवोपिकाल इति प्राह संगोत्रपाते नदविज्ञते प्रैवं सव्वेः स्वरूपकालत्वे वागानुरूपमानुपपत्तेः काल
स्थितेर्गतिः पार्वणं व्ये तितूमः यथागामा यावच्चद्वास्त्रतं गाम्ब व्यवाहेतुपपन्न संस्कर्म यदो तस्य दर्भाव्यापिया व्यो वियापार्ध
दूर्वलत्वप्रत्यत्व अन्तरव पञ्चत्यंतरसंधिमभितो यजेत इति प्रधानात्मप्रिग्रहस्त्वात् संधिकालस्यसंपूर्णविषयत्वपत्ते सामीप्ये विषयमाहः
पर्वणामप्यपरागत्वेति अत्र पूर्वापरेसं धि: राकाख्या: प्राचीन पर्वहिन्नपदी चीनं प्रतिपदितिपदाभिधीयते तत्र पूर्व पर्व द्विनेप्रक्षो
गश्रारंभः उत्तरस्मिंस्तु तिपदिनेयागस्माप्तिः अन्वाधानमिष्टाबर्हिः संपादनमपि पर्वसंस्तु उपस्थानं च सेत्तमादि इष्टियागारंभः सपूर्व राम
पूर्णेहेपः तथा चैतरेयब्राह्मणे त्वोप्युक्तं तत् पूर्वोस्मावास्यावहिः पूर्णमेवामयाच स्त्रियां पवसत्तीति यात्र पश्चाद्राव्यस्ता पिचर्वैपूर्णेम्यु ६६
ते पूर्वमिद्ध्वत्ते इतीति तत्रापि तत्त्वात्मिपानाचार्यमुच्यते आह बतीपनाहेपस्यवहि तस्मात्समानृक्वेद्वदत्याद्विभि आश्व मि: दमिष्टा
धानलहते अन्वाधाने कृतम प्रातेयागस्यविर्निनयवहमानेनाग्नीन्समोवादीनां संप्राप्णापन तदिदं पर्वदिने क्रियते प्रतिप

इत्समागमे संसृष्टा देवाः परस्परमवोचंत अमावास्याभिः सह पश्यामिंद्रो निवसतीति अतस्तस्य दिनस्यामावास्यात्वमिति सोऽयमर्थः शत
पथब्राह्मणे दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते ते देवा अब्रुवन् मा वै नो ऽद्य वसु वसतियोनः प्रावसीदिति तेन [illegible] विधिस्त दृश्यते ऽर्थः पूर्व
ते इंद्रो वृत्रंहत्वा परां परावतमगच्छत् अपाराधमिति मन्यमानास्ते देवाः प्रेष [illegible] अमावास्यायां [illegible] संदेवा अभि
समगच्छन्त अमा वै नो ऽद्य वसु वसतीति इंद्रो हि देवानां वसु तस्ते [illegible] अमावास्यात्वमिति वरं [illegible] विस्पष्टः अपरा [illegible]
कार्थे [illegible] तदा [illegible] अमावास्याशब्दार्थ [illegible] अमावास्येति
अयमर्थः [illegible] पते [illegible] सोमो [illegible] पते [illegible] सप्रेषु [illegible] क्रम
[illegible] अमावास्यानामेति तथा [illegible]
[illegible] अमावास्या [illegible] वृत्रं [illegible] इति अमावस्या [illegible]
पितृव्यापि [illegible] अमावस्या [illegible] अमावास्या [illegible]
नामान पितरं [illegible] अमावस्या [illegible]
[illegible] अमानाम [illegible]
[illegible] अमावास्यातत्स्मृते [illegible] अमानाम [illegible]
ममावास्यातः स्मृतेति अमावस्या [illegible] अमावसेत्सा
[illegible] अमावास्यातः स्मृतेति अमावास्या [illegible] अमावास्या [illegible]
[illegible] अमावास्या [illegible]
वास्यातः स्मृतेति अमावास्या [illegible] सूर्याचंद्रमसौ परस्परं [illegible]
[illegible] अमा [illegible] सूर्याचंद्रमसौ [illegible] ततः [illegible]
[illegible] इति चंद्रदर्शने [illegible]
[illegible] सूर्याचंद्रमसोः [illegible] कर्षः [illegible]
[illegible] अमा [illegible]
[illegible] कर्ष [illegible] सूर्याचंद्रमसोः [illegible] कर्षं सामावास्येति [illegible]

राम का.मा. १० प्रतिपद्युपवासे श्राद्धं प्रतिपद्येव दिवोदिष्टं समाप्यते पुनः प्रतीपकृतेष्टिः कर्तव्या पाता वितन्मेरिति पर्वरात्र्यास्तु चेद्भागाः प्रतिपदस्तूर्ध्वं भागाश्चपा
गकालत्वेन विहिताः तत्र पर्वचतुर्थभागस्य विषयउदाहृतः प्रतिपद्दशानां विषयउदाहृयते उभ कालसंधौ प्रतिपदः प्रथमांशोयाग
कालः निषिद्धसंधौ द्वितीयांशः यागेतिथ्यां मध्ये संधौ तृतीयांशः अन्येन मापेनापराह्णसंधौ प्रतिपच्चतुर्थांशपूर्वस्य यागकालत्वं प्राप्नोति
तच्च प्रतिसिद्धं पश्चचतुर्थांश इति स्मृतेः अतस्तादृशविषये यागएव तत्र नास्त्येवं वृद्धनातानर्वेन प्रतिगृह्य वाचितानां तु संधि
पर्यायराह्णस्याद्यागप्रातः परेहनि कुर्वीत प्रतिपदस्तुर्यपि न दृश्यतीति एवं तत्र प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्मैव संध्या
लविषयेचरितार्थत्वात् तेन विषयं दर्शयति कात्यायनः संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक् दृष्ट्वेवर्तनात्‌ सावैः सायं मासि विशेषास एवकाल
विधीतिप्रिय इति माधवार्थं संगृह्णातीति अन्वाहिताग्निरूपवासः पूर्वेद्युरेवस्वल्पो यो मासांशे आवर्तनात् प्रागेव तद्दिने संधिस्त
देवयागः क्रियेतिसमस्तइति आपस्तंबोपि पौर्णमास्याममावास्यायां परिस्तरणोपवासः संधौ सद्यस्कालापरंक्रियत इति संग
वावर्तेयामेखेवेशो मासी प्रतिपदः संधौ सति पूर्वेद्युः हविर्वचनैः संधिदिना पूर्वेद्युरन्वाधानादिकं सायं तत्रैव सद्यस्कालता संधि
दिने उक्ष्यते न च दृष्टविषये संधिदिने सद्यस्कालता यागस्य कस्य तु तस्यासमस्यादृष्टि संधिदिवान्वाधानायागयोर्दिनमेदे भविष्यति
अस्ति चेदृष्टान्तः दर्शपूर्णमासयोर्विनामिषेकवि...विभागे अन्वाधाने... सतिपागस्य परत्वात्‌ मेवं अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिर्न
वेधाभ्यामस्याः शङ्काया निवारितत्वात्‌ तत्र प्रकारान्तरविधयोन्वयरूपाः प्रतिपच्चतुर्थांशे प्रतिषेधाव्यतिरेकरूपाः एवं च सति प्रतिषेध
मासप्रसावकाशो भवति आमावास्यायां विशेषमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः द्वितीयादि मुहूर्ताचेन्मतिथिर्यादिरात्रिंशम्यं पञ्चको अन्वाधानं चतु
र्दश्यां यतः सोमदर्शनात्‌ चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते क्षीणस्तेत्र तिथिः स्यात्सर्वो तत्रैव कार्येयत्र चतुर्दशी च प्रहरा
द्वितीयान्तं यामिनी चतुर्दशी रमावास्याप्रतिपत्कात्यायनादिकिङ्किणीति एतेषां वचनानामयमर्थः अर्द्धचतुर्दश्याः संपूर्ण अप्रलमपार
मोमावास्या स्वल्पा तत एवापराह्णप्रथमभागात्प्रागन्वाधानापवादपवाद पौर्णमास्यां चतुर्दिनेषितमाधवमतेनेत्रयाप्रतिपदि
तीयांसस्यांवेदस्य दृष्टमानत्वात्‌ दर्शने चेति निर्विहतेमतिप घृतायाममावास्याया मिथ्यैः ... अमावास्योपितायामचतुर्दश्यां अन्वा
न्वाधानादिकं कर्तव्यमेवं तदेवाभिप्रेत्यास्यस्यान्तरं आहिताग्नेर्मते पर्वद्युः प्रश्नो... आयुरीयामुदाप्रतिपद्यतिपतिः स्यात्सर्वदर्शपाय
जेतरेति वृद्धवसिष्ठोपि इत्येतिहसेपपाषेपुरस्ताद्दुत्तिरेविधिः पदेशाणुत्तरेतत्पिण्डपितृयज्ञादपि विधेरर्द्धवेदिति अन्वाधानमध्यः पञ्चस [right margin: राम]
तीचतुर्दश्याम विचारेणामावास्याप्रयुक्तं कित्वा अन्वाधानादिकमत्राह विनेत्याय अवेति तत्रोपनतोऽन्निर्बुधः काले पूर्वस्यां दिशि वंश्या [right margin: ७०]
उद्देति तदा तद्दर्श कर्मं प्रविशत्यमिति दृश्ये कालस्य प्राप्तत्वात्‌ किं तु कथावश्यं निमित्तो दृश्यदर्शे देवता अप्राप्य एतत्रादि गुणविधि
च्छत्यमावास्यादिदेवतां तेरायापुद्धिश्यपदविः प्रदत्तेयोविहितः तदेतेतरांय वाचागतोपपदे पशावपिति निह संपुरस्ताच्च इमावास्य देतिव्रेषा

दिनेन कर्त्तव्यो वा दैवे भ्यः स्यादि पित्र्ये पुंस्त्वप्रहाल न तं दु रुनिर्वा पचुं तेषु प्रदाता दिलसंप्रयोग करा तित दिदं पति पमारो पत्र
मासममीपि दैव ता नां निज्ञा साद. तदेतन्ने ज न एतदेवा मित्रे स्य गो भिल आह पत्नी नातु पवसत्या: पत्नीदयोसिद्ध आहुति अत्राप
वासनाम्यु स्तस्याप्रविर्विहित: रतसि ते री यचूष्मोरश्मी त उपा भिन्नो पश्य मासो दे वताव से तियद वं वि दानगिर्षत्व स्तु राति
उपवासश्च र्व लिचेपत्न पर्व दिने कर्त्तव्यस्या न्याधायादि: यु. पर्व णि चतुर् कृ याव ति आचार्यस्तु योयुग्या विहित: काल: ननु चतुर्थी पृ:)
पागमा स्मिन्ने पस्यपुरो डा श्रम दनादे: दृष्टो रू: पर्व चतु र्थी पु: प्रतिपदं ऋषा पः विहित: काल: ननु प्रतिपद श्चतुर्थी शः तदेत दाह:
लौगाक्षि: अनेकाश्रेयव स्तमय पागस्य चतुरो विदु: षोडशपा वृतं जेद स्यो पागे चतु कर्म गोति तमेतं पृष्टे कन्ये प्राप्तौ ब्राह पचे दपा
स्परः पार्ट: पल्नादे: प्रथमा त्वप: कालः पाद पाणे स्यादश्या स्वेतन विपल इति ह हुतास्य पाविप वचोस्य आतुर्थी पू: प्राच्या प्रति पद्यते
या: पाग काल: सान्निदेय: प्रातरु कौमन्नी क्षित्रिति अत्र प्राप्ति रित्ति विशेषरा पोद पश्चात्परिमुद्दे स्वेच्छा यागकाले दत्त केन वति प्रति
पञ्चतुर्थी शूनि षेच पति का यापन: न पश्च ञ्च चतुर्थी पाग: प्रतिपद: कृष्णतर हो क्षित छिलेपति कृतिरेखा स न अन्तनी ति तदेव पर्वण्य
त्वाधानादि के प्रतिपदि वा इति संधि पा छ यो इ मया: प्रारम्भ परिसमाप्ति स्थिते प र्व प्रतिपदान्तु द यमारभ्य संकल्पा तिथी मत
त: तदानसंदेह: पञ्चदश्यंत ति थिन दानि कं यो मि अपितेन ज्ञ गोभिल: आवर्त्ते गृह्यासंधि: पर्व प्रतिपद्ये मध्ये र तत दाह योगस्थे तपरत
छ पूर्वे हनि पर्वे प्रति पत्संधि रंगा आवर्त्तनादि ति तस्मिन्नहनि प्रथमपूर्वे पूरा नदुप क्रमः आवर्त्तनात्परः सन्धि पदितासि न्युपक्रमः परे
युस्तिष्टि रित्येव पर्वे प्रतिपिनि कि पदले आवर्त्तन मह्नो मध्य भाग: लौगाक्षिरपि पूर्वाह्णे वा पम आहुः पदि पद्वे समाप्यते उचा पतन्न
श्चेत् मध्य दह पाग इष्यते अपराह्णे वा रो च्य दि पर्व समाप्यते उपा ध्यते स्मिन्नह निश्चोक्तै पाग इष्यते इति रक्षुते वचने मध्याह्न प्राह वाक्ये पोग काः
ननु पंच धा विभाग मासि त्प्र स्त्रतास्त पास इति श्रहो म श्चाम श्वाइ इति श्रुत्येति वर्त्तनम श्चाह प्राह्णेनाभिधीयते अतएवावर्त्तन शब्द: प्रयु क्त:
शांतातपेनापि मध्य शब्द: प्रयुक्त: पूर्वाह्णम श्चमेवापि पिपरिपर्व समाप्यते तदोपवास: पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते इति अह्न: पूर्वो भाग: पूर्वाह्ण: अ
ह्न: परो भागोपराह्ण: अतस्तामध्यो मा मा मा वर्त्तनास्वों तत्र भागावस्थिता धीयिते वाजसनेयिनस्तुमध्यमाध्याप्यहं विशेषं गृह्यकार: मध्य
दिनात्स्यादहनी स्वयस्मान्ना कृ पर्व रा: संधिरिष्यतीयासा सर्विका वाजसनेयिम सामस्थामुपोष्या पर्वदे पुरिष्टिरिति आवर्त्तनादूर्ध्वम
समुपादद्भोक पदाख पि भवतिनदाह: संधिमति तिथि: प्रथ माहत्रौ संधिके सा ति थि थित्रीया उभेअपेक्षा पूर्वाह्णे संधिमतीपर्वे तिपि
त्नाली पाम भवतितत्प्राते तीपति थौ पर्व कालेस्यास्त स्वात्तत्वर्तिका श्वेश्च च्छेते षा रसं त र आपिना मिवि धये पूर्वे पुरेन्याधाना दिकोन
संधिति तत्पाविशे ष: वाजसनेयिनां तु संधि तिथाव न्वाधानं तदुत्तर दिवा विशि: एवं स तिवाजसने पिनां न क्वापि संधि दिनात्पूर्वेद्यु
न्वाधा नादिकमस्ति सोपि विशेष: आवर्त्तनेन तत: पूर्वेवाजसने यि व्यति रिक्तानां पर्वा चतुर्थीयु: रुष्टि: प्राप्नोति तत्र विशेषमाह गार्ग्य:

का.२. निषिद्धं तथा च स्मृतिः पर्वणो यौ तु चतुर्थांशौ कर्तव्यौ हि द्विजोत्तमैः छिन्नास्वाहितेषमस्मादाश्वयं त्याश्वलायनादिले तदेतदावर्ती
७१ नात्पूर्वे कालयोः सन्धौ सति द्रष्टव्यं अपराह्णे दिसन्धिश्चतुर्थचरणस्पेनावप्राप्तत्वात् तदेव प्रकृतिरूपायाद्युष्टेः कालो निरू
पितः अथ विकृतिको निरूप्यते तत्र कात्यायनः आवर्तनात् प्राक् यदि पर्वसन्धिः केवलाञ्चतास्मिन् प्रकृतिविकृत्योस्तत्रैव यागः प्रतिप
दि स्यात्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतः परेद्युरिति आवर्तनेनतः पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् संविदिने प्रकृतियागो विकृत्या पश्चात् विकृतिः सर्वं
विपागः कर्तव्यः यद्यावर्तनात् परतः सन्धिस्तदा केवलं विकृतियागः सन्धिदिने कर्तव्यः प्रकृतियागस्तु सन्धिदिनात्परेद्युरनुष्ठेयः।
आवर्तनेनतः पूर्वकाले सन्धिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु सन्धिदिने एव विकृतेरनुष्ठानं प्रकृतेस्तु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्वा अनुष्ठा
नेऽप्यवतिष्ठते इष्टीनां सर्वासां प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासौ ये यागमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः इत्यादयः काण्डान्तरपठिताः का
71 म्येष्टयो विकृतयः सोमयागानां सर्वेषां अग्निष्टोमः प्रकृतिः उक्थ्यषो+ तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या इति न्यायेन विकृतीनां
मपि सन्धिदिनात्परेद्युः कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं तदेतदाहतेन वचनेन निवार्यते इष्टिविकृतीनां पशुविकृतिसोमविकृतीनामपि
प्रदर्श्यः पशूनां सर्वेषामग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादयः काण्डान्तरपठिताः काम्यपशवो
विकृतयः + ऽत्यग्निष्टोमातिरात्रादयो विकृतयः त्रिविधानामपि बन्धुसोमविकृतीनां नापेक्षं वकले: तदेतदापस्तम्ब आह परोक्षापञ्जना
यदि सोमेन यजेतामावास्यायां वा पौर्णमास्यां वा यजेतेति अत्रापि पूर्ववत्प्रतिपदि कदाचिदपि प्राप्तेन आहत्य पुनः काला
विधीयते न स्मार्तकृतौ नापेक्षेध कालः इति स्थितं तनुप्रकृते पर्वणि कौतुको लौकानान्तरं कृतिः स्पृश्यते षोडशाहस्माद्धि मेधा
पचस्तोमानि वर्जयेत् प्रयोक्तृः पापांस पूरयोऽहनीति अपमथि: पूर्वप्रतिपदिनमारभ्य गणनायां षोडशामिप्रतिपत्तिपादेन षोडशां
भवति तत्रैव स्थिर षोडशतमा ततः पूर्वं स्मिन् चतुर्दशोदिने मध्यमातनः पूर्वामिन्दुर्दृश्यते दिने तथा स्यात् देवं कालत्रयं विहितं तत्र मका
ला षोडशाहिना दृष्टवर्तिनि सप्तदशे दिने प्रतिविधावाठं तत्रोत्तम मध्यमपक्षौ सालोपो तिथौ नाह्नि ह्नितया भागे समस्तुतमः पञ्चः राम
प्राप्नोति कस्मिन्नेतो तास्तिमः अमः पसेः अपो जघन्यपशु स्तुनशास्त्रीपः छिन्नरूपहाभावात् अतोऽजघन्यपक्षो निबे ७१
भागे बहुधा प्रयुक्तः न बने कार्वं पहानतरविधाया नहु तिथि चिरहवाक्यैः समुदश्रीतिथिः कदाचिद्भवति तत्कृष्णपक्षपापा समुद्रोहनीति
प्रतिषेधः नायं दोषः अस्य तिथिर्दीपदशमोऽशदिने अमावास्यादशघटिका दशादिने प्रतिपद्दर्शते तदानीं प्रति पश्चात्

८१

तेऽरुत्तांविमध्यमधमावास्यानगृपेदावेपुरोडाशमहाकपाले निर्वपेत् पेस्य विष्णुस्तानिप्रपद्यते रेश्वाहयेसोहिष्णुस्ताविष्टवे
श्रोपिविष्णापश्यते चरुमिमत्ति सोपदृष्टांतः स्वप्रिभिरुदेसति ततउर्ध्वस्यादिशोरक्तुहिनेसति दर्शकर्मविधेयदेवगुराणमुक्त
रीरसाक्ष्यचस्थिते तदेवबैगुर्ण्यस्यहोमहिने पाश्चिमदिग्गुचंद्रोदये भवतीतिएनदेवेद्भाष्यपनमतमुच्यादृसनयविष्णुत्तिः पश्चिम
दिनिपुरस्तात्पश्चात्सोमोनदृश्यते तदहर्पजेतेति अयमर्थः सिनीवाल्यांपुरस्ताच्चंद्रदर्शने द्वितीयायुक्तायांप्रतिपदिपश्चाच्चंद्र
दृश्यते तयोरुभयोरमध्यवर्तिन्यांकुहादिविषयमपिचंद्रदर्शनंनास्ति अतस्तस्मिन्नहनियष्टव्यमिति चंद्रदर्शनोपेतायांकुह्वांप्रदिव
शे यागानुष्ठानेसापायदेवसमर्थं कुर्यादमन: यजनीयेहिसोमश्चंद्रस्तस्यादिदृश्यते तत्र आह तिथिकृत्यादंडंदद्याद्विजातयति
चंद्रदर्शनेऽपि उभयत्रापि प्रेक्षपोबोधायनकारिकासुपठ्यते इत्थंत्वेप्रतिपदोदिनान्ते: सहहोममवापत्तेमवेति तस्यात्तेनासुना
ऽकीर्तनेनस्यपूर्व: कल्पोयत्रजोमवेद्वितीयइति अयमर्थः अमावास्यातिथेसंबंधिनोमुहूर्तोरात्रौसतिमुतस्मिन्दिने
अपरमयासद्वंप्रतिपत्संबंधिनोनाप्र: सहहोमवापदेभवेति तदानदिनमिश्रोन्मार्गसोपमेकल्पःस्तु: अमावास्याप्रतिपदोय
दावर्तते तदाद्वितीयः कल्पोभवेत् अमावास्यायामावापसोमदर्शनरहितेप्रतिपद्दिनेयागः कर्तव्य इतिस्वमतेरपि अर्वा
गुस्तमयायेच द्वितीयायुक्तदृश्यते तत्र यागनकुर्यात् इत्येतद्वास्तुपराक्रुत्वाऽऽहेति बोधायनमतानुसारिणा मन्वाधानव
दर्शोऽग्न्यारुभयित्वयामावास्यावेलायांचतुर्दश्यांकर्तव्यं तथाच बोधायनेनोक्तं यदाचतुर्दशीयामतुरीयमनुप्रपद्येत अमा
वास्याहीयमाना तदैवग्न्याधानमाचरेत् चतुर्दश्यांचतुर्यामे अमायत्रनदृश्यतेध्वनिशेषप्रतिपद्यत्रअहरुत्तेकस्यादिकिंक्रियेतिनुचे
चतुर्थेयामेअमावास्यासंस्पर्शोनदृश्यते किं तेवसाने संस्पाश्चपरदिनेतीयते तदानीचतुर्दश्यां आग्न्याधानमाचरेत् ननुचंद्र
क्षीणेपेसापायप्रतिपदोहि: समाभूतानुपार्चे श्रूलातप: वृक्षस्तस्यापदरः पश्चाच्चेदमावास्याभुदेति तदरुर्वृन्तेनिमंत्रोकानभुदेति
नैतरीयश्रुतौ रामपिरत्नंचविंसमनामेहि पेमस्तजलेयश्चाच्चहृमा अमावास्यस्मिन्नेवास्मिंल्लोके समृद्धकंनवतीति अयमर्थः
चेयत्निहिनेचंद्रदर्शनोपेतेदिनेक्रियतेसयमिष्टिः सुमनानामदेवाक्यस्यात्तादृशिमिष्टिकृत्वबतेयजमानसमितस्तस्मिन्दिनेप
श्चात्चंद्रमाउदेतितत्स्यपजमानायास्मिन्नेवलोकेसमृद्धिर्भवतीति बाढं तदेतत्श्रुतिरुपद्वौधायनमतानुसारिव्यक्तिविषयत्वेन
तदेवापिप्रेक्षप्रतिपच्चतुर्दश्यांयागउदाहृतः ननुबोधायनव्यतिरिक्तानामपि चंद्रदर्शनयोग्यंद्वितीयायुतप्रतिपद्दिनमिष्टौ

अ

का०मा० सति अनुष्ठानमपि प्रसक्तं परामर्शवेधस्तु केवलो निषिध्यते । परेषु केवलो न मध्यमो न स्वदा मध्यमेक सानुसारेण परेषु वेधो व्याख्येयः
७२ न्यायस्तिथिः प्रातः स कृत्स्नकालेन तत्र सङ्गच्छते निषिद्धेषु तिथिमासस्य पूर्वस्य तिथेः पूर्वात् स्वयं सिद्धस्य हि निषेधाः सविवक्षितत्वान्न तत्र
तदुक्तं माधवीये निषिद्धे यतेः स्वदेशस्थ दिनद्वये व्याप्तस्य पर्यायाभावे निषिद्धाद्युपवासे युगे वा उपवासः तदा हस्तस्त्र पञ्चाङ्गेन तदा
कृत्स्नं न तत्र प्राप्यते तिथौ तत्र तत्र कुर्यात् स्त्रीतिथौ न भवेदिति तत्र तिथिद्वैक मध्ये न कोपानि प्रसङ्गप्रवृत्ते षट्सु व्याप्तौ स्यात् निषि
द्धायः द्वितीयस्यां पर्वासम्बन्धस्य तच्चेष्टतेषु तदुक्तं स्कन्दपुराणे प्रवृत्तौ व्रतोपवासेऽह्ने यत्निशीथस्य स्यो भवेत् उपवासे पदह्ने स्यात् दिने
कर्मकपालेति पद्मे विष्णुधर्मे हि तत्स्यात् तिथिस्तत्र न तत्र पश्यामभूदितो रविः तथा कर्मणां कुर्यात् हासवृद्धी न कारणमिति तदुप
72 वसथ्यतिथिः स्यात् कृतिविषयम् मध्ये तिथौ धानवचनं स्यातिथिस्तत्र न तत्र पश्याम भूदितो रविः व कृष्णा न स्यपङ्क्ते सहा हे स्वल्प मध्यपतो तिस्तास्तु
कार्यविषयं रुपस्थिमार्कुये नो रू तद्वृत्तं मुहोरात्र पश्चिन्नस्तमनोरविः यस्मिन्नुदिते तिस्सविनात न्यायेऽत्र दिने भवेदिति प्रसायत्वपि ॥
द्विविधो न तत्रे सर्वत्र कालविशेषः अहोरात्रे दिने च तदुक्तिकर्मविधिविधि अहोरात्रसाध्यं दिनरात्रे साध्यं च उपवासैकभक्तादि
कमहोरात्रसाध्यं यद्यपि विशिष्टकालनिबद्धं भोजनमेकभक्तादेः स्वरूपं तस्मिन्नहोरात्रे भोजनाभावस्यैकभक्तादिप्रयोगाति
तथा भोजनाभावपरित्यागसहितस्यैव भोजनस्यैकभक्तादिस्वरूपत्वादहोरात्रसाध्यत्वमविरुद्धं दानोव्रतस्नानादानामहन्येव कर्तव्याः
तथा दानादिकं दिनसाध्यं तत्राप्यहोरात्रं तस्माहोरात्रेऽग्रहीतव्यः कृतादौ तु नाहृत्य दिनमुहूर्ते तद्वा अहोरात्रस्यनात्त्वं स्वपक्षम
यकालेन तत्र व्याप्ता संपाद्यते दिनस्य तु नातत्व स्वर्गाद्ये न तत्र व्याप्या भवतीति यद्यपि यस्मिन्नादेति सविता स्वस्वरूपेदय कालेन
तत्र सम्भवमात्रे प्रतीयते न तु परिमाणतोऽपि यस्तथापि विमुहूर्तपरिमाणा स्यात् तिथौ मुहूर्तात् देवात्र उत्तरथोपनतु दानत्रत स्यापि नाम
व्याहृत्य दिनस्यौ कारे प्रातःकालमात्रव्यापिनस्तत्रापि स्नानं प्रसूत्रेवत्र अपराह्णस्य स्नानकाले न तत्र व्यापिदिने स्यात् तथा ग्रह ७२
तिः तथोक्तं देवपितृकार्ये न व्याप्य कालस्तु कर्मणः नहैव कार्यास्त्वैते तिथि मन्तव्ये वन्तु अचते नैव व्यापिनैकभक्तेषु मध्याह्नव्यापिनहृत्त्रेण
स्य मित्रित एकनीय उपवासे न तत्रैकभक्तेपि सपदे हृत्स्वात् यद्यपि तिस्र वचनं तिथीनामतिमोभागतिथौ कर्मसु पूजितः अन्ते
नां पूर्वभागस्तु अन्त्ये कर्मसु पूजित इति तत्रतिथ्यन्तपूर्वभेदानव्रतविषयं न तत्र पूर्वभागस्य पूज्यत्वं उपवासादिविषयं उपवासादिय
तिथि सौत्तेये च कर्मणि न तत्र यत्तथा भागस्य पुरुषकृत्य नन्तच्च विशेषेषु पूर्वस्य सकलिंगस्य व्ययोऽन्तु यत्नसमुत्तरार्धे सहपुत्र स्वसरं

ध्यांकुर्वीत कालत्नमांसाः आलक्ष्यो नप्रसक्तं वचनेन निवार्यते तत्त्वन्याय्यं पूर्वाह्णसंयुते दिने इष्टेः कर्तव्यत्वेन निर्णीतत्वात् यदा तु म
हत्यात्तु ध्यामोऽपराह्णे अमावास्या संपूर्णा समदशा दिनप्रतिपत्संपूर्णा तदान प्रतिषिध्यते ननु चोधायनेनत्रयोदशा सदृश दिनयोर
न्वाधानं प्रतिषिध्यते पत्रोपवासपुंकर्म यजनीयं त्रयोदशं भवेत्सहदृशावपि तत्प्रयत्नेन वर्जयेदिति अत्र यजनीयप्रतिपद्दिनभार
ध्यपंचदशी दिनमोपवसथं स्यामुख्यः कालः तिथीच्छयेच्चतुर्दशी दिनमिति तिथिवृद्धौ षोडशी दिनं तथाप्यतिअयोदशा सदृशयोः प्रसक्ति
रेव नास्ति तत्कपूर्वप्रतिपच्चतुर्दशीचेत् एवं तर्ह्ययं अहस्तप्रतिपत्तौ नित्यानुवादेस्तु अस्मिन्प्रकारे तत्प्रतिषेधरूपो नित्यानुवादित्वेन
प्रत्ययो नातः होनदिमणि द्वेतव्य इति पूर्वोक्तपर्वप्रतिपदोः संधिमुपजीव्यान्वाधानेष्टिकालो व्यवस्थापितौ तत्र तिथिव्यपह्वास्योऽवेष संधि
पकं चौद्धिगुप्तमाह कात्यायनः परेष्टि घटिकाप्रमाणं तावे स्वयं अधिकाप्रयः तदर्थं ग्रहणं हासवृद्धिः प्रकल्प्येदिति तोगाक्षि
रपि तिथेः परस्या घटिकास्तु याः स्युर्न्यूनास्तथा वामध्यविकास्तु तासां अर्द्धविभाज्य तु तथा गुणोऽपलासे वहसे: प्रथमे दिने तदिति पूर्व
युरमावास्या पंचदश घटिकापरेषुः प्रतिपदपि तावती तदा पणास्थितत्वमेवोपजीव्य संधिविक्षेपः यदा तु प्रतिपत्त्यष्टिकात्रयं तथामा
वास्या पंचायोज्यते: तस्मिन्ने क्षिते द्वादश घटिका मावास्या भवति तदावर्त्तनात् पूर्वे संधिः संपद्यते अनेनैव न्यायेन घटिकात्रयं वृद्धौ
योजितायाममष्टादश घटिकामावास्या भवति तथा सत्यावर्त्तनाद्वृद्धि संधिर्भवति तत्रदेवसंधिक्षिप्ते तदनुसारिणा न्वाधाने ष्टौ अनु
ष्ठातव्ये इतो द्विनिर्णयः नन्विष्टिका लेव हस्तकालोपवासनिर्णेतव्यः पर्वप्रतिपत्संधिमुपजीव्य तेनप्रवृत्तत्वात्तथा च हेमाद्रिः पू
र्णिमाप्रतिपत्संधौ राहुः संपूर्णामण्डलं ग्रसते चेत्सपर्वप्रतिपदोंतरे इति ब्रह्मसिद्धान्ते पादान्तेऽतः पर्वणः स्या तावास्या प्रतिपदो
दिमः इत्यादौ च ग्रहणोनेनलक्षणे मोक्षराणादेवेदिति अनेन कालः पाठे यवयवसंधिरुपजीव्य तेनायामिनौ तेर सौप्रथम एवतिथिवि
षयस्याभावात्संधि अकरणेन तद्योगकर्तव्यविशेषस्तु परितन प्रकरणेन इदप्यभिधास्यते॥ ॥इति माधवीये द्वितीयादितिथि निर्णा
माख्यं द्वितीयप्रकरणम्॥ ॥एतौ च तत्परेण प्रकरणेन प्रतिपदाद्यापंचदश्यं ताः सर्वास्तिथयो निर्णीताः अथ प्रकीर्णकल्पे
यं च मप्रकरणेन तत्र विशेषाख्यः कालविशेषेषु कर्तव्य विशेषा अभिधीयन्ते अत्रापि तिथिवत्संपूर्णानक्षत्रे संदेहाभावात् खंड
न क्षत्रे निर्णयावसरे तेषु सर्वनिर्णयोरर्थिनो विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता विनष्टमनक्षत्रयस्मिन्नस्तमियादिवा कुर्यात् यतत्र वारा त्र निशीथेयत्र
श्रीनास्ये इति अत्रानक्षत्रयोगनिश्चयापेक्षा तो योग इत्यपेक्षायां कं अस्तमयतोग मुख्यः कल्पः निशीथयोगा उत्कल्पः चोगद्वयेलक्षे

का॰ व॰ धनुर्मकरकुंभमीननामकाः तेषु द्वादशसु चत्वारि त्रिकाणि भवंति तत्रैकैकस्मिंस्त्रिके क्रमेण चरस्थिरद्विस्वभावाख्ये
७३ राशयः तथा च चतुर्षु त्रिकेषु ये मध्यमा वृषभसिंहवृश्चिककुंभनामकाः स्थिरराशयश्चत्वारः तेषां विष्णुपदमिति नाम तस्य तिष्ठप्रसिद्धे
हेतिमाः मिथुनकन्याधनुर्मीननामकाश्चत्वारो द्विस्वभावा राशयस्ते षडशीतिमुखसंज्ञकाः तेषु नमेषतुलाकर्कमकररूपाश्चत्वारश्चर
राशयस्तेषु मेषतुले विषुवसंज्ञे कर्कटमकरावयनसंज्ञकौ तदेतत्सर्वं हृदि कृत्वाह अयने द्वे विषुवे द्वे च तुलः षडशीतयः चतस्रो
विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः उभे कर्कटसंक्रान्ते दक्षिणायने विषुवे तु तुलामेषौ गोलमध्ये तथापराः कन्यायां मिथुने मीने
धनुष्यपि रवेर्गतिः षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः सप्ताश्च वृषके कुंभे वृश्चिके सिंहे चैव रवेर्गतेः एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फ
लैरिति विषुवाख्या याम्योत्तरगोलसंधिस्वरूपा तत्रस्थं च गोलद्वय संधिरूपे तत्र मेषाख्या विषुवस्य कर्कटस्यायनस्य च मध्ये विष्णुपदसंज्ञको वृ
षभः षडशीतिमुखे मिथुने च तिष्ठति तथा कर्कटस्यायनस्य तुलाख्यविषुवस्य च मध्ये सिंहे कन्यायां च तिष्ठते तुलामकरयोर्मध्ये वृश्चि
द कधनुषी एवमन्यदपि तथा कुंभमीनौ स्थिरत्वे विष्णुपदं षडशीतिमुखं हि तत्र मेतुलामेषे विषुवं तुर्ये दक्षिणायनं मृगे सौम्यमुत्तरायणं ति
भण्यते चराख्याः स्थिरराशौ स्थिते सूर्ये सति विष्णुपदं भवति द्विस्वभावराशौ स्थिते सूर्ये षडशीतिमुखं भवति तुलामेषयोः सूर्ये स्थिते
73 विषुवं भवति तुले कर्कटके दक्षिणायनं मृगे च मकरे सौम्यं सौम्यमिति नामकमुत्तरायणं तेरेतैः संज्ञाभेदैरावृत्तपो व्यवहितपते तत्प्राप्ति
संबंधात्स संक्रान्तीनाम पितामहवनामभिर्वा तासु संक्रान्तिषु होमस्नानादिकं मन्त्रपव्यतिरेकात्मप्राप्तिरहपातं तत्पः संक्रान्तौ पातो
दत्तानि रूप्यकन्यानितीं दानभिः तानि निन्त्यदृष्टासकं पुनर्जन्मनि जन्मनि सविशेष सक्रमणो पुराणे वस्त्रापाद्यादि मानवः सप्तजन्म
सु रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते इति स्नानदानादि कार्यं संक्रान्तिकाले मुख्यकस्य लाभे च वाचन कस्मिन्कालपुण्यकालेश्व्यः तदाह देवलः
संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः तद्योगादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिता इति देशाध्ययनवशात् हिरण्यनाम्ना तत्सर्वे
रूपः सूर्यो स्यराशिप्रवेशसमये दृश्यते तावत्कालं दृश्यते तस्मादिह पुण्यकालत्वेनोक्ता एतद्दृष्टिविना मासदक्षपात्तु ईशः अतो नु
नेमुख्यसंक्रान्तिकालासंभवात् संक्रान्तिसंनिधिनैः पूर्वोत्तरकालो गृहीतव्यो संक्रान्ते पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिंस्त्रिंशद्घटिकाः पुण्याइति सामान्येनोक्तं तत्र
विशेषमाह स एव सिद्धः अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृता इति उदगयनमतीतं तस्मात्पुण्यम राम
ति दक्षिणायनमनागतं पुण्यं त्रिंशद्दिसावदिनात देवत्साशी क्रियते कर्कटकाख्याद्दक्षिणायनात्प्राचीना त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः मकराख्या ७३
दुत्तरायणात् कालिना विंशतिर्घटिकाः पुण्याः इहस्मृतिरपि अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परः वर्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो
दशेति न चात्र त्रिंशद्घटिकाद्वादिनामाभासाव चनेन विरोधः शंकनीयः सामान्यवचनेस्यामन्नुतापरत्वात् विशेषवचनेनोक्तोघटि

कृतो ध्यायस्तत्र रादेव न प्रपाति घ निष्पन्ने संपते कुर्याभ्यावरो कर्मयइवेत् तत्कर्म सफलं विंघा हु पाकरणसंज्ञकमिति निमित्तत्वात् योगे युक्
स्य चित्लिंगस्य पूर्वे पुनर्निष्ठाप्यमात्रे आसिन्न यस्तूचकत्वा सायंकालादि श्रौ सिद्धा स्याप द्विपोग: पूर्वे पु निष्ठाप्यमात्रे व्याप्नुयात् तदापरे हु
रुहे निपोरणां न प्राप्नुयात् तत्रोपाकरणस्य निमित्तत्वात् अतो ह्स्येव व्याप्तिनाकं पारणां कुर्यात् एव चेत् दिवसे सायंकालादि प्रयोजकं स्
वपति तस्माद्दिह भाद्रपदमासाद्यं पूर्वं विद्धारहे तत्व: दानव्रतपो हृदयव्यापीग्रास्या: श्रौ ह्स्य तु कर्मकाले व्यापी ति निर्णीत यं
ववबालवादि करणानां तिथ्यर्धपरिमितत्वेन दिन द्व्यापि व्याप्तित्वासंदेहो नास्ति तस्माद् द्वयेतमपेसा यस्मिन् दिने करणसद्भाव स्तस्मिन्नेव
दिने तत्कर्मानुष्ठेय पदात् सायं व्यामारभ्य परेद्युरुदयात् प्रागेव करणसमाप्येत तत्र कथमिति चेद् द्वौ करणे तन्मापेन संघे करणे तु
निर्णय इति श्रेम: भद्राकरणे च भविष्योत्तरे भद्रा नेत्युपपत्ते यस्मिन् दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नह नि भारत उपवासस्य नियमं कुर्यान्नारी
नरोपिवा यदि रात्रौ भवेद्भद्रा हरि कर्म न दिने पि कार्यते नोपवासस्यादि तिथेरानि को विधि: प्रहरस्यापरिपदासा द्विपिहि: प्रह
रत्रयं उपवासस्तदा कार्य एक भक्तं तेष्वथोत उदयाद्दारभ्य पादद्वयमपि विष्टिस्तत्पाना स्त्युपवासे संदेह: पदात्प्रहरमाचे वि
ष्टिन्यास्ति तस्यापास्पहरत्रयं विष्टिर्भवति तदा कृत्ले दिनव्यासे भद्राया अभावेपि एकदेश व्याप्ते: भद्राव्यादुपवासानुष्ठेय: अत्र मध्ये
स्य नैकदेश व्याप्य भावेपि विवादित्तस्मिन्नन्हेत समनंतरातीत वचनाद्दीनव्रपिप्येकभक्तं कार्यं यस्तु भद्राव्रतं संकल्पाहोरात्रं
मुपोषितेन स्त्री कुर्यात् श्रूसोभद्रापुत्रकघटिकास भोजनं परिस्पजेत् भद्रारहितेकाले भुक्ताप्युपवासी पतेत्तपाच भविष्यो
त्तरे च भद्रे स्याहते: संप्रजाता मेव व्रतमारणाच स्वयासित तो भुंजीत वर्जित पावद्भद्रा वेजायते अपवासे विन ह्रापी: कामतोपा
प्यतः पुनि: । नाकिंद्रु ह्येव स्त्रं जो पावद्भद्रा वर्तते इति अत्र श्रमभोजपदाभद्राप्रवेश्यतदानीमेकदेशे भद्रापोगिनो दिनस्पतत्वा
द्वात् अप्रा तस्य भद्राप्रवेशापात्नाभिलेभेजनेपात्रस्यतो अमुलेनैव हजादेस्तु द्रष्टव्यात् भद्रारहिते तविकाले तस्प्रजादि कंलेवि
कल्पाते यद्यत्तु भद्रायां भ्रूते भुंजी: तदाकर्मकालव्याप्तिपा व्याद्वयो येकाले येद्वतस्य जादिकं कर्त्तव्यं यद्यस्पापि भद्राद्युक घटिकासु
नकिं चिद्हरेपेत तावतैव भद्रोपवास: पूर्ण एतेनैवाहि कर्तव्योत्सु कृत्याविपि विष्टिव्याप्ता कालेनानुष्ठेयं अत्र भद्रापां कृत्सस्पापस्या
तिक्रमे कारणाभावादयमेव निर्णय:प्रकार: सर्वोपि विषय: नचतिथिनक्षत्रयोगकरणानां पंचांगानां पातिनो निर्णयेकृत्वात
दत: पातो पारणाप्कर्मपयोग्यो वार: कुतश्चेच्स्पदिति पंकनोय अहोरात्रपरिमितत्वेन वारसंदेहाभावात् तदेवं तिथ्यादियोगकर
णानि निर्णीतानि अथ संक्रांति निर्णीयते मेषादिषु द्वादशराशिषु क्रमेणसंचरतः सूर्यस्य पूर्वस्माद्राशेरुत्तरराशौ संक्रमणं प्रवे
श: संक्रांति: अत्रतस्तद्राशिनाम पुरस्सरं सा संक्रांतिव्यपदिश्यते राशयश्च मेष वृष मिथुन कर्कट सिंह कन्या तुला वृश्चिक कर्म

का.वि.
७४

तिपादकमतिस्त्रीकवचनानुगृहीतादत्रैवानुष्ठानं विषुवयोर्विशेषुपदेषु च प्रतिश्रीकवचनेन निपातकं तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभाग
योः साम्येन प्राशस्त्यप्रतिपादकत्वात् प्रकृतवचने पूर्वोत्तरसाम्येन विधत्ते तस्मात् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्वाह्नि स्नानमिति विकल्प्यते
अपनयोस्तु प्रकारान्तरं वक्ष्यते अयनयोरिति रिक्तादिह्नसु संक्रान्तिषु मध्यरात्रादूर्ध्वं प्रवृत्तास्वपरेद्युरनुष्ठानमिष्यते न केवलं अर्ध
रात्रात्पूर्वं प्रवृत्तादिश्च स्यमध्येषु षडशीतिषु त्रिंशत्कालं षष्टिः पूर्वं दिनेनुष्ठानमिष्यते यापि नास्ति संदेहः षडशीत्यानु प्रवृत्तवचनेन पूर्वं घटि
कानां प्राशस्त्यं षष्टिघटिकाप्राशस्त्यप्रतिपादकत्वादिति स्त्रीकवचनेन तु परेद्युः प्राप्नोति अतः संदेहे सति पूर्वं घटिकानुष्ठानमिति द्रष्टव्यं विशेषः कृतः
विष्णुपदां धनुर्मिथुनमकन्यासु विपद्यपूर्वोत्तरगतेरात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् पूर्वाह्णे पक्षान्तप्रयुक्ताः प्रोक्तामनीषिभिः अपराह्णे तु पंचे
व कौतेस्मातैश्च कर्मणीतिस्मृतेः यदुरात्रौ पूर्वभागगतं विष्णुपदीषडशीतिसंक्रमणं भवेत् तदा पूर्वं घुरपराह्णे पंचनाड्यः पुनर्भागगते
74 संक्रमणेपरेद्युः पूर्वाह्णे पंचनाड्यः पुण्याः न चैवं षष्टिषु ह्रस्वषु पुण्यत्वविरोध इति वाच्यं पंचनाडिकावचनेषु पुण्यातिशयस्य विवक्षितत्वात् अ
तः प्रशस्ततमा स्याद पुण्यमात्राभिप्राय एतस्मिन्नेव विषये देवपुराणे ऽभिहिते अर्धरात्रे तु उदये स्तमयेपि च मानार्धमार्जेपुण्यमपू
र्वापरयोर्दले अर्धरात्रे तु सम्पूर्णे दिग्नपुण्यमनन्तं संपूर्णोदयेपारे पुण्यमतिरिक्तेण रेखेति अर्धभास्कराद्वेन सूर्यबिंबेदिनसुपलक्ष्यते यद्वा
भास्करार्धेन सूर्यस्य किंतु भौतिकः भासं करोतीति विश्वपत्तिसंभवात् तथा च सूर्यस्य दिवसेपि भास्करशब्दे मुख्यः तस्यापि मासं प्रस
धिकस्याकारकत्वात् भास्करे दिवसे विद्यमानं कर्माण्यहःस्वतुल्यं तस्यार्धप्रहरद्वयं आदित्यास्तमयस्योपरितन अगामिसूर्योदयात् प्राचीनः कालो
रात्रिः उदयस्योपरि अस्तमयात् प्राचीनः कालोदिनं उदयास्तमयकालौ संधिरूपौ अनन्तरं पूर्वीक्ताभ्यां रात्रिदिवसाभ्यां पृथक्तौ स्वैकरेखामात्रस्वा
पित्स्वरूपौ मध्यस्यादयमानत्वाद्विसंधौ अनन्तापि अतिसूक्ष्मत्वादपरे स्वल्पापि रात्रौ च दिनतावत्तम भविः सा च रात्रिस्त्रेधा भिद्यते मध्यस्य त्रिंशद्घटिकाद्वयात्मकः
दौ को भागः तस्मात्पूर्वोत्तरौ भागौ तत्र पूर्वभागो यः संपूर्णोऽर्धरात्रस्त्र्यनेन विवक्ष्यते तस्मिन्यदा संक्रांतिस्तदानीं पूर्वापरास्तमयस्यास्तं च पूर्वदिनस्यो
तराऽर्धतत्रयं अपूर्णार्धवपरीतलक्ष्येनेनार्धरात्रानंतरभाविरात्रिभागो विवक्षितः पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः दलयोरेकैकस्य घटिकाया अर्धरा
त्रकालार्धत्यत्कत्वाद् संपूर्णे रवेर्गतव्यातस्मिन् घटिकासूनेपरभागे यदा संक्रांतिस्तदानीं भाविनः पूर्वस्य प्रस्थान स्नानदिवार्धपुण्यं अपोन
वार्थे द्वितीयार्धे केनप्रवक्ष्यते घटिकासूनत्वेनासंपूर्णो रात्रेः पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा पूर्वे संक्रमणमनागततयार्चितस्य दिवस राम ७४
स्योत्तरार्धं पुण्यं संपूर्णोऽर्धरात्रे घटिकाद्वयात्मके निशीथे संक्रमणं भवेत् तदानीं पूर्वोत्तरयोर्भयोरर्धयोः पुण्यत्वं ज्ञेयं अतिरिक्तेपरभागे संक्रां
तौ परेद्युर्निरूढार्धं पुण्यं देवलेनापि असंकसंक्रमणपुण्यं दिना र्धस्नानदानयोः रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवच्चायने दिवे तिअपमर्धः रात्रौ भा

दिवा

०४

कालं कोचरणवप्रभृतः पापाः संनिहिता नाप्रस्तास्ताः पुण्यतमांस्मृता इति देवलेनोक्तत्वात् केनापि निमित्तेन संनिहिताघटिकास्वनुष्ठा
नासंभवे त्रिंशद्घटिकाः परमावधित्वेनाभ्युपगन्तव्या तेनेडूर्ध्वीति षष्ठितो पिधिकमवधिमाह हेमाद्रौ वसिष्ठः षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्ता
स्तु नाडिका इति विष्णुपद्यामष्टत्वकालेसरवाह पुण्याख्या विष्णुपद्या च प्राक्पश्चादपि षोडश इति संक्रान्तौ नाप्यर्वाग् [illegible] कालो निर्णीतो तादृस
क्रान्तयः कदाचिद्दिवा भवन्ति कदाचिद्रात्रौ भवन्ति तद्भेदादनुष्ठानकालभेदमाह वृद्धवसिष्ठः अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं
अह्निपदाद्यः क्रान्तिर्भवति तदा कृत्स्नस्याहः पुण्यत्वं रात्रौ संक्रमणे [illegible] संक्रमे रात्रौ [illegible] दिनार्द्धं स्नानदानयोः
अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयं पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः प्राहुर्दिनद्वयं
पुण्यं [illegible] पूर्वोत्तरदिनार्धयोः पुण्यत्वविदर्धरात्राच्च [illegible] स्नानदानादि [illegible] समुद्रयानं तद्भाविनि दिने
रात्रिमध्यपतिते पूर्वभागप्राप्तस्य गाधिकोत्तरभागेनुष्ठानं भवति अस्तमयप्राचीन [illegible] भाविन्युत्तरघटी [illegible] चोत्तरभागप्राप्तस्य परित्यज्य
पूर्वभागेनुष्ठानं [illegible] उत्तरभागप्राप्तस्य तु मध्याह्नादि संक्रमणविषयं तत्राह वृद्धवसिष्ठः पादे पादयोः पूर्वोत्तरभागयोः संभवात् अत्रैव
प्राचीनकर्तृत्वे विमध्याह्नभाविनि पूर्वे भागप्राप्तस्य सार्धक्रम भवति अस्तमयात्प्राचीन भाविषु [illegible] उत्तरभागप्राप्त
स्य [illegible] वाधितामकरस्यापेनपूर्वभागप्राप्तस्य विधानं उदयानन्तरभाविषु तेषु वचनान्तराविरोधे [illegible]
गात् तद्विष्णु पूर्वभागप्राप्तस्य न विधीयते उभयभागप्राप्तस्यापि तेषु विष्णुपदीषु पुण्यमध्याह्नभाविषु पूर्वभागोत्तरवाक्येषु
नुष्ठानं उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभागप्राप्तस्य बाध्यते अस्तमयप्रागभाविषु पूर्वभागोत्तरप्राप्तस्य [illegible] विवेकाः एतच्च
मोक्षसारेण [illegible] भागेनुष्ठानं [illegible] भागो [illegible] संनिहिता नाप्र पुण्यमष्टसंनिहिता पुण्यतराः अस्तसंनिहिता पुण्यतमा [illegible]
यदा रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति तदा [illegible] पूर्वस्मिन्नहस्यपरार्धे दिनस्यार्द्धप्रहरद्वयं स्नानदानयोः पुण्यतमं [illegible] पूर्वदिने [illegible]
गमिति विवक्षायां [illegible] इति वचनेन [illegible] रात्रेर्मध्ये [illegible] द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य च प्रथमघ
टिका सैव घटिकाद्वयं [illegible] आद्यः संक्रमयोगस्ति [illegible] दिनमध्याह्नस्योपरि प्रहरद्वये क्रिया [illegible] अर्धरात्रादूर्ध्वं संक्रमणे
सति तत्काले [illegible] प्रहर [illegible] दिनद्वयं [illegible]
तरे संक्रमस्तु निशीथे स्यात् [illegible] संक्रान्तिकालो विशेष [illegible] स्नानादिकं [illegible] इति अत्रैवं [illegible] रात्रेर्यदि
दृश्यते [illegible] इति [illegible] पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वात् [illegible] प्राप्ते [illegible] उत्तरदिने [illegible] घटिकात्र

का॰वि॰
७५

वराः पुनर्वसुः पूर्वा तमिस्रमघधनिष्ठा स्वाती त्वाष्ट्राणि पंच चराणि आश्लेषा मूला ज्येष्ठा रेवत्यो निचरा रौद्राणि दृक्षिण विषु
वोख्यातिमिश्राणि ते वे सप्रधान तन्त्र्य वस्या ज्योतिषेण द्रुवेमहूर्ते विज्ञानसार पठिता द्विस्वभाव स्थिर त्रयगतेषु गृहराशिचरं भेदेषु मृदुरात्रा
राजमृदे सम भेदाः प्रकीर्तिताः कराः श्विनी वाक्तिमतयानिति ज्येष्ठत्रि पुरोदम मने विमरूपं द्विरूपं राज्ञो विष मृदुराचंप मूलारव्य
मैत्र स्थिर गामनुसार तद् पुनर्भरण्यासेह द्विका त्र्य मघा तथा गृह्य मिदं सप चकं भोजगमने ऋक्षं तमेदं मा द्व मृग द्विसी शीर्ष निहिता
नि सर्वेषु चरा णि पंच भवनाः पुनर्वसुज्येष्ठामवाससमाग्रौ लेन तथा मृद निधो स्मसुरवेद की स्थिरं तथा रेवतीयाम्नतरावर्षदैवतं इति प्रस्तुते
ताम्रह दैवमुखीति साधारणासह मासि त्रि तिपद्योक्तन हत्रिद्विषोषा पञ्चैवने नप्रहृतम दादिभिः ससतामिपुतमे आदि संक्रान्तो क्रमेण षडि
लेदिरुमाहि समप विधेय स्यानाम्न पुण्या इति षडुक्तं तत्र नास्ति संदेहः स्वाभिन्नर्पणार्मा त्रिंकृता ऋः प्रमुक्तः मद्रोपासाम व्येषा लिकाः षड्लंग्ने
दाकिन्या चरि काल तदेव श्लोकेषु पंच कं घोरा यो सभुक्तमहादयामहे के रात्र स्नानव करोत्रिरातापा दादश कं भम सेका तारुहि हृत्तः सोपेष
कालेषु भादि षष्ठिकादश रुसक्रान्ति ष्वनुसंधेयः देवीपुराणे ऽहरहरा त्याचीने गृह्यते संक्रान्तिषु पः पुण्यकालो निर्णीतः सिद्धवले रीति
पुराणे का द्विचत रिस्या द्विकः पुण्यतिथ्यर्थप्रतिपादका विशेषाद्व्यहः निर्णीतेषु सकर्मण्यादि नाष्ट पुण्यकालेषु पक्षव्यस्नानदानादिकं तत्स
र्वमेवशतातप वचनेनोदाहृतं ब्रह्मपुराणे पि नित्यदपोरवनयो तथाविषुवतो दये तोः च द्रार्कयोर्ग्रहणा यो र्धतिपातेषु पर्वसु अहोरात्रोनि
तः स्नान सन्ध्याशन तथा जपं यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्याद् क्षयं पदर अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा कृतोपवासः सुस्नातः सर्वपापैः प्र
मुच्यते इति वसिष्ठोपि उपोषितस्तु संक्रान्तौ स्नातोपोष्य येषु द्विज तः पंचगव्याशने सकलफलमश्नुते अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्य
ग्रहे तथा त्रिरात्रोपोषितनरः सर्वपापैः प्रमुच्यते स्कान्दे पः कृत्वैव द्वादशी सर्वकामानवाप्नुयात् समेपोपवासे वैदारा नादौ स्नानं तु संक्रमे अर्क
स्नानदानादिकं तेष्वसक्रान्ति निरिषुप पुण्य कालविशेषमाह शातातपः अयनादौ सदा देयं दुर्भिक्षं स्कन्द हेतु पत षडशीतिमुखे चैव मोद्वेषे चन्द्रसूर्यपो व्रातेतु कस्स
स्नानादि विधिमाह इति गालवोपि मध्ये विषुवतो दान विस्पष्टे दत्तं तस्यायने ह्यादौ षडशीतिमुखेतीतेनु चोरजपनेच द्वादशफलमिति अ
पना दिषुपञ्चपावानुपुण्यकालः पूर्व निर्णीत स्तत्र तावन्तः कालं त्रेधा विभज्य यम ध्ये विषुवती साप वशोत्तम तस्मिन्नपि मध्या दिभागेन ते
ऽत्रतानेनाडिनुष्टूव हस्त वचनेप्यद्रायनम चेदस्यसंक्रान्तिपुण्यफलमाहुर्मराज्ञः षडशी सोतु पद्मनयद्वाने अयने विषुवे द्वये
भूपते सागरस्यांते तत्स्नातोनाभोगं इति वृद्धवसिष्ठः अयने कोटिपुण्यंच सहस्रं विषुवेफलं षडशी मुखे तं तु फलं विष्णुपदे बुधे तु मे धारि
संक्रान्तयो पास्मि न्दिने भवति न स्नाहिनासमे मरकातरादि नेषः साग्रे दिने ... पत्र सा पनमि स्येतं नन्यामो किन मपदं भवति

राम
७५

75

नोः संक्रमे विषुवन्नामके जाते सति संक्रमणप्रत्यासन्ने दिनार्द्धे पुण्यं तत्र पूर्वाह्ने संक्रमणे पूर्वेद्युर्दिनस्योत्तरार्द्धे पुण्यं अपराह्णे तु संक्रमणे परदि
नस्य पूर्वार्द्धे स्थितं तथा अयननामके भानोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथायोगं तार्द्धेनार्द्धे पुण्यं कृत्वा कर्कटे पूर्वार्द्धे मकरे उत्तरार्द्धे एतच्च म
ध्ये दिनायन विषये उदयास्तमयप्रत्यासन्ने त्वयने पूर्वोत्तरभाग प्राप्तस्य बाधया कृत्स्नं दिवसं पुण्यं भवति रात्रौ पूर्वमेवोक्तं अयनस्य निशि कृष्ण
दशायु संक्रमणे षु रात्रि जातेषु यो निशीथ पर्युदस्तं तु तद्वचः शेषमुक्त्वा मकरकर्कटका विति यथा यायाः हानि हिता माप्त्या पुण्यत मा इत्युक्ते
साभान्य वचनेन सर्वेषु रात्रि संक्रमणेषु रात्र्यावेवानुष्ठानं प्रसक्तं तदपोघमुक्तम् संक्रान्तिषु दिवसानुष्ठानं प्रसक्तं विधाय मकर कर्कटयोस्तु पु
राभेसति ते प्रपुष्टक रात्र्यनुष्ठानं नैव पर्यस्यति एवं सति रात्रौ स्नानम भ्युपगम्यते यावत् स्वचन सापि कृत्रिम दि वपः सपघते तथा चयानु व
त्तः रात्रिरूपेण संक्रान्ति विवासपरं किंतु स्नानदानादिकं कार्यं निशिका मपि तु चेति सुमन्तुरपि रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दाने चैव विशेषतः नैमि
त्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु पर्वाहिं चाद्यपात्राया तथापुस्तक वाचने दानवे लानि प्रस्नानि रात्रौ देवालये तथा ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिया त्रा
र्तिप्रसवेषु च श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ स्नानं प्रशस्यत इति नन्वयथायलपर्युदस्तानुगृहीतं पुण्यतमस्य वादिदेवलयान्यु च मसु मैन्वेच नैर्मकरक
र्कटयोर्निषुपन्नुपन्न प्राप्तरात्र्या स्तपराविरुद्धं तथा च भविष्योत्तरे मिथुनात्कर्कटसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पु
ण्यतः कार्मुकं तु परित्यज्य मकरसंक्रमते रविः प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं कुर्यात् परेह्नीति रूपाणि यावत् मर्त्यपद्ये ला पामकरं पाति भास्करः प्रदोषे वा
र्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेहनि अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने पूर्वमेव दिने ग्राह्यं पाव न्नोदयति रविर्हति मैवं मविष्योत्तर ह्यत्राग्यवच
पवृत्ते अनुष्ठानप्रतिषेधस्याप्रवृत्ते तद्विसो नुष्ठानविधाने नैवार्थात् रात्र्यनुष्ठानप्रतिषेधकस्तेनेयपर्युदासानुगृहीतवचनानामानर्थक्यं प्राप्नोति तस्मा
त्प्रत्यक्षोपमविकल्पप्राप्तौ न तदैकार्थ्यप्राप्ति रप्ति प्रचारेण मध्यस्याद्वाप्यायपथानां वदपि संक्रान्तौ माघायथा लेपुण्यकाले शुभं दानादि संतोपजीवने
न केचिद्धित्वा सो देवे पुराणोदर्शितः द्वादशैव समाख्याता सम्मासंक्रान्तिकल्पनाः स्नानादानु पूर्वोक्तं ह्यार्द्र कैकेव यथावत् समहामेशकिनोश्चो श्लोचा
एवं च महोदयीरलसामि मिश्रितानाम संक्रान्तिः सर्वधाधुवे मेषु वृषेषु विषुवेषु मकरे कर्कटे तथा सिंहे च त्रिजायां मौ षड्गुचाराः क्रीतिलाव
रे मेषमहोदर्यो पर्याकुले अर्यो रैस्त्रयास्त्री मिश्रिता चैव विहेपामिश्राः त्यनेनैव संक्रमेषु त्रिंशत्प्रवतु पंच समारूपन वद्वादशयुग्न च क्रमेणापि च दि कालपेतास्तासु
एवं पारमार्थिकानिति अत्र समासेन दे सच्च स्तस्य स्वौ समासवंशि मः संक्रान्तिकल्पनामेषादिमीनानां द्वादशैव समाख्याताः तासु द्वादशसे
क्रान्तिषु केकामेषादिभिः सहप्रमिर्ना मिर्वात्र यासा निवना मा निनतत्र विष्णु पपत्नीवनेन प्रहेतानितत्प्राप्तेतु नवेषु प्रमथाप संक्रान्ति मरा
सवे महद्भिनिप्रास्तिन तत्र पुण्ये सात्रसंक्रान्तिक्रमे सामप्रकीर्तितायां दानादिनाम भाग भवति ते हि पुनस्तान्यपि वृत्ति वस्तायत्तानि न सत्रानि पुनानि रव
तो ये चानुष्ठाय मतपूर्वोक्तानि चत्वारि मदृष्टि हस्तौ विपश्चात् अमलक्षणानि चत्वारि त्रिसर्गानि भारती दर्पोत्र पथमपावे सेना निवेदनानि श्र

का॰वि॰ मविशेषं यदा जाह्नवीजलमेव केनापि निमित्तेन ब्रह्मगिरिवाणुगिर्योः रुद्धमिति स्यात्तयोरपि तत्समेव गंगात्वं तासु गंगासु स्नाने मुख्यं तदसंभ
७६ वेन यतरेषु स्नायात् तदुक्तं महाभारते गंगास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि इति महानद्यश्च पु
राणोदर्शिताः गोदावरी भीमरथी तुंगभद्रा च वेणिका तापी पयोष्णी विंध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती विशो
का चावितस्ता च विंध्यस्योत्तरतस्त्विति महानद्यसंभवे जलांतरं त्वाह शंखः वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च नद्यां नदे देवखाते सरसी
षूद्धृतांबुनि उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति एतत्सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः सर्वं गंगासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः सर्वं भूमिसमं दानं
ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति उष्णोदकस्नानं विशेषयति व्याघ्रपादः आतुरः आदित्यकोऽरोगः पुनः पुनः पतेच्च वा हि ना अतो ह्यातुरः स्नायात् ग्रहणादेस
76 वारेणेति गंगातोयमारभ्योष्णोदकांतेषु उत्तरोत्तरस्मान्निकृष्टत्वमुक्तं एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु क्रमं दूषयन् तेषु तत्तत्प्रशस्तमाह मार्कं
डेयः शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते तीर्थतोयं ततः पु
तो ण्यं महानद्यंबु पावनं ततस्तोऽपि गांगं पुण्यं पुण्यस्तत्रापि वार्धिरिति मासविशेषेण ग्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेऽभिहितः कार्तिके ग्रहणे गंगा
यमुनासंगमे मार्गे तु ग्रहणे प्राहुर्देविकायां महत्पुनः पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे संनिहिता शुभा फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती वैशाखे तु
पुण्या चंद्रभागा सरिद्वरा ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी श्रावणे सिंधुना मातु तथा भाद्रे तु वेदिका आश्विने सरयूः प्रोक्ता तथा
पुण्यात्तु नर्मदेति ग्रहणविशेषेण नदीविशेषस्तत्रैवाभिहितः गोदावरी महापुण्या चंद्रे राहुसमन्विते सूर्ये चाहुग्रस्ते तेभ्यो स्नातेभ्यो मुने नर्म
दा तेषु संस्पर्शात् कृतकृत्यो भवति हि तस्मान्नवस्नरणाद्दृष्ट्वापि पुण्यमाह स्मृत्यंतरे ऋतुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनः स्वर्गे मेध पुण्यं तु पीतेनोता
मरालेभेत स्नात्वा वाजिनरं वपुण्यं प्राप्नुयादविचारतः रविचंद्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति देशविशेषमाह गंगाकनखले पुण्यं प्राप्नुयाद
विचारतो प्रयागः पुष्करं तथा कुरुक्षेत्रं महत्पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे इति ग्रहणोक्ताः रुद्रमिहितं लिंगपुराणे अतीपातेऽहरोणाप्याप्नुयाद्ग्रस्तं ग्रह
णः गजच्छायायां साक्षात्कापि स्नात्वा दत्तमहत्पुण्यमिति महाभारतेऽपि सर्वस्वेऽपि नः कृतं यथा इंदुचेराहुदर्शने अक्षुवारात्तु नास्ति माघके गौ
वस्ती वृतीति यः कर्मंगोपि चंद्रसूर्यग्रहे प्रत्यक्षं रूपेण विधिवदाचरेत् तेनैवाहं कलां पूर्णी दत्ता विप्रस्य वेदकं इति विरूपं रपि राहुदर्शने दत्तैरिवा राम
माघे स्नानकं ग्रहणं स्यात् कं मंत्र पितृणामपि तर्पयेत् गृहणात्रा द्वितीयेन निषेधः न यात्रा पश्चात्तपः स्नानदानं ततः स्नात्वा मनतं ... ७६
ने आमुरी रात्रिस्नान् नतस्मात् तत्परिवर्जयेदिति देवलः यथा स्नानं च न च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विशेषत
इति आद्यमंत्रसूत्र पुराणे कूर्मपुराणे नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः बांधवानां च मरणे नारकी स्यात्ततोऽन्यथा काम्यानि चैव यज्ञानि

तस्मिन्नयने स्नानादिषु पुण्यकालमाह जाबालिः संक्रान्तिषु यथाकालस्तदीचेय्ययने तथा अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति मकरस्य
तिरिक्तैकादशसंक्रान्तिषु संबंधि व्ययनेषु तत्तत्संक्रान्तिवत्पुण्यकालो वगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसंबंधिन्ययने संक्रान्तिवेलतरायं तथा मकराय
नेप्राची नाडि विंशतिघटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः पुण्याः न केवलमादित्यस्यैव संक्रमायने पुण्यकालः किं तु सर्व
ग्रहाणां पि ग्रहाणां तत्तद्राशिसंक्रमे पुण्यकालो भवति तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे न तत्तद्राशिप्रविसंक्रमे स्युरर्वाक्परतश्च सचंद्रनाड्यः पुण्यास्तथैते तिथि
धरापलेयुगेश्वकैकेवनाडी मुनिभिः प्रमोक्ता नाड्यः अष्टमतनोः सपला कुजस्य बुधस्य तिस्रः पलविंशयुक्ता अष्टहनाड्यः पलसप्तकाग्नुरो
तस्य सपलाश्च शुक्रे द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः शनेश्चराद्ययाभिहिता स्तु पुण्याः आद्यंतमध्ये [illegible] दर्शने [illegible] वाद्योतिस्तुरेध्या
येति अयमर्थः आदित्यस्य राशिसंक्रमणे अर्वाक्परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः तथा चंद्रस्य त्रिघटिकाः प नित्रयोदश्या वा कुजस्य
पुण्यकालः बुधस्यापि साईच तस्रो घटिकाः सप्तपलाधिकपुण्यकालः गुरोश्च तस्रो घटिकाः पलमेकं च पुण्यकालः शनेश्चरस्य
शीतिघटिका पलानि चसप्तदश पुण्यकाल इति स्कंदेनापि रखुडेपि एकांततामपाप्नोताः कालाः संक्रांतिपूर्वकाः नैतेषु विघ्ने विघ्नपत्त आवृपत्तं
त्तिताः अत्र श्रपापि पदत्त कपात्रे योपिमानवैः अकाले पि हितं सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेदिति इति संक्रांतिनिर्णयः अथ ग्रहणनिर्णयस्तत्र
हेमाद्रिः सूर्यो सोमप्रतिपत्संधौ राहुः संसर्गो मंडले ग्रसते चंद्रमर्कं च दर्शप्रतिपदंतरे इति तत्र पर्वतोति विभागः स्पर्शकालः प्रतिपत्प्राधान्येना
मोक्ष तेदुक्तं व्यास सिद्धांते पायादकालः पर्वणोस्यतायाः प्रतिपदादिपः रवीन्दुग्रहणे गाने ह्लासपुण्याभिषकरणाद्भवेत् इति ग्रहणानेहायु ग्रह
णकालः तत्र कर्तव्यतामाह वृद्धवसिष्ठः गंगातोयेन सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश गंगायां कोटि प्रदानेन समासेन वक्तव्ये गंगास्नानेन तत्फलं स्यात्
राहुग्रस्ते निशाकरे फेनस्तत्र द्वासं स्यामुदाहृतमिति अत्र स्पृशत्यक्षपसंप्रेयमाईदर्वाहितयपृथ्वासागरेण पापानोप इन्दोग्रहणे सम्प्राप्ते
ति गंगातोये अवगाहने गोकोटिदाने संभवति रविग्रहे रोहतो दशागुणफलं अयमेवाप्युपरितने नाडंउयेराम्दप्तीरूलः व्यासेनैवं
दौलातगुणो पुण्ये रवेर्दशगुणं ततः गंगातोयेन तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश गंगायां कोटिकर्हलपयस्कलेन मेव रवेः तत्स्नानं जाह्नवीस्नाने
राहुग्रस्ते निशाकरे दिवाकरे तु स्नानस्य दशसंख्यमुदाहृतं चंद्रसूर्यग्रहे चैव माहात्म्यं जाह्नवीसमात तत्स्वर्गेविचुतेकं नयपदं इति गंगातो
तिरिक्तमहानदीतोयेलक्षगुणत्व ह्रशलेकगुणत्व गंगातोयेन तु कोटिगुणत्वं दशकोटिगुणत्वं व्रतपुण्यादि [illegible]
गाद्यशिष्यधिकात्वाप गंगाहलितिहकीर्तिताः शोओशश्च हरीशा अधिपादः कंठिक अधिपत्नकं च अधिकहसिशसंदरिकर्माहि [illegible]
द्यावीस्वरस्यापि सप्तगाम्यश्यामिशामागंगा पदपिजा व्यवतारश्वीनतुवेणगोरे तथादिशिविरोगतांजलितोयेनजाह्नवाहनिदिश्यो [illegible]

का॰ व॰ ग्रहणे तथा तदा स्नानं न कुर्वीत तदा ध्यानं न च कारयेदिति गृह्णास्तमये जातो बालिशः संक्रांतौ ग्रहणकाले तु बोद्धव्यो भवतः कालाः चंद्रसू
७७ र्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः इति ग्रस्तास्तमयनपर्यंतं दर्शनगोचरत्वात् तावान्पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजन अवस्थामाह मनुः चंद्रसूर्य
ग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेहनीति ग्रहे ग्रहणकाले स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यंतं ग्रहणकालस्तस्मिन्काले न भु
ञ्जीत किंतु ग्रहणानंतरं चंद्रसूर्ययोः मुक्तयोः सतोः पश्चात्स्नात्वा भुञ्जीत यदा तु ग्रस्तास्तमयस्तदा परेद्युः शुद्धिमुक्तौ दृष्ट्वा भुंजीत न केवलं ग्रहणका
ले भोजनाभावः किंतु ग्रहणात्पूर्वमपि तदाह व्यासः नाद्यात् सूर्यग्रहात्पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ग्रहकाले च नाश्नीयात्स्नात्वाश्नीयाच्च मुक्तयोः
मुक्ते शशिनि भुंजीत यदि न स्यान्महानिशा अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेहनीति पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः ग्रहणं
77 तु भवेदिंदोः प्रथमादधियामतः भुंजीतावर्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रहरादधः रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः चतुर्थप्र
हरे चेत्स्याच्चतुर्थे प्रहरादध इति रात्रौ प्रथमयामादूर्ध्वं शशिग्रहणे चेत्तदावर्तनान्माध्याह्नात्पूर्वं भुंजीत रात्रिपश्चिमयामे चेद्रात्रौ प्रथम
यामं भुंजीत अह्नः चतुर्थप्रहरे रविग्रहणं चेत् रात्रौ चतुर्थप्रहरादधो भुंजीत यथा निशीथो मध्यरात्रः शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधान
मपेक्षितं सूर्यग्रहणे तु यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः तथा च वृद्धगौतमः सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्बा
लवृद्धातुरैर्विनेति बालादिव्यतिरिक्तविषयमेतत् सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्ने न भोजनं अपराह्ने न मध्याह्ने मध्याह्ने तु न संगवे भुंजीत संगवे चेत्स्या
न्न पूर्वं भुंजीत माचरेदिति समस्तभोजने प्राप्ते तन्मुक्ते काम्यपानेन चंद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रि
रात्रेण विशुध्यतीति शशिग्रहे यामत्रयस्याप्रवादमाह वृद्धवसिष्ठः ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेदिति ग्रस्तास्तमये विशेषमा
ह भृगुः ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः इति वृद्धगार्ग्योपि सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्क
रौ तदहर्नैव भुंजीत रात्रावपि कदाचनेति विष्णुधर्मोत्तरेपि अहोरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा त
तः परं नन्वेघादृष्टं तद्धीने चापदर्शने न संभवतीति चेत् न दर्शनशब्देन शास्त्रोक्तज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह वृद्धगौतमः चंद्रसू राम
र्यग्रहे नाद्यात्स्नात्वा मुक्तिं निरुक्ते तयोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति एवं तर्हि परेद्युरुदयात्प्राक् पिपासातोपि विहितत्वे संभ
वात्तदैव भोजनं प्रसज्येत तत्र परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन तदेवाके: परेद्युरुदया ७७
त्प्राक् यद्यपि ग्रस्तास्तमये निशीथात्परतो भवेत् भोजनं तत्र पूर्वाह्नेनापराह्ने वचनं पूर्वं निशीथाद्भुंजीत तद्वच्चंद्रस्यैव भवेत् दिवा
न कर्तव्यं भोजनं विधिविवाहने इति ... वृद्धगौतमे नाभिधानात् पूर्वत्र

रा॰

९६

शास्त्रे तेग्रहणादिष्विति वारयोगविशेषफलातिशयमाह व्यासः रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा चूडामणिरिति ख्यातः तत्र दत्तम
नंतकं वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति अतिपिप्पलादिवत् ग्रहणस्यापि श्रा
द्धकालत्वमाह मार्कण्डेयः विधिरेष ग्रहणे प्रासे सूर्येन्दुग्रहणादिने जन्मर्क्षे गृहपीडासु स्नानं कुर्यात्तथैव चेति अत्रैवम् ... नैव विन्दु ...
मादित्यात्तदाहवौधायनः अत्र भागेऽद्विजाभार्याप्रवासे पुत्रजन्मनि आमश्राद्धं ग्रहे चन्द्रसूर्ययोः सदैव हीति ... आपस्तम्बो
... चैव सूर्यग्रहे तथा आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि चेति ... गृहस्थो ... दिनानि ... तथा चेत् ...
... न दोषो ... दर्शने तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यत इति ... सर्वेषां ... विषया ... विशेषो ... एतद्वाभिप्रेत्य ...
स्नाने कर्मपरित्यागो ग्रहे ... तत्कर्मणि तत्काले स्नानतः शुद्धिमन्यथा ... इति यत्ते ग्रहणमात्रे तस्मान्नेन विवर्जी तदुक्तं ...
... आपो ... जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः राहुस्पर्शे ... नादौ कुर्यात्तेन ... इति ... सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहु
दर्शने स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत ... विवर्जयेदिति ग्रहस्य ... स्नानं ... समाने ... स्नानं ...
माने ... स्नाने ... होम ... दानं ... इति ... तदुक्तं ... सूर्येन्दुग्रहणं यावत् कुर्यात् ... तदुक्तं ...
वते स्नानं स्याद्परागे होमः ... अर्चनमिति तत्काले स्वापादिकं न कुर्यात् ... न भुञ्जीत ... भुञ्जीत ...
इति ... सचैलं ... सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने सचैलं ...
... सूतकान्न ... ग्रहणकाले ततः ... सूतकं ... आदि ...
फलातिशयो ... ग्रहणे ... ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः पुण्यं कोटिगुणं ... मुक्तिकाले ... इति अत्र ग्रहणोपद ...
पात्रे कर्तव्यं तदुक्तं महाभारते अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः पात्र ... मिति ...
... न ... पात्र ... मिति ...
... पात्रे ... ग्रहणे ... इति ... तदुक्तं महाभारते ...
... सर्वं ग्रहणादि ... इति ... दाने ...
... इति ... सूर्यग्रहणं ... ग्रहणानि ... सार्वजनीना ... ग्रहणोपरक्तं
... ग्रहणे ... नादिकं कर्तव्यं तदुक्तं निगमे सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रह

का॰ वि॰
७८

78

कामो गृहस्थाम्युपवसेत्तदाह दक्षः अयने विषुवे चैव गृहस्थो चंद्रसूर्ययोः अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमु
च्यते इति विष्णौ नोपवसेत्तदाह नारदः संक्रांत्यामुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्र
वान्गृही इति गृहस्थस्त्वमयेतु पुत्रिणोपवास एव अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति भोजनप्रतिषेधात् इति॥
श्रीमन्माधवीयकालनिर्णये गृहस्थनिर्णयः इति श्रीमन्माधवीयकालनिर्णयः संपूर्णमस्तु श्रीराम
आज्ञा [illegible] पुस्तकं लिखते सुधीः जयराम भारद्वाजैश्च दत्तवानहं स्वामिने १॥ श्रीरामकृष्ण
ॐ श्रीमन्नारायण राम केशव गोविंद वासुदेव मधुसूदन हयग्रीवाय. हयग्रीवमहं वंदे परमानंदमूर्तिने॥
निर्मलं परमं देवं माधवं स्फटिकाकृतं नमः रघुनाथमहं वंदे रामसत्यमपीह हरिम् [illegible] प्रह्लादोपुत्र शारदारंतरगात्सरं
नंतु गजपृष्ठेन च तुरगो वा यस्यादिति चेत्सत्यं हि वियोगजघा दसार्धः येषां चतुर्णां बोधनेतु दिग्गजाभिप्रायः मत्त
गजेंद्राभिप्रायः श्रीरामम्य निवेदयाचेत समकल्मषं कौशल्यात्मभवं देवं देवराज्याभिवंदितं श्रीरामकृष्ण गोविंद

राम
७०

कालमाधव
धर्मशास्त्रका संपूर्ण
माधवाचार्यकृत